

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КУБАТКО ВІКТОРІЯ ВАСИЛІВНА

УДК 338.24:343.37:502.11(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ
З УРАХУВАННЯМ ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ**

Спеціальність 08.00.03 – економіка та управління національним господарством

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших

авторів мають посилання на відповідне джерело. _____ В. В. Кубатко

Науковий керівник -
Кислий Володимир Миколайович,
кандидат економічних наук, професор

Суми – 2019

АНОТАЦІЯ

Кубатко В. В. Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.03 - економіка та управління національним господарством. – Сумський державний університет, Суми, 2019.

Дисертацію присвячено поглибленню науково-методичних засад та практичного інструментарію реалізації державної політики детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів.

Автором розвинено підхід до визначення сутності тіньової економіки, здійснено систематизацію і факторний аналіз структури та учасників тіньового сектору національної економіки (НЕ), а також розширено сферу проявів наслідків тінізації економіки. Цей підхід відрізняється від існуючих уточнень ролі та мотивів учасників економічних відносин, що виникають у процесі тінізації НЕ. У роботі систематизовано детермінанти тінізації НЕ, проаналізовано характер зв'язків між обсягом тінізації НЕ та двома основними групами її детермінант: 1) ефективністю та якістю державного управління (боротьба з корупцією, відкритість влади, транспарентність і якість регулювання тощо); 2) структурними змінами в системі оподаткування (розмір прямих податків на бізнес, фіскальне навантаження на населення, яке працює, ефективність податкових служб, санкції за ухиляння від сплати податків, розмір непрямих податків тощо).

Автором узагальнено теоретико-методичне підґрунтя формування державної політики детінізації НЕ, виокремлено підсистеми її забезпечення, суб'єкти, об'єкти, функції та принципи її формування, визначено основні передумови, що характеризують необхідність удосконалення цієї політики в Україні. У контексті встановлення науково обґрунтованих таргетів реалізації державної політики детінізації НЕ та системи заходів щодо їх досягнення

важливо визначити основні детермінанти, що передбачають зростання або зменшення її рівня. Проведене узагальнення наукових досліджень щодо визначення факторів впливу на рівень тіньової економіки засвідчило, що основними детермінантами тінізації НЕ частіше за все вважають загальний рівень добробуту населення, безробіття та податкового навантаження. Ураховуючи поширену практику реалізації тіньових схем в енергетиці та процесі приватизації, до цієї системи запропоновано додати такі детермінанти, як енергоефективність, ціну на основні енергоресурси, ефективність приватизації (двох типів), а також вплив інституційних та регуляторних обмежень, які вводять країни при вступі до Євросоюзу.

Узагальнення світового наукового доробку з питань оцінювання рівня тіньового сектору НЕ засвідчило існування значної розбіжності як щодо методичних підходів, так і результатів, одержаних на основі їх використання. Відсутність усталеного підходу до оцінювання рівня, факторів та наслідків тінізації НЕ часто призводить до дезорієнтації стосовно вибору стратегічних пріоритетів і практичних механізмів реалізації державної політики детінізації НЕ. Проведений аналіз методу збитковості підприємств, використовуваний у Методичних рекомендаціях розрахунку рівня тіньової економіки, затверджених Міністерством економіки України, засвідчив свою недосконалість: його використання на галузевому рівні дає значно завищені результати, ніж міжнародні методики, розрахунки рівня тінізації для окремих ВЕД іноді є некоректними (граничний мінімальний рівень перевищує граничний максимальний рівень) тощо. Тому у роботі розроблено модифікований метод збитковості підприємств для визначення рівня тінізації економіки, (за окремими ВЕД), який, на відміну від існуючих, дозволяє визначити достовірний діапазон (різницю між граничними максимальними та мінімальними значеннями) недоотриманих податкових надходжень до бюджету внаслідок прихованої прибутковості збиткових підприємств. Застосування модифікованого методу збитковості підприємств для оцінювання

рівня тінізації ВЕД, що в найбільшій мірі формують ВВП України, засвідчило, що за 2000-2017 рр. він виявився найбільшим у добувній та переробній промисловості (в середньому коливається на рівні відповідно 46 % та 39 % валового випуску продукції); середнім – у будівництві, в оптовій та роздрібній торгівлі (35 %), у транспорті (33 %), найнижчим серед досліджених ВЕД – у сільському господарстві (22 %). Це створює обґрунтоване підґрунтя для встановлення достовірного коридору таргетованих цілей та коригування галузевих пріоритетів реалізації державної політики детінізації економіки України.

Одним із негативних наслідків функціонування тіньового сектору НЕ є зменшення податкових надходжень до державного та місцевих бюджетів унаслідок існування неформальної зайнятості. У дисертації розроблено науково-методичний підхід до оцінювання втрат бюджетних надходжень від тінізації НЕ, що враховує показники неформальної зайнятості за видами економічної діяльності, сукупного податкового навантаження в НЕ та валової доданої вартості, яку створює один працівник, зайнятий у тіньовому секторі відповідного виду економічної діяльності. Це дозволяє більш обґрунтовано формувати прогнози наповнення бюджетів всіх рівнів, планувати стратегічні та тактичні заходи реалізації державної політики детінізації НЕ. Проведені розрахунки засвідчили, що у 2017 р. найбільший обсяг втрат бюджетних надходжень від тінізації НЕ мав місце у галузі сільського господарства, динаміка цього показника у 2008-2017 рр. була найвищою саме за цим ВЕД.

Для оцінювання економічних наслідків від забруднення довкілля суб'єктами тіньового сектору НЕ автором розроблено підхід, що враховує екологоємність та рівень тінізації відповідного виду економічної діяльності, а також обсяги несплачених податків через тіньову зайнятість населення. За результатами розрахунків, у 2017 році рівень еколого-економічних збитків від тінізації НЕ був найвищим у сільському господарстві, добувній та переробній промисловості (відповідно 3,2 % та 2,3 % від валової доданої вартості), тоді як

на підприємствах інших ВЕД – найбільших він виявився меншим: на транспорті – 0,3 %, у будівництві – 0,2 %.

Економічні наслідки від забруднення навколишнього природного середовища суб'єктами тіньового сектору НЕ повинні бути враховані при формуванні заходів державної політики детінізації НЕ, а саме: при визначенні оптимальних рівнів ставок екологічних податків, штрафів за забруднення довкілля, плати за спеціальне використання природних ресурсів, формуванні системи кредитування і фінансування природоохоронних заходів та інше, які б, з одного боку, стимулювали суб'єктів господарювання в повному обсязі відшкодовувати еколого-економічні збитки від своєї діяльності, а з іншого – забезпечували можливості для проведення відновлювальних робіт для компенсації шкоди, завданої довкіллю. В дисертації удосконалено практичний інструментарій виявлення найбільш релевантних заходів реалізації державної економічної політики для мінімізації екологічних наслідків тінізації господарської діяльності, що на відміну від існуючих підходів здійснено шляхом формалізації залежностей ставок екологічних податків, обсягів державних інвестицій природоохоронного спрямування і характеристик інституційного середовища на рівень еколого-економічних збитків від тінізації НЕ. У роботі встановлено, що зміна ставок екологічних податків та обсягів державних інвестицій в природоохоронне обладнання в значно меншій мірі обумовлює зменшення еколого-економічного збитку від тінізації економіки України, ніж фактори інституційного середовища. Зі зростанням плати за забруднення довкілля тіньові еколого-економічні збитки зростають, оскільки підприємства надають перевагу приховуванню викидів/скидів, а не сплаті екологічних податків. Виходячи з цього, головним інструментом державного регулювання має стати посилення ефективності адміністрування екологічних податків. Зі зростанням сприйняття корупції та податкового навантаження рівень еколого-економічних збитків у структурі валової доданої вартості зростає, тоді як зростання свободи праці та інвестування призводить до їх

зменшення. Таким чином, державні заходи, спрямовані на розширення можливостей для соціально та екологічно відповідальних інвесторів (вітчизняних та іноземних) формує транспарентне інституційне середовище, несприятливе для приховування у тому числі і наслідків екодеструктивної діяльності.

Ключові слова: національна економіка, тіньовий сектор економіки, фіскальна політика, тіньовий ВВП, конкурентоспроможність економіки, еколого-економічний збиток, державна економічна політика, детінізація.

ANNOTATION

Kubatko V. V. The state policy of shadow economy reduction in Ukraine with an account of economic and environmental factors. Manuscript.

Thesis for a candidate degree in Economics in specialty 08.00.03 Economics and Management of National Economy. Sumy State University, Sumy, 2019.

The dissertation is devoted to the deepening of scientific and methodical foundations and practical tools for implementing the state policy of reducing the shadow economy of Ukraine with account of economic and environmental factors.

The author has developed an approach to determining the essence of the shadow economy, systematized the structure and participants of the shadow sector of the national economy (NE), as well as expanded the scope of manifestations of the effects of shadow economy. This approach differs from the existing through clarification of the role and motives of participants in economic relations that arise in the process of shading NE. Within this work the determinants of NE shadowing are systematized, the nature of the links between the size of NE's shadowing and the two main groups of its determinants are analyzed: 1) the efficiency and quality of public administration (efforts against corruption, openness of power, transparency and quality of regulation, etc.); 2) structural changes in the taxation system (the size of direct taxes on business, the fiscal burden on the working population, the efficiency of tax services, sanctions for tax evasion, the amount of indirect taxes, etc.).

The author summarizes the theoretical and methodological basis of the formation of the state policy of shadow economy reduction, discusses the subsystem of its provision, subjects, objects, functions and principles of its formation are specified, the main preconditions that characterize the necessity of improving this policy in Ukraine are determined. In the context of establishing scientifically grounded targets for the implementation of the state's shadow economy reduction policy and the system of measures to achieve them, it is important to identify the main determinants that increase or decrease its level. A generalization of scientific research on determining the factors of influence on the level of the shadow economy has shown that the main determinants of NE shadowing are: general level of welfare of the population, unemployment and tax burden. Taking into account the widespread practice of implementing shadow schemes in the energy sector and the privatization process, it is proposed to add such determinants as energy efficiency, energy resource prices, the effectiveness of privatization (two types), and the influence of institutional and regulatory constraints imposed by countries upon accession to the European Union .

The generalization of the world scientific work on assessing the level of the NE shadow sector has shown a significant discrepancy to methodological approaches and the obtained results. The lack of an established approach to assessing the level, factors and consequences of shadowing does not often lead to disorientation regarding the choice of strategic priorities and practical mechanisms for the implementation of the state policy of shadow economy reduction. The analysis of the enterprises method losses used in the Methodological Recommendations for calculating the level of the shadow economy, approved by the Ministry of Economy of Ukraine, has shown its imperfection. Its use at the sectorial level gives significantly overestimated results than international methods, calculations of the level of shadowing for certain KEAs are sometimes incorrect (marginal minimum the levels exceed the marginal maximum levels), etc. Therefore, in the work, a modified method of based on loss-making enterprises was developed for determining

the level of shadow economy (by separate KEAs), which, in contrast to existing ones, allows us to determine the reliable range (the difference between the marginal maximum and minimum values) of the tax revenue lost to the budget due to the hidden profitability of loss-making enterprises . The application of the modified method of loss-making enterprises to assess the level of shadowing has shown that in 2000-2017 the largest levels of shadow economy were in the mining and processing industry (on average it fluctuates at the level of 46% and 39% of the gross output respectively products); medium - in construction, in wholesale and retail trade (35%), in transport (33%), the lowest levels were in agriculture (22%). This creates a well-grounded basis for establishing a credible corridor of targeted goals and adjusting sector priorities to implement the state policy of shadowing the economy of Ukraine.

One of the negative consequences of the functioning of the NE shadow sector is the reduction of tax revenues to state and local budgets owing to the existence of informal employment. The dissertation discusses the scientific and methodical approaches to estimating budget revenues losses from the national economy shadowing. The proposed estimation of national economy shadowing take into accounts such factors as structure of non-formal employment, the aggregate tax burden in national economy, gross value added of one employee. These approaches allow performing better forecasts for filling the budgets of all levels, planning strategic and tactical measures for the implementation of the state policy of shadow economy reduction. The calculations made showed that in 2017 the largest volume of losses of budget revenues from shadowing NE were in the field of agriculture.

In order to assess the economic consequences of environmental pollution by the shadow sector, the author have developed an approach that takes into account the ecological payments and the level of shadowing of the corresponding type of economic activity, as well as the amount of unpaid taxes due to the shadow employment of the population. According to the calculations, in 2017, the level of ecological and economic losses from shadowing was the highest in agriculture,

mining and processing industry (correspondingly, 3.2% and 2.3% of gross value added), whereas at other enterprises - it was less: in transport - 0,3%, in construction - 0,2%.

The economic consequences of environmental pollution by the shadow sector entities should take into account the formation of the state policy of NE shadowing, namely: determining the optimal levels of environmental taxes rates, fines for environmental pollution, fees for the special use of natural resources, the formation of a lending system and financing of environmental protection measures and others, which, on the one hand, would stimulate business entities to fully compensate ecological and economical losses on its activities and on the other hand provide opportunities for remedial work to compensate for the damage caused to the environment. In the dissertation the practical tools for revealing the most relevant measures of the state economic policy are offered in order to minimize the environmental consequences of economic activity shadowing, which, in contrast to existing approaches, has been accomplished by formalizing the dependence of rates of environmental taxes, volumes of state investments of environmental protection and characteristics of the institutional environment on the level of environmental and economic losses. The dissertation finds that the change in the environmental taxes rates and the volume of state investments in environmental equipment to a lesser extent results in a reduction of the environmental and economic damage from the shadow economy of Ukraine than the factors of the institutional environment. With increasing fees for environmental pollution, shadow environmental and economic losses are increasing as companies prefer to conceal emissions / discharges rather than pay environmental taxes. Proceeding from this, the main tool of state regulation should be to increase the efficiency of environmental taxes administration. With increasing perceptions of corruption and tax burden, the level of environmental and economic damage in the gross value added structure is increasing, while the growth of labor freedom and investment leads to its reduction. Thus, state measures aimed at expanding opportunities for socially and environmentally responsible investors

(domestic and foreign) form a transparent institutional environment that is unfavorable to cover the consequences of environmental degradation.

Key words: national economy, shadow economy, fiscal policy, shadow GDP, competitiveness of the economy, ecological and economic damage, state economic policy, shadow economy reduction.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Розділи у колективних монографіях

1. Kubatko V., Smolennikov D., Kovalyov B. International dimension of national economic sustainable development // *The Economics of the XXI Century: Current State and Development Prospects* : monograph. London. Sciecee Publishing, 2018. P. 329–344 (1,02 друк. арк.). *Особистий внесок: розроблено стратегії розвитку НЕ з урахуванням тіньового сектору та наявного природно-ресурсного потенціалу (0,34 друк. арк.).*

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Кубатко В. В., Кубатко О. В. Науково-методичні підходи до оцінки ефективності економічного механізму забезпечення сталого розвитку регіонів // *Механізм регулювання економіки (CEJSSH, Index Copernicus та ін.)*. 2010. № 4. С. 67–74 (0,65 друк. арк.). *Особистий внесок: визначено засади еколого-збалансованого розвитку НЕ (0,32 друк. арк.).*

3. Кубатко В. В., Кислий В. М. Науково-методичні основи еколого-економічної оцінки тіньового та неформального секторів сільськогосподарського виробництва // *Агросвіт (Index Copernicus)*. 2012. № 2. С. 29–33 (0,56 друк. арк.). *Особистий внесок: досліджено теоретичні основи еколого-економічного оцінювання тіньового та неформального секторів (0,28 друк. арк.).*

4. Кубатко В. В., Кислий В. М. Вплив тіньового сектору економіки на конкурентоспроможність економіки держави // *Міжнародний науковий економічний журнал «Бізнес Інформ» (Index Copernicus та ін.)*. 2012. № 9.

С. 84–88 (0,52 друк. арк.). *Особистий внесок: досліджено вплив тіньового сектору на конкурентоспроможність НЕ (0,26 друк. арк.).*

5. Кубатко В. В. Детінізація національної економіки як фактор довгострокового сталого розвитку // Вісник СумДУ. Серія «Економіка» (РІНЦ). 2017. № 4. С. 128–133 (0,48 друк. арк.).

6. Кубатко В. В. Еколого-економічна оцінка обсягу тіньового сектору національної економіки у формуванні рентних відносин // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки» (Index Copernicus). 2018. № 29. С. 96–99 (0,47 друк. арк.).

7. Кубатко В. В. Методичні аспекти оцінювання еколого-економічних наслідків функціонування тіньового сектору національної економіки // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Економіка і управління» (Index Copernicus та ін.). 2018. Т. 29 (68), № 2. С. 17–21 (0,52 друк. арк.).

8. Кубатко В. В. Фактори тінізації національної економіки в контексті ресурсозбереження // Причорноморські економічні студії (Index Copernicus та ін.). 2018. № 30. С. 42–46 (0,47 друк. арк.).

Статті в інших наукових виданнях

9. V. Kubatko, Yu. Yevdokimov, L. Melnyk et al. Economic freedom and democracy: determinant factors in increasing macroeconomic stability / V. Kubatko // Problems and Perspectives in Management (Scopus та ін.). 2018. Vol. 16, Issue 2. P. 279–290 (1,02 друк. арк.). *Особистий внесок: визначено напрямки державного регулювання для забезпечення економічного зростання (0,2 д. а.).*

Тези доповідей на науково-практичних конференціях

10. Кубатко В. В., Кислий В. М. Shadow economy estimation: economical and ecological aspects // Економічні проблеми сталого розвитку: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Суми, 3–5 квітня 2012 року): у 8 т. / за заг. ред. О. В. Прокопенко. Суми: Сумський державний

університет, 2012. Т. 2. С. 78–79 (0,12 друк. арк.). *Особистий внесок: проаналізовано методи оцінювання тіньового сектору НЕ (0,06 друк. арк.).*

11. Кубатко В. В., Кислий В. М. Проблеми визначення впливу тіньового сектору економіки на довкілля // Екологічний менеджмент у загальній системі управління : збірник тез доповідей XII Всеукраїнської наукової конференції, м. Суми, 18–19 квітня 2012 року. Суми : Сумський державний університет, 2012. С. 93–95 (0,11 друк. арк.). *Особистий внесок: обґрунтовано зв'язок екологічного фактора та мінізації НЕ (0,06 друк. арк.).*

12. Кубатко В. В., Кислий В. М. The shadow economy and its influence on an environment // Economics for ecology ISCS'2012 : 18th International scientific conference, Sumy, April 27-30, 2012. / Ред. кол.: Д. О. Смоленніков, А. С. Лавриненко. Суми : СумДУ, 2012. С. 78-80 (0,16 друк. арк.). *Особистий внесок: досліджено вплив мінізації НЕ на довкілля (0,08 друк. арк.).*

13. Кубатко В. В., Кислый В. Н. Теневая экономика как фактор, сдерживающий развитие экономики государства // Глобальные проблемы модернизации национальной экономики : материалы I Международной научно-практической конференции (заочная) / М-во обр. и науки РФ ; ФГБОУ ВПО «Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина» ; гл. ред. В. М. Юрьев, отв. ред. А. А. Бурмистрова. Тамбов : Изд-во «ТРОО «Бизнес-Наука-Общество», 2012. С. 220–223 (0,24 друк. арк.). *Особистий внесок: досліджено функції тіньової економіки (0,12 друк. арк.).*

14. Кубатко В. В., Кислий В. М. Аналіз методів визначення рівня тіньової економіки // Економічна політика держави в умовах трансформаційних змін : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Сімферополь, 15–16 лютого 2013 року) : у 2 ч. Сімферополь :Наукове об'єднання «Economics», 2013. Ч. 1. С. 42–44 (0,19 друк. арк.). *Особистий внесок: проаналізовано методи оцінювання тіньового сектору НЕ (0,1 друк. арк.).*

15. Кубатко В. В., Кислий В. М. До питання еколого-економічної оцінки тіньової економіки // Екологічний менеджмент у загальній системі управління :

збірник тез доповідей XIII Всеукраїнської наукової конференції, м. Суми, 17–18 квітня 2013 р. / відп. за вип. О. М. Теліженко. Суми : СумДУ, 2013. С. 65–66 (0,11 друк. арк.). *Особистий внесок: запропоновано методи оцінювання рівня тінізації НЕ (0,06 друк. арк.)*.

16. Кубатко В. В. Тіньовий сектор національної економіки як фактор, що стримує її розвиток // Альманах науки : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Наука та інформація», м. Київ, 7-8 серпня 2018 р. Київ, 2018. № 8 (17). С. 13–15 (0,27 друк. арк.).

Зміст

Вступ.....	16
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕТІНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	24
1.1. Теоретичний аналіз проблем існування явища тіньової економіки.....	24
1.2. Факторний аналіз структури та учасників тіньового сектору національної економіки.....	38
1.3. Соціально-економічні детермінанти тіньового сектору та необхідність детінізації національної економіки.....	51
Висновки до першого розділу.....	71
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК МЕТОДИЧНИХ ЗАСАД ВИЗНАЧЕННЯ ДЕТЕРМІНАНТ ТА ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ТІНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	73
2.1. Аналіз існуючих методик визначення рівня тіньової економіки.....	73
2.2. Методичні підходи обґрунтування проявів тіньового сектору національної економіки.....	90
2.3. Оцінювання втрат бюджетних надходжень від тіньового сектору за видами економічної діяльності.....	110
Висновки до другого розділу.....	119
РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ.....	122
3.1. Економіко-екологічні наслідки від тінізації економіки України.....	122
3.2. Соціально-економічний вимір та інструменти детінізації національної економіки.....	144

3.3. Удосконалення інструментів державної політики детінізації національної економіки.....	159
Висновки до третього розділу.....	179
Висновки.....	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	184
ДОДАТКИ.....	206

Вступ

Актуальність теми дослідження. Із середини 70-х років ХХ ст. за ініціативою Конгресу ООН із питань запобігання злочинності проблема боротьби з тінізацією національної економіки (НЕ) стала об'єктом підвищеної уваги міжнародної спільноти та перебуває у фокусі сучасних наукових досліджень. В Україні рівень тінізації національної економіки за 2011-2017 рр. збільшився: за даними Міжнародного валютного фонду та Австрійського інституту економічної політики, – з 39 до 45 % від ВВП; за даними Мінекономрозвитку України, – з 32 до 34 % від ВВП. Формування ефективної та конкурентоспроможної економіки є метою уряду кожної країни. Серед основних показників, що забезпечують економічну стабільність, є зростання ВВП, стабільність цін, високий рівень зайнятості тощо. Проте тіньовий сектор економіки України є однією з важливих перешкод на шляху до зростання стандартів життя населення, забезпечення якісних умов для довгострокового розвитку національної економіки.

При формуванні державної політики детінізації національної економіки переважно розглядаються соціально-економічні наслідки функціонування тіньового сектору (скорочення надходжень до бюджету, зниження інвестиційної привабливості держави, збільшення відпливу капіталу за кордон, зростання обсягів прихованої зайнятості, міграції, безробіття населення тощо), тоді як рівень еколого-економічних збитків від тіньової діяльності суб'єктів господарювання залишається поза увагою дослідників. У той самий час, за даними Мінекономрозвитку України, у 2018 році рівень тінізації за видами економічної діяльності (ВЕД), пов'язаними з екологічним навантаженням на навколишнє природне середовище (транспорт, переробна та добувна промисловості, будівництво тощо), є критично високим: від 25 до 50 % від валової доданої вартості. Таким чином, проведення економічних оцінювань екологічного навантаження тіньовим сектором економіки є важливою інформаційною базою для державного регулювання національної економіки в цілому. Виходячи з цього, врахування не лише економічних, а й екологічних

наслідків тінізації національної економіки дозволить істотно уточнити стратегічні пріоритети довгострокового економічного розвитку, скоригувати інструментарій та практичні механізми реалізації державної політики детінізації національної економіки.

Дослідженню теоретичних, методичних і практичних аспектів функціонування тіньового сектору національної економіки та механізмів реалізації державної політики її детінізації присвячені праці багатьох зарубіжних і вітчизняних учених, серед яких: В. Базилевич, Г. Беккер, Д. Блейдс, А. Бойко, Дж. Б'юкенен, З. Варналій, О. Головатюк, Г. Гросман, І. Губарева, П. Гутман, Б. Даллаго, Б. Данилишин, К. Дзеверіна, Л. Ебергард, Я. Жаліло, В. Засанський, В. Кислий, О. Кузьменко, С. Леонов, І. Мазур, В. Мандибура, С. Огреба, С. Роттенберг, П. Рубін, Е. д Сото, В. Танзі, У. Тіссен, Е. Фейге, Ю. Харазішвілі, Ф. Шнайдер та ін.

У той самий час узагальнення наукового доробку з досліджуваної тематики засвідчує, що не вирішеними остаточно залишаються теоретико-методичні засади та прикладний інструментарій реалізації державної політики детінізації НЕ з урахуванням економіко-екологічних факторів, що й обумовило вибір теми, мети і завдань дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота відповідає меті та цілям резолюції № 1847 Парламентської асамблеї Ради Європи «Тіньова економіка: загрози демократії, розвитку та верховенству права», резолюції № 70/1 Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року», рекомендаціям № R204 Міжнародної організації праці щодо переходу від тіньової до формальної економіки, Указу Президента України № 5/201 «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» тощо.

Дисертація виконана відповідно до тематики наукових досліджень Сумського державного університету. Так, зокрема, вдосконалене методичне

підґрунтя обґрунтування: інструментів детінізації НЕ – в межах теми «Удосконалення національної системи протидії легалізації коштів, отриманих незаконним шляхом в контексті підвищення фінансово-економічної безпеки держави» (номер д/р 0117U002251); прогнозів динаміки тінізації НЕ – в межах теми «Форсайт-прогнозування стійкості національної економіки: від соціо-еколого-економічних протиріч до конвергентної моделі» (номер д/р 0117U003932); впливу тіньового сектору на еколого-економічну ефективність розвитку НЕ – в межах теми «Організаційно-економічні засади адаптації економічних систем до кліматично-ресурсних флуктуацій» (номер д/р 0114U007076); впливу тіньового сектору НЕ на економічний потенціал території – в межах теми «Екологічно збалансований розвиток інвестиційного потенціалу території» (номер д/р 0117U0112U001299); шляхів протидії ухилянню від сплати податків – у межах теми «Економетричне моделювання механізму запобігання тіньовим схемам виведення капіталу через податкові та інвестиційні канали в Україні» (номер д/р 10117U003930).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є поглиблення науково-методичних засад та практичного інструментарію реалізації державної політики детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів.

Відповідно до мети дисертаційної роботи були поставлені такі завдання:

- розвинути підхід до визначення сутності тіньового сектору НЕ;
- узагальнити теоретико-методичне підґрунтя формування державної політики детінізації НЕ (підсистеми її забезпечення, суб'єкти, об'єкти, функції, принципи та передумови);
- запропонувати методичні засади визначення основних детермінант формування тіньової економіки та напрямків концентрації зусиль під час реалізації державної політики детінізації економіки України;
- вдосконалити науково-методичні положення оцінювання рівня тінізації НЕ за видами економічної діяльності (ВЕД);

- розробити науково-методичний підхід до оцінювання втрат бюджетних надходжень від тінізації НЕ (за ВЕД);
- поглибити методичні засади оцінювання еколого-економічного збитку від функціонування тіньового сектору НЕ (за ВЕД);
- вдосконалити інструментарій виявлення найбільш релевантних заходів реалізації державної економічної політики для мінімізації екологічних наслідків тінізації НЕ.

Об'єкт дослідження – економічні відносини, що виникають між органами державного регулювання, суб'єктами господарювання і населенням у процесі здійснення та запобігання тіньовій економічній діяльності.

Предметом дослідження є методи, інструменти та важелі формування й реалізації державної економічної політики детінізації НЕ з урахуванням економіко-екологічних факторів.

Методи дослідження. Теоретичну та методологічну основу дисертаційної роботи становлять фундаментальні положення економічної теорії, теорії державного регулювання економіки, стратегічного управління, макроекономічного прогнозування, економіки природокористування, теорії еколого-економічного збитку, а також наукові праці зарубіжних і вітчизняних учених, присвячені дослідженню процесів детінізації економічних систем.

Для вирішення поставлених завдань дослідження використано загальнонаукові та специфічні методи, зокрема: системний і групувань – для визначення сутності тіньової економіки; економіко-статистичні (зведення, групування, динаміки) – під час узагальнення та аналізування статистичних даних; формально-логічний аналіз – під час визначення детермінант тіньового сектору національної економіки; економіко-математичні методи (моделі аналізу панельних даних із фіксованими та випадковими ефектами) – при формалізації впливу тіньового сектору на розвиток національної економіки.

Інформаційну базу дослідження склали: офіційні дані Державної служби

статистики України, дані Світового банку, Європейського банку реконструкції та розвитку, Міжнародного валютного фонду, законодавчі акти Верховної Ради України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативні документи, аналітичні огляди та наукові публікації оцінювання ефективності інструментів державної політики детінізації НЕ України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні важливого науково-прикладного завдання, що полягає в розробленні методів, інструментів та важелів реалізації державної економічної політики детінізації НЕ з урахуванням економіко-екологічних факторів.

Найбільш вагомими науковими результатами дисертаційної роботи є такі:

вперше:

– запропоновано науково-методичний підхід до оцінювання втрат бюджетних надходжень від тінізації НЕ з урахуванням галузевої структури неформальної зайнятості, сукупного податкового навантаження в НЕ, валової доданої вартості, створюваної одним працівником, зайнятим у тіньовому секторі НЕ. Це дозволяє більш обґрунтовано формувати прогнози наповнення бюджетів усіх рівнів, планувати стратегічні й тактичні заходи реалізації державної політики детінізації НЕ;

вдосконалено:

– методичні засади визначення основних детермінант формування тіньової економіки шляхом побудови економіко-математичної моделі залежності частки тіньового сектору у ВВП від рівня добробуту населення, безробіття і податкового навантаження, енергоефективності країни, ціни на основні енергоресурси та ефективності малої й великої приватизації, членства країни в Євросоюзі. Емпіричне дослідження на вибірці країн із перехідною економікою дозволило визначити напрямки першочергової концентрації зусиль під час реалізації державної політики детінізації економіки України;

– науково-методичні положення оцінювання рівня тінізації НЕ (за окремими ВЕД) на основі модифікованого методу збитковості підприємств,

який на відміну від існуючих дозволяє визначити достовірний діапазон (різницю між граничними максимальними та мінімальними значеннями) недоотриманих податкових надходжень до бюджету внаслідок прихованої прибутковості збиткових підприємств;

– теоретичні основи та практичний інструментарій виявлення найбільш релевантних заходів реалізації державної економічної політики для мінімізації екологічних наслідків тінізації господарської діяльності, що на відміну від існуючих підходів здійснено шляхом формалізації залежностей ставок екологічних податків, обсягів державних інвестицій природоохоронного спрямування та характеристик інституційного середовища на рівень еколого-економічних збитків від тінізації НЕ;

набули подальшого розвитку:

– визначення сутності поняття «тіньова економіка» як системи неконтрольованих і нерегламентованих державою, неформальних та протиправних економічних відносин між органами державного регулювання, виробниками, працівниками, споживачами й посередниками, що реалізуються усвідомлено та/або опосередковано, з приводу виробництва, розподілу, споживання та обміну товарами і послугами, внаслідок цього завдаються економічні, соціальні та екологічні збитки державі й суспільству. Такий підхід відрізняється від існуючих розширенням кола наслідків тінізації НЕ, уточненням ролі та мотивів учасників, а також форм відповідних економічних відносин;

– науково-методичні засади оцінювання економічних наслідків від забруднення навколишнього природного середовища суб'єктами тіньового сектору національної економіки, що на відміну від існуючих підходів здійснено з урахуванням екологосумності та рівня тінізації відповідного ВЕД.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення дисертації доведено до рівня методичних розробок і практичних

рекомендацій, які можуть бути використані: органами державного регулювання – під час оцінювання втрат бюджетних надходжень та наслідків тінізації НЕ, аналізування ефективності інструментів державної політики детінізації НЕ; галузевими асоціаціями – під час оцінювання рівня тінізації окремих ВЕД; органами місцевого самоврядування – при формуванні заходів місцевої економічної політики; суб'єктами господарювання – при формуванні власної податкової, облікової, фінансової та екологічної політики.

Пропозиції щодо вдосконалення державної політики детінізації економіки України впроваджено в діяльність Департаменту з питань безпеки життєдіяльності, охорони навколишнього природного середовища та агропромислового комплексу Секретаріату Кабінету Міністрів України (довідка від 5.09.2018 р.); щодо кількісного оцінювання ступеня впливу структурних змін системи оподаткування та ефективності державного управління НЕ – в діяльність Спілки аудиторів України (довідка № 21/18 від 5.09.2018 р.); щодо оцінювання та моделювання впливу ключових драйверів на рівень тінізації господарської діяльності – в діяльність Сумського обласного регіонального відділення Спілки малих, середніх і приватизованих підприємств України (довідка № 28 від 12.09.2018 р.); щодо розвитку методичних положень оцінювання рівня тінізації НЕ – в діяльність Центру економічних досліджень (довідка № 14/2018 від 04.09.2018 р.).

Результати дослідження використовуються в навчальному процесі Сумського державного університету під час викладання дисциплін «Економічна політика та державне регулювання», «Система публічного управління», «Державний фінансовий моніторинг» (акт від 25.09.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є завершеним науковим дослідженням. Наукові положення, висновки, рекомендації та розробки, що виносяться на захист, одержані автором самостійно й відображені в опублікованих працях. Результати, опубліковані дисертантом у співавторстві, використані в дисертаційній роботі лише в межах його

особистого внеску.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертації оприлюднено на 7 міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях ([10-16] у наведеному в авторефераті списку праць).

Публікації. Основні положення дисертації опубліковано в 16 наукових працях загальним обсягом 6,91 друк. арк., з яких особисто авторів належить 4,09 друк. арк., зокрема, 7 статей у наукових фахових виданнях України (з яких 6 – у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз), 1 стаття в науковому виданні України, яке входить до міжнародної наукометричної бази даних Scopus, 7 публікацій у збірниках тез доповідей конференцій.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації становить 221 сторінку, зокрема, 170 сторінок основного тексту, 16 таблиць, 25 рисунків, 4 додатки, список використаних джерел із 195 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНЕ ПІДРУНТЯ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕТИНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Теоретичний аналіз проблем існування явища тіньової економіки

Тіньова економіка є великомасштабною проблемою, пов'язаною з економічною й соціальною безпекою держави. Крім державного та приватного секторів національної економіки функціонує ще і специфічний тіньовий сектор, що має негативний вплив не лише на соціально-економічні процеси в суспільстві, а й на екологічну ситуацію. Тіньова економіка завдає державі значної шкоди: істотно зменшує бюджет країни, знижує інвестиційну привабливість, сприяє відпливу вітчизняного капіталу за кордон, стає реальною загрозою національній безпеці України.

Історично виникнення тіньового сектору економіки пов'язують з розвитком інституту державності, виникненням правовідносин між державою та громадянами у вигляді встановлення податкового регулювання. Сучасних форм прояву тіньова економіка набрала у 60–70-х роках ХХ століття.

Існування як кожної людини зокрема, так і суспільства у цілому має свою специфіку, що полягає в постійному забезпеченні власних потреб. Можливість легального задоволення цих потреб із боку держави, а також їх відповідність правовим критеріям та морально-етичним нормам є важливими факторами, від яких залежить процес створення і надання цих благ. Нелегальна торгівля людьми та зброєю, потреба наркомана в наркотиках – це типові приклади тих потреб, які не відповідають моральним і релігійним засадам людського суспільства й не можуть бути задоволені державою. Тому подібні види діяльності поповнюють частку тіньового сектору економіки. Підпільне, нелегальне виробництво, використання механізмів недобросовісної конкуренції та монополізму, приховування доходів – це далеко не повний список видів діяльності, які через невідповідність законам відійшли «в тінь».

Сутність тіньової економіки можна трактувати як глобальне явище, що давно вийшло за межі однієї держави. Сьогодні її можна розглядати як групу багатих країн та інвесторів, що мають можливість керувати світовою економікою за допомогою значних запасів акцій, нерухомості, валюти, інших фінансових активів, зосереджених в неофіційних інвестиційних організаціях і державних холдингових компаніях. Сьогодні економіка будь-якої країни складається з двох частин – офіційної та неофіційної (тіньової). Офіційна економіка – це та частина народного господарства, яка функціонує в рамках, установлених чинним законодавством, така діяльність регулюється, контролюється і враховується відповідними державними органами регулювання, контролю та обліку. Щодо тіньової економіки можна зазначити, що на сьогоднішні вона має в запасі безліч схем і махінацій, призначених для ухиляння від сплати податків та різноманітних обмежень діяльності з боку органів державного контролю.

Необхідно зазначити, що тіньовий сектор не міг існувати без формального. Немає чіткого визначення дефініції тіньової економіки, і потрібно погодитися з працею К. Байда та Ф. Шнайдера [161], які зазначають, що тіньова економіка є економічним явищем із великою кількістю заходів, які важко класифікувати. Одне із загальноприйнятих визначень тіньової економіки засвідчує, що остання охоплює всі види економічної діяльності, які офіційно не включені до розрахунків валового національного продукту [173; 186; 189]. Однак проблема визначення напрямів тіньової діяльності є набагато складнішою, оскільки існує безліч заходів, що зареєстровані в офіційному національному продукті, але виробляються сектором тіньової економіки. Останнє пов'язане із ситуацією, коли підприємства працюють із меншою маржею прибутку або з деяких причин «приховують» прибуток. Неповна інформація про розміри й структуру тіньової економіки може мати серйозні наслідки для економічної політики через порушення економічних, соціальних та екологічних диспропорцій.

Проблемою тіньової економіки переймаються уряди і вчені більшості країн світу. Оцінювання обсягів та обмеження її масштабів є водночас важливими та спірними питаннями. Предметами для обговорення є як склад, так і масштаби тіньової економіки, яку досліджують уже протягом досить тривалого часу з метою пошуку дієвих способів її регулювання, однак досі ще не вдалося знайти ефективних методів її викорінення. Тіньова економіка (англ. – black economy, ghost economy, shadow economy) стала надзвичайно актуальною проблемою не лише для економіки України, а й для світової спільноти в цілому. Її масштабність у деяких країнах досягає критичного рівня 30 % та спричиняє формування умов, за яких легальна економіка не здатна конкурувати з натиском тіньового сектору економіки. Постійне підвищення рівня тіньової економіки є загальнопоширеним явищем і становить у середньому у світовій економіці близько 6 % за один рік. Але в Україні обсяг тінізації вже майже втричі перевищує граничні показники [115]. Настільки високий рівень тіньової економіки, з одного боку, стає на заваді стабільному розвитку суспільства й держави, негативно впливає на інвестиційний клімат у країні, знижує ефективність макроекономічного регулювання, погіршує конкурентоспроможність економіки, а з іншого – рівень тіньового сектору збільшується в умовах нестабільності й криз та зі зниженням контролю держави за економічними процесами.

Тіньова економіка останніми роками надійно вкорінилася в економічній системі нашої держави, вона проникла майже в усі сфери суспільної діяльності. Найшвидші темпи розвитку тіньової економіки в Україні припадають на 1994-1998 роки. В цей період тінізація охопила значну частину процесів приватизації та окремих видів економічної діяльності, зокрема сільського господарства, промислового виробництва та ін. Для цього періоду характерним був значний попит на позабанківську готівку, яку активно використовували для неофіційних розрахунків за різноманітні «послуги» (наприклад, за перевірку податкової чи санітарної інспекції, реєстрацію підприємств тощо). На

сьогоднішні тіньова економіка в Україні найбільшою мірою поширилася у вигляді злочинів у сфері економіки, корупції, тіньової політики.

Проаналізувавши [2-5; 29; 77; 93], наведемо такі приклади форм прояву тіньових доходів у сучасній Україні:

- нелегальний випуск продукції та надання послуг;
- неформальна зайнятість населення;
- незаконне привласнення державного майна;
- кримінальні дії (рекет, розкрадання і грабежі);
- відмивання «брудних» грошей;
- корумпованість органів влади, нелегальні операції з валютою;
- приховування доходів підприємств і громадян;
- необґрунтовані податкові пільги, ухилення від сплати податків;
- незаконне ціноутворення (отримання користі від різниці між офіційною та реальною ціною на товари й послуги);
- незаконна торгівля зброєю, наркотиками тощо.

Варто відзначити, що подальше поширення сфери тіньової економічної діяльності стає причиною встановлення кланового корпоративно-бюрократичного правління в нашій країні.

Тіньова економіка вже досить тривалий час паразитує в організмі світової економічної системи. Проте проблема пошуку єдиного визначення цього явища існує й дотепер. У сучасній літературі існує багато поглядів на визначення поняття «тіньова економіка». Розглянемо деякі з них. Поняття тіньової економіки трактується як неконтрольована та не врахована офіційними органами держави економічна діяльність, спрямована на отримання доходу внаслідок порушення чинного законодавства; це діяльність, що не дає державі податкових надходжень та яка перебуває поза межами правового поля. З іншого боку, тіньову економіку розглядають як ту частину економічної діяльності, яка здійснюється в рамках чинного законодавства,

проте залишається незареєстрованою державними органами, тобто має кримінальну основу.

Як зазначено в економічному словнику [49, с. 78], тіньова економіка – це «... прихована економічна діяльність всупереч чинним законодавчим актам і державним нормативам. Сукупність не контрольованих державою, нерегламентованих і протиправних видів економічної діяльності». В.В. Янова [157, с. 357] під тіньовою економікою розуміє складні соціально-економічні процеси та явища, які охоплюють усю систему економічних відносин, що не контролюються суспільством, економічних структур, які приховують свою діяльність від органів державного контролю та управління. На думку Ю. В. Латова та С. Н. Ковальова [83, с. 6], тіньова економіка – господарська діяльність, що розвивається поза межами державного обліку та контролю, а тому не відображається в офіційній статистиці. А. В. Жураковська та О. Ю. Полякова [48, с. 97] тіньову економіку розглядають як неконтрольоване суспільством виробництво, розподіл, споживання та обмін товарно-матеріальних цінностей, іншими словами, такі соціально-економічні відносини між соціальними групами, окремими представниками соціуму щодо використання існуючих форм власності для задоволення особистих корисливих інтересів, які приховуються від широкого загалу, органів самоуправління та державного контролю.

Відповідно до Наказу Міністерства економіки України «Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки» [99] від 18.02.2009 р. № 123, тіньова економіка – це «... незареєстрована в установленому порядку економічна діяльність суб'єкта господарювання, що характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), статистичного анкетування й подання статистичної звітності, наслідком якого є порушення законодавчо встановлених норм (рівень

мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови і безпека праці тощо)» [99].

Спрощено тіньову економічну діяльність можна охарактеризувати як економічні відносини між державою та суб'єктами господарської діяльності, що не регулюються й не контролюються інституційною системою країни, дублюють і пронизують формальну структурну й організаційну систему галузей і сфер діяльності людей та завдають збитків суспільству в економічній, екологічній і соціальних сферах.

Різноманітність визначень поняття «тіньова економіка» зумовлена ще й наявністю різних підходів до його трактування. Зокрема, в літературі можна натрапити на досить багато термінів, які за своєю суттю є синонімами, адже характеризують одне й те саме поняття – тіньову економіку. Це може пояснюватися відмінностями щодо характеру вирішуваних авторами завдань, а також різною постановкою цілей та використанням методик для дослідження цього явища. Як зазначають Б. Т. Рябушкін та Е. Ю. Чурилова, в різних країнах по-різному називають тіньову економіку, зокрема, в англомовній літературі найчастіше використовують терміни «підпільна», «прихована» та «неофіційна»; у французьких виданнях – відповідно «підземна», «неформальна»; в італійських – «таємна», «підводна»; термін «тіньова економіка» належить німецьким спеціалістам [117, с. 7]. Окрім зазначених, існують й інші терміни, які застосовують щодо тіньової економіки – «невидима», «чорна», «підпільна», «секретна», «нерегульована», «невидима», «паралельна», «друга», «незарєєстрована», «не повідомлена» та ін. [5, с. 255]. Спеціалісти ООН, які займаються національними рахунками, тіньову економіку поділяють на три види: приховану (тіньову), неформальну (неофіційну) та нелегальну. Прихована економіка характеризує дозволена законом діяльність, що офіційно не висвітлюється або занижується з метою ухилення від сплати податків. Неформальна (неофіційна) діє на законних підставах та націлена на задоволення власних потреб домашніх господарств.

Нелегальна економіка пов'язана з діяльністю найманих робітників без юридичного оформлення договору [108, с. 384].

У цілому під неформальним сектором економіки розуміють частину сектору домашніх господарств, що утворюються некорпоративними підприємствами, тобто тими, що належать окремим особам чи домашнім господарствам, та які здійснюють виробництво товарів і послуг як для власного споживання, так і для продажу на ринку. Прикладом таких підприємств є дрібні фермерські господарства, власні підсобні господарства населення, послуги приватних лікарів, викладачів, репетиторів та ін. [117]. Провівши детальний аналіз окремих визначень поняття тіньова економіка, варто провести узагальнювальний аналіз згаданого напрямку відповідно до вибраних соціально-економічних та правових підходів. Так, серед наукових підходів до класифікації специфічних ознак тіньового сектору економіки ми вибрали такі: правовий, кримінологічний, економіко-статистичний, фіскальний, інституційний, моральний, соціологічний, кібернетичний, комплексний, мотиваційний (табл. 1.1).

Таблиця 1.1. - Наукові підходи до визначення поняття «тіньова економіка»

Підхід	Трактування поняття «тіньова економіка»
1	2
Правовий	Заборонена законодавством економічна діяльність. До тіньового сектору відносять суспільно небезпечні форми економічної діяльності, здійснювані поза рамками законодавства, ухилення від офіційної державної реєстрації та державного контролю. Основну увагу фокусують на боротьбі з ними та запобіганні правопорушенням. Недоліком підходу є недооцінка тіньової економіки або ж, навпаки, включення неекономічної діяльності, що не дає можливості оцінити обсяги тіньового сектору

Продовження табл. 1.1

1	2
Кримінологічний	Частина економіки держави, що перебуває поза межами контролю економічних регуляторів. Основну увагу приділяють дослідженню рівня шкідливості економічної діяльності та її кримінологічної природи
Економіко-статистичний	Діяльність, не врахована офіційно статистикою. Відповідно до цього підходу до тіньового сектору відносять приховану від обліку та контролю економічну діяльність, що не фіксується в статистичних даних. Аналізуванню підлягає вплив тіньового сектору на ефективність економічної політики в цілому. Проте цей підхід не враховує діяльності підприємств, які сплатили податки, але не відзвітували про це перед органами статистики
Кібернетичний	Тіньову економіку розглядають як самостійну керовану систему. Відповідно до цього підходу до дослідження тіньової економіки розробляють економіко-математичні моделі управління та прогнозування, а також виявляють зв'язки тіньового сектору економіки з офіційним
Фіскальний	Прихована від оподаткування частина економіки, зокрема неврахування в загальному обсязі ВВП тієї його частки, що виробляється тіньовим сектором економіки, та недоотримання державою податків від діяльності суб'єктів тіньового сектору. Відповідно до цього підходу тіньова економіка вміщує вартість економічної діяльності, що могла б бути оподаткованою
Інституційний	Економічні відносини, що суперечать правовим нормам та правилам господарського життя. Основними об'єктами дослідження є соціально-економічні інституції, механізми санкцій, система офіційних і неофіційних відносин, а також система неофіційних правил, що регулюють економічну діяльність, поряд з офіційними

Продовження табл. 1.1

1	2
Мотиваційний	Види діяльності, що передбачають формування та задоволення потреб, які культивують різноманітні порушення. Крім того, в процесі діяльності суб'єктів тіньового сектору економіки формуються тіньові відносини між соціальними групами та мотиваційна поведінка, пов'язана з різноманітними порушеннями загальноприйнятих цінностей, принципів, зразків
Моральний	Види економічної діяльності, що не відповідають загальноприйнятим моральним нормам. Тіньовий сектор економіки функціонує в режимі порушень ustalених моральних принципів економічної діяльності та формування паралельних інститутів
Соціологічний	Відносини між соціальними групами, що мають певне становище у сфері тіньових інституцій та власні мотиви економічної діяльності. Обмеженість інформаційної бази не дає можливості проводити точних розрахунків та визначати поняття і сутність тіньової економіки
Обліково-статистичний	Відсутність обліку економічної діяльності офіційною статистикою та неврахування її в складі ВВП. Недоліками цього підходу є неврахування кримінальної діяльності, не пов'язаної з виробництвом ВВП, що не дозволяє оцінити її масштаби та структуру; недосконала інформаційна база
Комплексний	Складне соціально-економічне явище, що містить систему законних та незаконних економічних відносин, які виникають між суб'єктами господарювання з метою отримання доходів шляхом ухилення від оподаткування й порушення чинного законодавства

Узагальнено автором на підставі праць [105, с.66; 17; 22; 23; 57; 90, с. 72].

Проведений аналіз дозволив уточнити зміст поняття «тіньова економіка», яку запропоновано розуміти як систему неконтрольованих і

нерегламентованих державою, неформальних та протиправних економічних відносин між органами державного регулювання, виробниками, працівниками, споживачами й посередниками, що реалізуються усвідомлено та/або опосередковано, з приводу виробництва, розподілу, споживання та обміну товарами і послугами, внаслідок цього завдаються економічні, соціальні та екологічні збитки державі й суспільству.

Порівняльний аналіз тіньового та неформального секторів економіки має двоїстий характер. Зокрема, науковці О. Мороз та І. Чухрій вважають, що неформальний сектор НЕ є одним із сегментів тіньового сектору [98; 30]. У той самий час як О. Білоскурський, навпаки, вважає, що саме тіньова економіка «... є лише однією з частин неформального сектору економіки, куди потрібно відносити ширшу мережу проявів різної економічної активності» [10]. Зазначені визначення формуються на основі «розподілу» певних видів діяльності між тіньовим та неформальним через систему певних ознак. Узагальнюючи, можна навести спрощену класифікацію саме неформальної економіки (рис. 1.1).

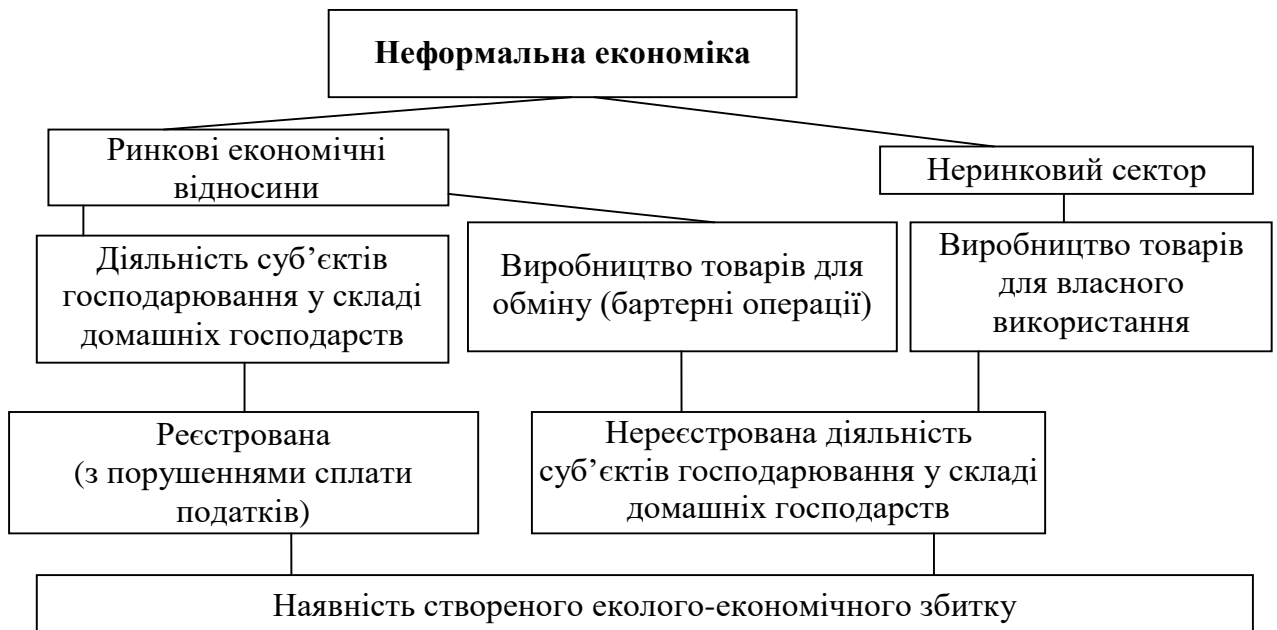

Рисунок 1.1 - Основні елементи неформального сектору в структурі національної економіки (авторська розробка)

Ю. О. Чернецький дає таку класифікацію неформальної економічної діяльності відповідно до її мети: на думку автора, метою такої діяльності (здійснюваної поза рамками державного регулювання) може бути самостійне виробництво певних благ для забезпечення власного виживання (окремої особи чи домогосподарства) або ж для їх продажу на ринку. З іншого боку, така діяльність може здійснюватися з метою встановлення нижчого рівня трудових витрат господарських одиниць офіційного сектору шляхом позаоблікового найму працівників. І, нарешті, неформальна економічна діяльність може бути організована для накопичення капіталу дрібними фірмами шляхом встановлення між ними солідарних відносин, зниження витрат та підвищення гнучкості [153]. Поряд із цим до характерних ознак неформального сектору економіки варто віднести недосконалість та недотримання належним чином трудових відносин, нестабільність, незареєстрованість, відсутність соціального захисту, нестабільність і незадекларованість доходів, ризикований характер такої діяльності [2].

На думку М. Чен [164, с. 19-20], тіньова економічна діяльність міцно проникла в економічні процеси країн різного рівня, і неформальна зайнятість буде дійсним явищем у короткостроковій, середньостроковій та можливо довгостроковій перспективі, більше того, стверджується, що в сучасному глобалізованому світі все менше й менше створюється офіційно формальних робочих місць, у той час як значна кількість існуючих формальних робочих місць стають неформальними.

У дослідженні [144] на основі теореми Байєса розроблено науково-методичні положення оцінювання ризику відмивання нелегально отриманих коштів через систему фінансових послуг, що дозволило оцінити ймовірності збитків у національній економіці через проведення процедур легалізації незаконно отриманих коштів через фінансові установи.

На думку В. В. Янової, неформальна економіка визначається як «... сукупність видів господарської діяльності, не охоплених правовим,

фіскальним та статистичним обліком» [157, с. 362]. Автор вважає, що цей сектор економіки містить широкий спектр неформальних відносин, властивих на сьогоднішні економіці країн усіх рівнів розвитку, та пропонує виділяти дві групи неформальних видів діяльності – легальну (легітимну) та нелегальну (нелегітимну). До першої групи належать невраховані офіційними органами, але легальні види діяльності (прибирання приміщень, пошиття одягу, ремонтні та будівельні роботи), до другої – нелегітимні види діяльності (мають місце прихована підприємницька діяльність, прихована зайнятість, ухиляння від сплати податків).

На нашу думку, буде доцільним більш детально розглянути підхід до визначення поняття «неформальна економіка», що належить Б. Т. Рябушкіну та Е.Ю. Чуриловій. Так, на їх думку, неформальний сектор економіки визначається як «... частина сектору домашніх господарств, утворена некорпоративними підприємствами, тобто підприємствами, що належать окремим особам чи домашнім господарствам, та які здійснюють виробництво товарів і послуг як для власного споживання, так і для продажу на ринку» [117, с. 29]. Автори стверджують, і ми приєднуємося до цієї думки, що поняття неформальної діяльності відрізняється від поняття тіньової економіки тим, що перша може бути як офіційно дозволеною, так і прихованою, тіньовою. А це означає, що «... неформальна діяльність належить до тіньової економіки лише в тій її частині, в якій вона здійснюється з метою отримання незаконного чи прихованого доходу, з одного боку. З іншого – тіньова діяльність здійснюється не лише в секторі домашніх господарств, а й в інших секторах економіки» [117, с. 30]. Кількість населення, зайнятого в секторі сільського, рибного та лісового господарств, у 2017 році становила 16 156,4 тис. осіб. При цьому самостійна зайнятість тут розвивається переважно за допомогою активізації діяльності в неформальному секторі, що до цього часу є основним місцем роботи майже кожного другого зайнятого в сільській місцевості. Крім

цієї проблеми, існує й інша – гострий дефіцит якісного кадрового забезпечення, придатного для ефективної роботи в ринкових умовах [121].

Існування явища тіньової економічної діяльності значно загострює соціально-економічні протиріччя у суспільстві, більше того, зазначимо, що тіньова економічна діяльність є значною мірою нелімітованою і тому може зростати швидше, ніж легальна частина національної економіки. Значний обсяг частки тіньового економічного сектору може викликати структурні деформації, внаслідок цього офіційний сектор економіки буде знаходитися під суттєвим тиском, що більше всього проявляється у вигляді недобросовісної конкуренції, коли підпільні товари за рахунок відсутності сплачених податків та соціальних внесків коштують дешевше порівняно з товарами, виготовленими в легальному секторі національної економіки. Недооцінка тіньової економічної діяльності є причиною виникнення помилок у реалізації офіційних державних програм розвитку національної економічної системи на різних рівнях (від мікрорівня до національного). [7, с. 49; 122, с. 12]. Крім традиційного поняття тіньової економіки в умовах розгортання інформаційного суспільства, ученими вже введено дефініцію «комунікаційної тіні», під якою розуміють економічну діяльність, що обумовлює цифровізацію суспільства і не може бути відображена офіційною статистикою, оскільки є віртуальною, водночас неможливо визначити чи проконтролювати податкові надходження від такої діяльності [88, с. 15].

Таким чином, розглядаючи тіньову економічну діяльність як систему неконтрольованих і нерегламентованих державою, неформальних та протиправних економічних відносин між органами державного регулювання, виробниками, працівниками, споживачами й посередниками за стадіями просування товару та послуг на ринку, вважаємо за доцільне розширити сферу проявів наслідків тінізації НЕ, зокрема:

– економічних (втрата державним бюджетом частини надходжень унаслідок несплати податків суб'єктами тіньової діяльності, відмивання

«брудних» грошей, нелегальний експорт капіталів, незаконна приватизація державної власності, розвиток спекулятивних операцій тощо);

– соціальних (корумпованість органів державного управління, соціальна напруженість внаслідок непрозорості регуляторних механізмів, тіньової олігархізації та монополізації, криміналізація суспільства та його розшарування унаслідок нерівномірності доходів, прихована міграція, неформальна зайнятість населення, порушення умов та безпеки праці, позбавлення працівників соціального забезпечення, гарантій чи контролю за додержанням установлених законодавством трудових взаємовідносин тощо);

– екологічних (еколого-економічні збитки від тіньової діяльності підприємств, рівень яких може перевищувати суму сплачених екологічних податків, порушення екологічної рівноваги території, значна екологоемність продукції, що виготовляється в тіньовому секторі, та низька екологічна ефективність її виробництва, зниження рівня екологічної захищеності населення, екологічний вандалізм тощо). Також запропоноване визначення сутності тіньової економіки відрізняється від існуючих уточнень форм економічних відносин, що виникають у процесі тінізації НЕ, а саме:

– неконтрольовані державою (дозволена законом діяльність, результати якої офіційно не висвітлюються або занижуються в звітності);

– нерегламентовані державою (діяльність, яка з різних причин залишилася або поза регулюванням, або стосовно якої регуляторні механізми є непрозорими та недосконалими, що створює умови для тінізації);

– неформальні (діяльність, що передбачає формування паралельних інститутів, хабарництво, спекулятивні угоди, самостійне виробництво фізичними особами певних благ на продаж, офіційно не оформлене надання консультаційних та інформаційних послуг, неформальні механізми сприяння недобросовісній конкуренції й монополізму, корупція, зловживання у сфері інтелектуальної власності тощо);

– протиправні (діяльність, що має кримінальну природу, наприклад, підпільне, нелегальне виробництво, кримінальний промисел, розкрадання державної власності, контрабанда, незаконна торгівля тощо).

1.2. Факторний аналіз структури та учасників тіньового сектору національної економіки

Для кращого розуміння феномену тіньової економіки доцільним буде розглянути її основних учасників. Метою діяльності суб'єктів тіньового сектору економіки поряд із перерозподілом фінансових ресурсів та об'єктів власності на свою користь є уникнення впливу формальних інститутів чи мінімізація негативного ефекту від такого впливу. Адже в процесі здійснення тіньової економічної діяльності її учасники стикаються з державним втручанням в економіку, що суперечить їх інтересам. Будучи певною мірою відкритою системою, тіньова економіка активно взаємодіє із суб'єктами легальної економічної діяльності. Результат таких взаємовідносин є двояким: з одного боку, суб'єкти тіньової діяльності підлягають впливу формальних інститутів, а з іншого – одержують можливість лобіювати власні інтереси, формувати громадську думку, впливати на чиновників, результатом цього стає адаптація «тіньовиків» до нових умов. Та водночас суб'єкти тіньового сектору можуть бути одночасно учасниками як тіньового, так і легального сектору (наприклад, чиновники, які, з одного боку, дбають про забезпечення виконання функцій державних інститутів, з іншого – про власне збагачення, що стає можливим через лобіювання певних інтересів і спричиняє розширення кола тіньового сектору) [119].

Одним із можливих напрямів функціонування суб'єктів тіньової економічної діяльності є перерозподіл офіційно та/чи підпільно створеного валового продукту. Проте перерозподілом валового продукту тіньові економічні мотиви не вичерпуються, тому варто відзначити ще й існування

такого факту, як зменшення впливу офіційних інститутів на суб'єктів господарювання. Тобто суб'єкти тіньової економічної діяльності не зазнають тиску з боку формальних інститутів, оскільки інструменти офіційної державної політики на них не впливають. Більше того, тіньова економічна діяльність, за законами синергетики, є відкритою системою, що може взаємодіяти із офіційним сектором, лобіюючи власні довгострокові інтереси. [119, с. 340].

Автори [102] вважають, що поведінка суб'єктів тіньового сектору закріплюється в організаційно стійких формах, що призводить до «інституціоналізації тіньової економіки в Україні». Та у зв'язку з цим положенням виділяють таких суб'єктів тіньового сектору економіки:

- легальних підприємців, метою діяльності яких є часткове приховування власних доходів шляхом переведення їх у тіньовий сектор;
- окремих державних службовців, які отримують вигоду від результатів діяльності тіньового сектору;
- окремих громадян, змушених працювати «в тіні» через низький рівень легальних доходів та низьку соціальну підтримку держави, щоб забезпечити власне виживання;
- представників державних підприємств, які незаконно користуються державною власністю на правах приватної;
- самих суб'єктів тіньового сектору, зацікавлених у подальшому розвитку тіньового бізнесу для отримання значних прибутків, що приховуються від оподаткування [69].

А. І. Попов наводить дещо іншу класифікацію суб'єктів тіньової економічної діяльності за характером їх зв'язку з виробництвом: першу групу становлять ті суб'єкти, які беруть участь у виробництві товарів та послуг, другу – ті, що функціонують у сфері перерозподілу раніше виготовлених у легальному секторі товарів та послуг. Так, до суб'єктів-тіньовиків автор відносить торговців зброєю, наркотиками, грабіжників, корумпованих представників органів влади, які беруть хабарі, комерсантів, банкірів,

недобросовісних підприємців, дрібних та середніх бізнесменів, найманих працівників фізичної та розумової праці. Основними формами діяльності першої групи суб'єктів тіньового сектору є цілком легальне виробництво певних благ, але в подальшому вони відводять частину власних доходів «у тінь». Методи роботи другої групи є більш жорсткими – шантаж, погрози, забезпечення «даху» дрібним та середнім підприємцям за визначену платню [108, с. 384 – 386].

Щодо неформального сектору економіки, можна зазначити, що кількість зайнятих у ньому постійно зростає. Основним мотивом здійснення неформальних видів діяльності є можливість отримання додаткових доходів, що для збіднілих верств населення є рятівним виходом зі скрутної фінансової ситуації. До неформально зайнятих можна віднести осіб, які працюють за власний рахунок, або роботодавців, які мають власні підприємства у неформальному секторі; членів неформальних виробничих кооперативів; працівників сімейних підприємств, які не отримують плати незалежно від легальності підприємства, на якому вони працюють; найманих працівників, які займають неформальні робочі місця на підприємствах неформального та формального секторів економіки [2].

Для розуміння закономірностей функціонування суб'єктів тіньового і неформального господарювання необхідно виявити наслідки їх діяльності, що можуть мати як негативний, так і позитивний вплив на економіку. П В цілому усі дослідники погоджуються із думкою, що тіньовий сектор має деструктивний характер, проте, варто виділити окремі роботи, котрі наголошують на позитивних моментах існування явища тіньової економіки. Зокрема, на думку Є. Г. Самойленко [119], в результаті інституціоналізації нелегальної та підпільної економічної діяльності, тіньові інститути заміщують державні, в результаті цього тіньова економічна діяльність частково виконує буферну функцію в підтриманні зайнятості окремих верств економічно активного населення, котрі не змогли себе знайти в офіційному секторі

економіки. Автори [98] поділяють цю думку та додають, що неформальна економіка також здатна послабити негативний вплив на деяких учасників інституційної перебудови, даючи їм можливість досягати певних успіхів щодо ведення бізнесу в несприятливих для цього умовах. Ю. І. Матошук наголошує на вмінні тіньового сектору економіки досить ефективно розподіляти ресурси, збільшуючи доходи громадян та підвищуючи платоспроможний попит. Проте тіньовий сектор є відкритим конкурентом для офіційного, а це є для легальних підприємств стимулом щодо підвищення своїх конкурентних переваг. Покращити свою конкурентоспроможність можна за рахунок підвищення продуктивності праці, що має позитивний характер для розвитку окремої галузі. Та, на жаль, більшість невеликих легальних підприємств не витримує конкуренції з тіньовим сектором і змушена сама йти «в тінь» [94].

Автори [141] стверджують, що свій позитивний ефект тіньовий сектор може проявляти в кризових ситуаціях. Зниження рівня рентабельності певних одиниць господарювання під впливом кризових явищ змушує їх переходити «в тінь» для запобігання його знищенню. У цій ситуації тіньовий сектор зменшує вплив кризових явищ на окремі підприємства та забезпечує збереження окремих видів бізнесу. О. Шепеленко пропонує виділяти такі позитивні моменти функціонування тіньової економіки. По-перше, тіньовий сектор економіки здійснює певну стабілізувальну функцію, що була особливо актуальною для економіки дефіциту і збереглася для економіки перехідного типу. Існування тіньового сектору економіки допомагає країнам, які розвиваються, пом'якшувати вплив спадів виробництва та кризових явищ через створення додаткових робочих місць і збереження рівня зайнятості населення, хоч і за рахунок зниження оплати праці. По-друге, тіньовий сектор дозволяє втілювати підприємницькі можливості, реалізація яких стає досить складною через високу вартість вступу до легального бізнесу [154].

Тіньова економічна діяльність має прихований позитивний ефект, що виражається в підтриманні активного виробничого процесу та зайнятості

населення. Більше того, тіньовий сектор у кризових економічних умовах може давати позитивні ефекти через «тіньові механізми інвестування». Проте, незважаючи на окремі позитивні елементи, загальний результат існування тіньового сектору є негативним, зменшуючи рівень економічної безпеки країни [42].

Ю. В. Латов розглядає тіньовий сектор економіки не лише як один із стримувальних факторів розвитку держави, а й, навпаки, як один із чинників прискорення суспільного розвитку. Автор пояснює це твердження тим, що розвиток суспільства пов'язаний з інноваціями (відкриттями як у технічній сфері, так і винаходами нових інститутів, нових «правил гри»). Однак будь-які нововведення завжди стикаються з нерозумінням прихильників традиційних норм, що становлять більшість у будь-якому суспільстві. Але оскільки законодавчі норми орієнтовані на відображення волевиявлення більшості, то такі нові «правила гри» започатковуються з порушенням закону. На цьому підґрунті виникає конкурентна ситуація між новими (незаконними) та вже існуючими (законними) практиками [83, с. 46]. Приховування доходів від сплати податків вважають одним із найпоширеніших проявів негативного впливу тіньового сектору на економічну систему держави. Проте таке явище може мати й певний позитивний ефект. На думку [94; 53], майже 70 % отриманого незаконним шляхом та неоподаткованого доходу відразу ж витрачається в легальному секторі економіки на придбання товарів і послуг, використання яких матиме довготривалу дію. А це, у свою чергу, стимулює непрямі надходження до бюджету.

Втрат від тіньової діяльності зазнають не просто окремо взяті одиниці господарювання чи господарські комплекси, а вся країна в цілому. Оскільки діяльність тіньовиків спрямована в основному на отримання нелегального доходу, то першочергово від цього страждає економічна система. Тіньовий сектор деформує структуру економіки, стає причиною зростання інвестиційних ризиків та зниження інвестиційної активності, що призводить до зниження

попиту на інвестиційні ресурси. Зростання тіньового сектору призводить до розвитку спекулятивних торговельних та фінансових операцій, що завдають збитків розвитку реального виробництва. Тіньовики зацікавлені в інвестуванні тіньового капіталу в легальні види діяльності, але лише ті, які сприяють швидкому здійсненню тіньових операцій (сектор інформаційних, розподільчих послуг, торгового бізнесу) [146]. Ю. М. Ванькович [18] тіньовий сектор економіки поділяє на неофіційну економіку (легальна економічна діяльність, обсяги якої відображаються в офіційній статистиці неповністю, що призводить до ухилення від сплати податків), підпільну економіку (сфера виробничої та невиробничої діяльності, забороненої законом) та фіктивну економіку (спекулятивні угоди, хабарництво, інші види шахрайства). В. В. Янова [157, с. 358 – 359] трактує склад тіньової економіки з точки зору економічних відносин, що виникають між її суб'єктами. До першого сектору належать економічні відносини між окремими громадянами та (або) неформальними утвореннями, які є незареєстрованими і неконтрольованими державою. Другою складовою є неформальні економічні відносини, що забезпечують задоволення групових та власних інтересів за рахунок недосконалості діючої системи господарювання. Третій сектор складають кримінальні відносини, що характеризуються зловживанням службовим становищем, незаконною виробничою діяльністю, втручанням у виробничу та розподільчу сфери економіки.

На думку [2; 4], найбільш криміногенною системою економіки України є фінансово-кредитна. Основними методами одержання незаконних доходів є підроблення банківських гарантій, фальсифікація платіжних документів, розкрадання коштів, ухилення від оподаткування, «відмивання» «брудних» грошей, їх підроблення, одержання пільгового кредитування на незаконній основі, шахрайство та махінації з бюджетними коштами та ін.

Поряд із цим тіньова діяльність гальмує технічний прогрес та сприяє зниженню продуктивності праці через невідповідність технічного переозброєння.

Спостерігається нерівномірність розподілу інвестиційних коштів (тіньовий сектор інвестує лише певні ресурси окремих соціальних структур) [154].

Негативний вплив тіньового та неформального секторів економіки найбільшою мірою проявляється у функціонуванні економічної системи держави. Оскільки тіньовий сектор перебуває поза межами впливу фіскальної політики, держава розподіляє свої витрати за надані послуги на меншу кількість платників податків, тобто збільшується податковий тиск на підприємства, які займаються легальною діяльністю. Зазначені умови змушують останніх іти «в тінь» [79, с. 46]. Існування тіньового сектору економіки також є загрозою для державної політики у сфері грошово-кредитних відносин і проявляється у неможливості контролю засобами банківської системи обігу валютних та гривневих грошових мас. Таким чином відбувається викривлення макроекономічних показників (насамперед ВВП), унеможливаються достовірний аналіз і прогнозування економічної ситуації в державі [10; 154; 146; 46]. У зв'язку з цим у [94] виділяють три основні макроекономічні суб'єкти, що зазнають різного роду впливу зі сторони тіньового економічного сектору. У першу чергу варто відзначити домогосподарства, які хоч і отримують додаткові робочі місця, проте втрачають у довгостроковій перспективі через відсутність соціальних гарантій та якісного життя в умовах пенсійних реформ. По-друге, варто відмітити підприємства, що знаходячись у офіційному секторі економіки, крім конкуренції всередині галузі, мають додатково конкурувати і з суб'єктами тіньової економіки. По-третє, варто відмітити державу як економічного агента, що отримує найбільші збитки від нелегального сектору, оскільки порушується фінансування запланованих програм розвитку. Держава як економічний агент в умовах значних тіньових диспропорцій не може ефективно виконувати свою функцію забезпечення справедливості. Функція забезпечення справедливості та підтримання чесних правил гри є однією із найважливіших функцій держави і її невиконання може ставити під загрозу навіть суверенітет усієї економічної

системи країни. Таким чином, тіньова економічна діяльність має безпосередній вплив на економічну безпеку країни.

Поряд із цими існують політико-правові та соціальні наслідки тінізації економічної діяльності. Одним з основних проявів тіньової діяльності у політичній та соціальній сферах є корумпованість вищих органів правління. Існування корупції значно впливає на діяльність та формування владних політичних інститутів, підриває авторитет держави в очах світової спільноти, викликає недовіру громадян вищих гілок влади. Крім того, особи кримінальної незаконної орієнтації глибоко проникають до структур політичної влади, використовуючи керівне становище для задоволення власних протизаконних потреб [44; 84].

Як зазначено в праці [37, с. 21-24], розвиток національної економіки проходить в умовах значної кількості деструктивних факторів, зокрема: непослідовності системи реформи, економічної/політичної нестабільності, високого рівня корумпованості та військових дій в країні.

Важливим проявом порушення закону з боку тіньового сектору є також небажання реєструвати підприємство з метою ухилення від сплати податків. Ці дії залишаються безкарними завдяки неформальним зв'язкам власників таких підприємств із представниками державних структур. Аналіз джерел [62; 151; 101] засвідчує, що суб'єкти тіньового та неформального секторів мають неабияку вигоду від неформальних відносин з органами оподаткування. Ухилення від сплати податків відбувається через ряд причин, серед яких виділяють такі [86]:

– наявність диспропорцій у розподілі податкового навантаження (рівномірність розподілу податкового навантаження не забезпечується на законодавчому рівні, за рахунок таких дій списуються існуючі прогалини в чинному податковому законодавстві, податкова заборгованість, яку змушені компенсувати добросовісні платники податків, усе це дає свободу дій в окремих секторах економіки);

– непосильні витрати на додержання податкового законодавства (через високий рівень податків деяким підприємствам стає не вигідною подальша діяльність у легальному секторі);

– зміни, що відбуваються в бюджетній політиці, призводять до підвищення податкового тиску на економіку.

У визначених економічних умовах представники бізнесу мають декілька варіантів щодо подальших дій: 1) зупинити свою операційну діяльність та перевести її за кордон; 2) спробувати отримати податкові пільги через систему нелегальних зв'язків із корумпованими чиновниками; 3) перевести операційну діяльність у «нелегальну», тобто тіньову, таким чином уникаючи сплати податків. [62].

Щодо соціальних аспектів нелегального виробництва можна зазначити, що неврегульовані законодавством трудові відносини в неформальному та тіньовому секторах позбавляють робітників цих секторів будь-якого соціального забезпечення, гарантій чи контролю за додержанням установлених законодавством трудових взаємовідносин [10, с. 52]. Як зазначено в [141], нелегальний сегмент ринку праці складається з низькооплачуваних, низькокваліфікованих працівників, змушених погоджуватися на таку роботу через відсутність альтернативних варіантів. До того ж тіньовий сектор приваблює громадян високим рівнем оплати праці, що значно перевищує розмір заробітних плат у легальному секторі.

Таким чином, розуміючи тіньову економіку як систему неконтрольованих та нерегламентованих державою, неформальних і протиправних економічних відносин між органами державного регулювання, виробниками, працівниками, споживачами й посередниками на всіх стадіях руху товарів/послуг на ринку з формування відповідних збитків, варто розглянути більш детально кожного з економічних агентів-учасників тіньової економічної діяльності. Зокрема, виникає необхідність уточнення ролі та мотивів учасників економічних відносин, що виникають у процесі тінізації НЕ

(органи державного регулювання, виробник, споживач, працівник і посередник), а саме:

– виробник стає задіяним у процесах тінізації економічної діяльності усвідомлено внаслідок бажання отримувати надприбутки на легальну чи заборонену господарську діяльність, а також неможливості отримання бажаного прибутку на залучені фактори виробництва у зв'язку із завищеними (порівняно із середньоринковими) експліцитними та/або імпліцитними витратами;

– покупець стає задіяним у процесах тінізації економічної діяльності або неусвідомлено (в умовах асиметричності інформації він не має повної інформації щодо легальності вироблення продукції, яку споживає, джерел походження ресурсів виробника, додержання дозвільних процедур тощо), або усвідомлено (віддає перевагу нелегально виробленій продукції внаслідок своєї економічної раціональності, оскільки ціна частіше за все є нижчою від середньоринкової);

– працівник стає задіяним у процесах тінізації економічної діяльності або усвідомлено (коли, наприклад, працює або надає послуги без їх відповідного оформлення, не сплачує податків із додаткового доходу, отримує винагороду «в конверті» тощо), або вимушено, коли це є умовою його працевлаштування, задоволення базових потреб або за відсутності альтернатив;

– посередник (торговельний, інформаційний, фінансовий тощо) стає задіяним у процесах тінізації економічної діяльності усвідомлено (через цінові трансфери, тіньове обслуговування монополій, операції з тіньовими чи кримінальними капіталами, виведення їх в офшори, завищення торговельної націнки, викривлення та приховування інформації, що міститься в податковій, фінансовій та іншій звітності в комерційних чи політичних цілях тощо);

– органи державного регулювання стають задіяними в процесах тінізації економічної діяльності або усвідомлено (через корупційні наміри), або опосередковано – внаслідок їх неспроможності створити ефективне та прозоре

інституційне середовище, здатне забезпечити рівень транзакційних витрат відповідно до запитів суб'єктів економічної діяльності, захист прав власності, умови ефективної діяльності суб'єктів господарювання (податкове навантаження, регуляторна політика тощо).

Розмах тіньової економічної діяльності в масштабах, близьких до 10 % ВВП, істотно не впливає на соціально-господарське життя країни, саме такий рівень мають сучасні розвинені країни, проте якщо рівень тінізації досягає близько 30 %, то, як стверджують Є. Борщук та В. Приймак, створюються сприятливі умови для її самовідтворення [15, с. 177]. Коли тіньова економічна діяльність переходить на рівень самовідтворення, у неї включаються механізми самозбереження, саме тому критично важливо тримати рівні тіньової економіки, нижчі, ніж критичні. Самовідтворення тіньової економічної системи ставить її у пряме протиріччя із офіційним сектором, оскільки обидві частини національної економіки мають на меті одне і теж, а саме – отримання прибутку та боротьба за клієнтську базу. При значних рівнях тінізації національної економіки, тіньовий сектор починає розвиватися за законами відкритих економічних систем, підпорядковуючись та керуючись принципами самозбереження.

Питома вага тіньової економіки щодо валового внутрішнього продукту, за даними різних країн світу, різна. За оцінюванням МВФ, у 2017 році розмір тіньового сектору в національному ВВП України досягнув 45 % рівня. Масштаби тінізації в країнах СНД також значні: в Казахстані 39 %, у Росії – близько 40 %. Проте у високорозвинених країнах, зокрема в Німеччині, Японії, Великобританії, обсяг тіньової економіки досягає лише 10–15 %. Більш детально оцінки МВФ за 2016 рік за групою вибраних країн наведено на рисунку 1.2.

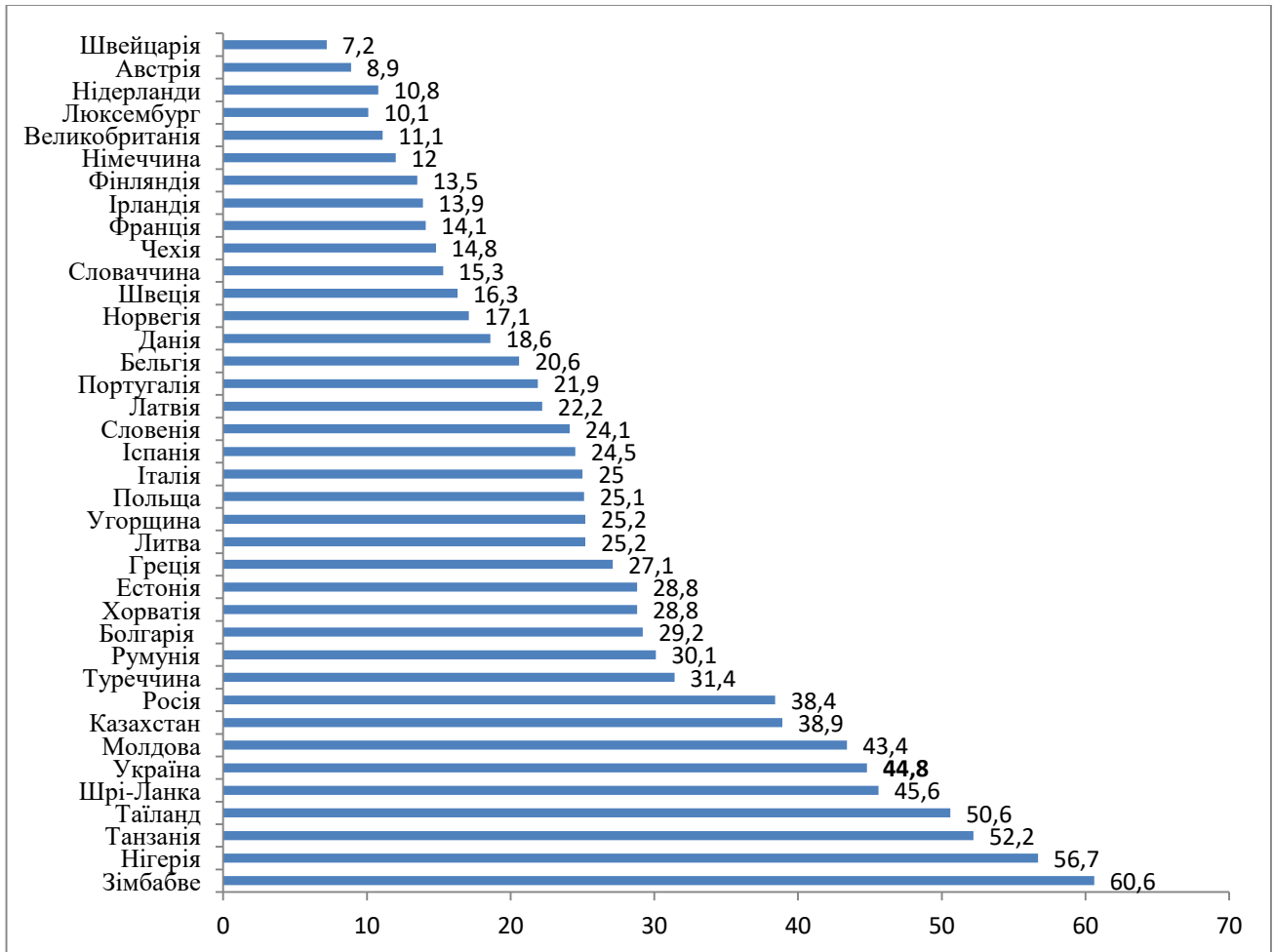

Рисунок 1.2 - Рівень тінізації національних економік країн світу у 2016 р. (% від ВВП)* (побудовано автором на підставі даних Світового банку [195])

Варто зазначити, що показники тінізації національних економік відрізняються від того, яка методика використовується. Зокрема, що стосується України, то, за результатами праць Інституту економічної політики, університету Дж. Кеплера, Австрія, рівень тіньового сектору за 2005-2015 роки перебував у межах від 39 до 43 % ВВП [179].

В Україні показник рівня тінізації національної економіки залишається не лише високим, а й продовжує зростати. Необхідно зазначити, що висока питома вага тіньового сектору в господарському комплексі нашої країни пов'язана з проблемою визначення об'єкта аналізу, а також із використанням різних методів для її кількісного оцінювання. Через узагальнений характер існуючих підходів до визначення поняття «тіньова економіка» до нього часто

включають широкий перелік сфер та видів конкретної діяльності. Результатом цього стають різне трактування і змістове наповнення тіньової економіки в конкретних ситуаціях.

Узагальнюючи вищезазначене, можна навести аналітичні дані щодо рівнів тінізації національної економіки за роками (рис. 1.3).

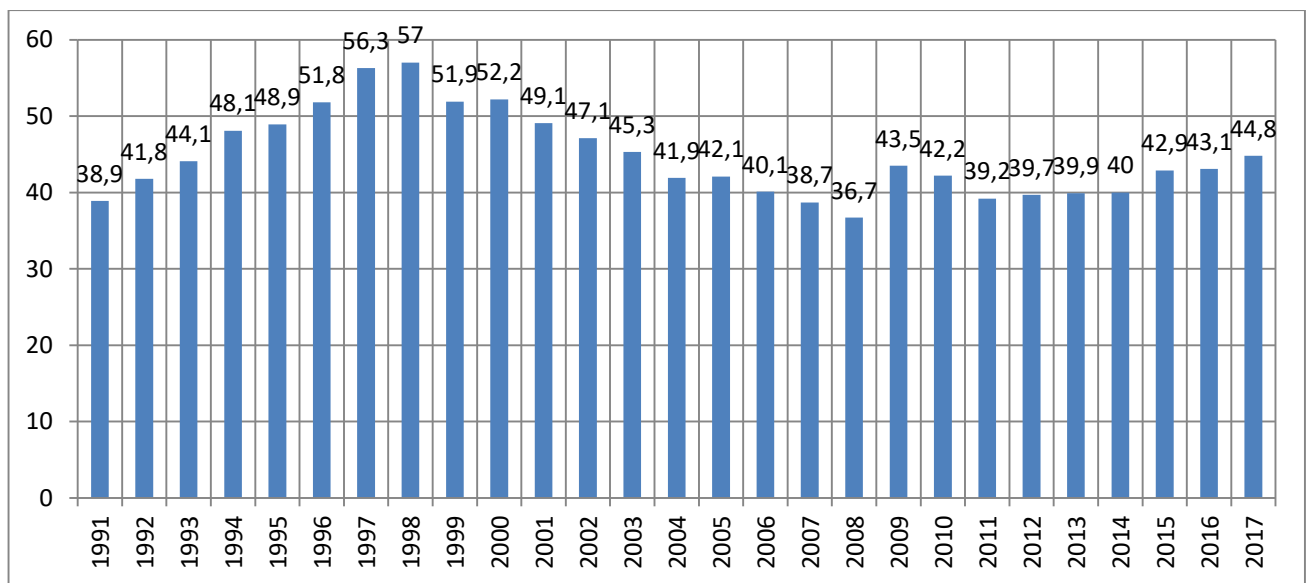

Рисунок 1.3 - Рівень тінізації національної економіки України (% від ВВП) (побудовано автором на основі даних Світового банку [195])

Пороговим, тобто критичним, рівнем тінізації економіки є 40 % офіційного ВВП. В Україні цей рівень залишається високим, за деякими оцінками, таким, що перевищує критичний рівень. Так, відповідно до праці [16, с. 62], рівень тінізації економіки України останніми роками залишається досить високим і коливається в межах 35–55 %, тоді як у більшості розвинених держав він становить 10–15 %. Така складна економічна ситуація була спричинена переходом від командно-адміністративної до ринкової економіки пострадянських держав, зокрема й України, та супроводжувалася збільшенням кількості загроз фінансово-економічній безпеці держави. Особливо актуальною

стала загроза тотальної тінізації економіки нашої країни, адже цей процес продовжує набувати все більш масштабного значення.

Коли мова йде про фінансово-економічну безпеку, то варто прийняти до уваги факти, що остання прямо пов'язана з рівнем тінізації національної економіки та визначається відповідно до праці [56, с. 15-16; 36] такими індикаторами, як позиціонування країни в міжнародних рейтингах у фінансово-економічній, політичній, соціально-культурній та духовній сферах.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що сектор тіньової економіки суттєво відрізняється від «західного» типу тіньової економіки. Таким чином, вбачаємо необхідність дослідження соціально-економічних детермінант тіньового сектору з метою визначення найбільш значущих факторів тінізації економічного життя. Останнє є головною передумовою розроблення ефективних інструментів детінізації національної економіки.

1.3. Соціально-економічні детермінанти тіньового сектору та необхідність детінізації національної економіки

Більшість країн, економічні системи яких перебувають на стадії структурних перетворень, опинилися в ситуації, коли тіньовий сектор економіки становить вагомую частину економічної діяльності. Проте існують деякі відмінності тіньових секторів економіки в різних країнах, які можна проаналізувати за такими характеристиками:

– структурою (нелегальна частка виробництва в його сукупному обсязі, рівень тінізації національної економіки, масштаби дрібного неформального бізнесу, прихованого від фінансового контролю держави);

– впливом на відносини розподілу (тіньовий сектор економіки сприяє зниженню або нівелюванню диференціації доходів);

– основними проблемами (недоотримання бюджетних надходжень, розвиток господарських зв'язків криміногенного змісту і так далі).

Приведемо найбільш загальнопоширені причини існування тіньового сектору економіки. Почнемо із економічних факторів, коли у умовах неефективної державної політики та виникнення форс-мажорних операцій спостерігається різке коливання обмінних курсів та галопуюча інфляція. Несприятливе макроекономічне середовище змушує підприємців шукати шляхи збереження своєї господарської діяльності в «тіні». Саме тому в умовах неспроможності чи колапсу державних інститутів вирішувати макроекономічні проблеми виникають сприятливі умови для розвитку тіньової економічної діяльності.

Фактори політичного та правового характеру мають не меншу роль у виникненні тіньового сектору національної економіки. Недосконалість нормативного поля дозволяє суб'єктами тіньової системи знаходити шляхи для свого функціонування.

Фактори соціального характеру є причиною і водночас наслідком функціонування тіньового економічного сектору. Соціальна диференціація населення та загострення соціальних проблем створює сприятливі умови для формування нелегальної економічної діяльності. Водночас при зростаючому фіскальному навантаженні на працююче населення роботодавці мають менше стимулів сплачувати усі податки та розширювати існуючі робочі місця. Зазначена ситуація може проявлятися у заміщенні людської праці машинною, тим самим ще більше створюючи соціально-економічні протиріччя у житті суспільства [79].

Наявність розбіжностей між законодавством і морально-етичною складовою бізнесу є основою виникнення соціокультурних причин формування тіньового сектору економіки [68; 78]

Значна кількість факторів істотно впливає на розміри та структуру тіньової економіки. Серед основних факторів - податковий тягар, ефективність

інституційної системи збирання та адміністрування податків, система санкцій та справедливість податкової системи. Класична праця М. Аллінгема і А. Сандмо [159] про ухиляння від сплати податку на прибуток свідчить, що основними чинниками ухилення від сплати податків є ймовірність переслідування за ухиляння від сплати податків та відповідні покарання.

Фіскальне навантаження на оплату праці, вимірюване як частка податків на заробітну плату (включаючи внески на соціальне страхування) до загального розміру заробітної плати, зазвичай включають до факторів, що спричиняють ухилення від сплати податків. Різні стратегії можуть бути використані для подолання тіньового сектору, спричиненого податковим тягарем на робочу силу. Наприклад, якщо частка тіньової економіки, спричинена податковим навантаженням на працю, є відносно високою, то варто знизити ставки податку на заробітну плату, щоб мотивувати громадян із високим рівнем доходу сплачувати податки. З іншого боку, якщо частка тіньової економіки, спричинена фіскальним навантаженням на працю, є відносно невеликою, то варто впроваджувати пропорційну або збільшену ставку податку на працю, щоб гарантувати соціальну солідарність та зменшити нерівність доходів.

Система соціального забезпечення неоднозначно впливає на сектор тіньової економіки. Якщо соціальна допомога надається у співвідношенні один-до-одного від колишньої заробітної плати, то робітники не будуть мати мотивації отримувати тіньову зарплату. У ситуації, якщо соціальна допомога фіксується і не залежить від розміру попередньої заробітної плати, то мотивація працівників знижується щодо отримання формальної та справжньої заробітної плати (втрачаючи на сплаті податків). Ще одна ситуація може виникнути у разі тривалих і щедрих соціальних виплат, коли працівники не хочуть втрачати соціальні виплати та можуть поєднувати незареєстровану роботу з метою збільшення їх доходів. Ускладнена система отримання та подання на отримання соціальних виплат є фактором до мотивації отримувати

короткострокову роботу та втрачати при цьому соціальні виплати. Наприклад, якщо економічні агенти втрачають право на соціальні виплати в Сербії через те, що він/вона знайшов/знайшла нову роботу, то в разі наступної заявки на соціальні виплати необхідно пройти через усю процедуру збирання документів і процедуру верифікації, щоб знову отримувати соціальну допомогу [160]. Вищезгадана ситуація в Сербії створює умови, коли система соціального забезпечення стимулює неформальне працевлаштування, а отже, тіньову економіку. Тобто економічний механізм системи соціального забезпечення сильно впливає на структуру та розмір тіньової економіки.

Ефективність податкових інститутів при збиранні податків є важливим чинником, що впливає на тіньову економіку. Взагалі існує зворотний зв'язок між двома факторами, і чим краща ефективність податкової адміністрації при збиранні податків, тим меншим є розмір тіньової економіки. Продовжуючи, можна констатувати, що чим більша сила податкових інститутів для виявлення від ухилення сплати податків, тим менший стимул бізнесу ставати податковим ухилячем, а отже, розмір тіньової економіки повинен зменшуватися.

Санкції за ухилення від сплати податків зворотно пов'язані з розміром тіньової економіки. Тобто, чим вищі санкції за ухилення від сплати податків, тим нижчі інтереси в економічних агентів ставати частиною тіньової економіки. Для покращання механізму розроблення стратегії проти тіньової економіки в умовах низької ефективності податкових органів при стягненні податків можна використовувати більш високі санкції за ухилення від сплати податків для компенсації неефективної податкової адміністрації. У цілому потрібно знайти належний баланс між ефективністю податкової адміністрації при збиранні податків та суворістю санкцій за ухилення від сплати податків. Занадто жорсткі санкції щодо ухилення від сплати податків (як навмисно, так і ненавмисно) можуть знизити бізнес-мотиви для здійснення будь-якої економічної діяльності. З іншого боку, ефективність податкових органів у поєднанні з відповідними податками та санкціями за ухилення від сплати

податків може бути ключовим чинником довгострокового економічного процвітання.

Структура податкової системи має неоднозначний вплив на масштаби тіньової економіки та ухилення від сплати податків. Якщо національна податкова система базується в основному на прямій системі оподаткування виробничих факторів та доходів, то розмір і частка тіньової економіки будуть відносно великими. Якщо національні податкові системи базуються в основному на непрямому оподаткуванні та орієнтовані переважно на споживання, то розмір і частка тіньової економіки будуть відносно невеликими. Як стверджують М. Арсік та ін. [160], вплив структури податкової системи пов'язаний із тим, що легше ухилитися від податків на прибуток, ніж уникнути податків на споживання. Було встановлено, що зменшення податку на доходи фізичних осіб та належна компенсація податків на споживання позитивно вплинули на зменшення тіньової економіки.

Ефективність державного сектору безпосередньо пов'язана зі скороченням тіньової економіки, тобто чим ефективнішими та прозорішими є державні послуги (державні установи), тим нижчими є масштаби тіньової економіки. Фрідріх Шнайдер та Колін Вільямс [180] визначили непрямий зв'язок між ефективністю державного сектору та існуванням тіньового сектору через ефект податкової моралі. Ефект податкової моралі пов'язаний із тим, що платники податків набагато частіше чесно платять податки, якщо державний сектор надає свої послуги на прийнятному рівні. Важливо, щоб платники податків бачили, що їх гроші ефективно витрачаються державним сектором. Може виникнути окрема дискусія про показники ефективності державного сектору, зокрема, серед ключових факторів ми виділяємо рівень корупції на всіх рівнях державного сектору, компетентність державних службовців, залучення широкої громадськості та суспільства у цілому до дискусії про напрями витрачання бюджетних коштів. Належні послуги, отримані платниками податків, є фактором, що стимулює більш продуктивний діалог

щодо податкових платежів. Вплив принципу податкової моралі на сектор тіньової економіки є зворотним, тобто чим вищим є принцип податкової моралі в суспільстві, тим меншим є розмір тіньової економіки. Розвиток проблеми ухиляння від сплати податків обговорювався в праці Л. Фельда і Б. Фрей [171], де стверджується, що повинен бути неформальний договір між платниками податків і державним сектором, який визначає права та обов'язки сторін у процесі сплати податків. Підтримка неформального довогору має гарантуватися кожною із сторін, оскільки як держава так і платники податків мають усвідомлювати свою відповідальність за порушення договірних зобов'язань.

Підбиваючи підсумок, можна графічно виділити основні причини існування тіньової економіки (рис. 1.4) [79].

Що стосується досліджень, пов'язаних із причинами тіньової економіки, ми виділимо працю Ф. Шнайдера та К. Вільямса [188], яка поєднує причини тіньової економіки таким чином: уникнення податків на прибуток або додану вартість (ПДВ), уникнення виплат із соціального страхування, ухилення від виконання соціальних або трудових норм, включаючи гарантії мінімальної заробітної плати або тривалості робочого дня, уникнення задоволення деяких адміністративних ускладнень. Важливим критерієм існування тіньового сектору економіки є ухилення від повного виконання соціальних, фіскальних чи нормативних зобов'язань. Неповним виконанням соціальних зобов'язань може бути невиконання лікарняних, відпускних, тощо. Навіть часткове невиконання усталених соціальних, економічних чи законодавчих норм варто відносити до тіньової економічної діяльності.

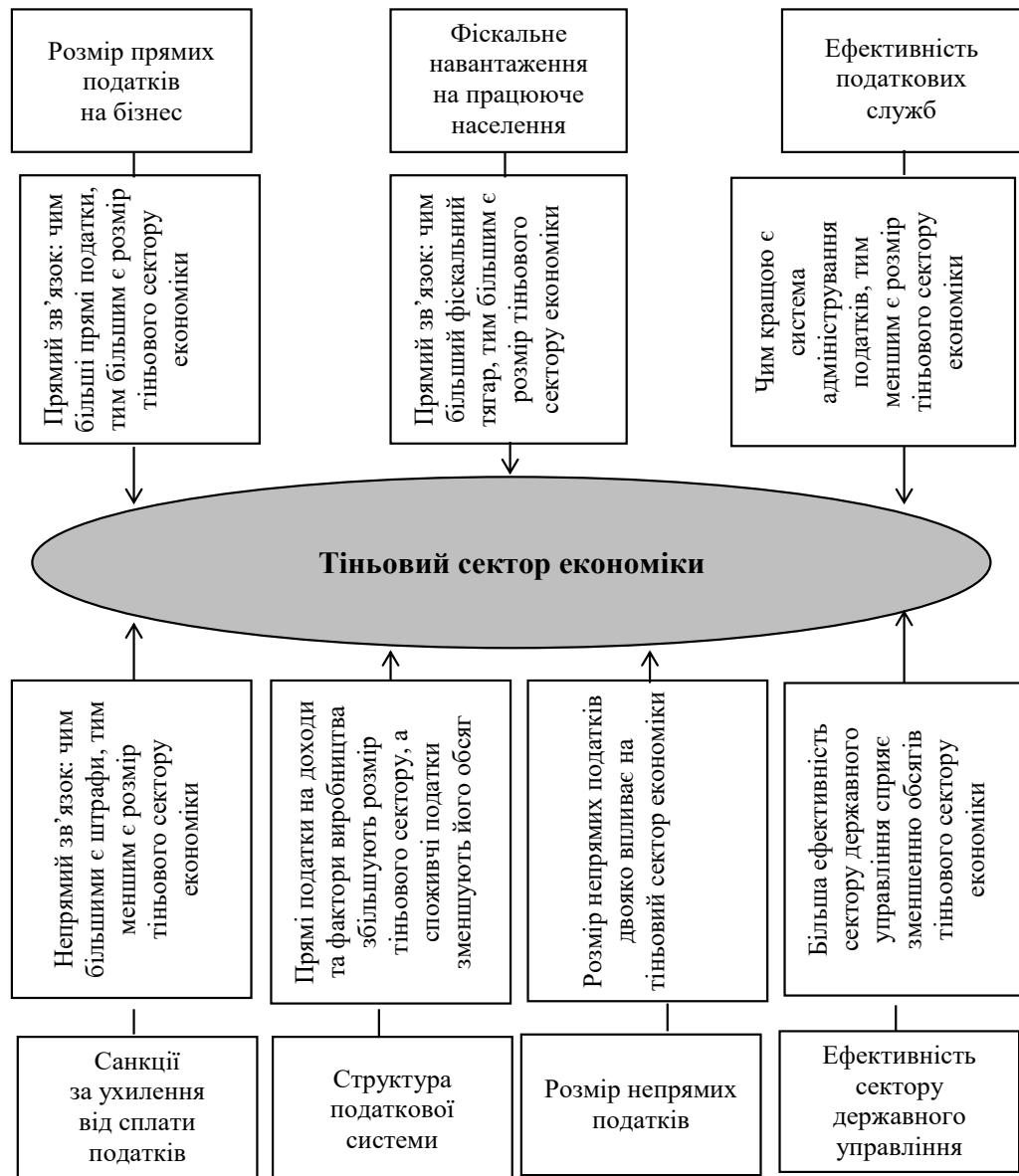

Рисунок 1.4 - Групи детермінант тіньового сектору національних економік (авторська розробка)

Ф. Шнайдер у дослідженні для Франції [190] проаналізував 22 праці за факторами тіньової економіки і виявив, що близько 50 % впливу на тіньову економіку пояснюється факторами «платежі та внески на соціальне забезпечення», близько 15 % впливу на тіньову економіку пояснюється факторами «якості державних установ», і до 9 % впливу на тіньову економіку пояснюється факторами «регулювання ринку праці» та «трансферні платежі».

Що стосується країн із перехідною економікою, то в емпіричній праці О. Раєвської [185] стверджується, що для прибалтійських країн майже дві третини тіньової економіки - це незаявлена робота (наприклад, працівники та фірми не показують заробітної плати податковим органам, щоб уникнути податків). Інша частина тінізації економіки походить від невідповідності звітування (наприклад, готівковий бізнес може показувати лише частину прибутку, щоб заплатити меншу суму податків). Недостатнє звітування та незареєстрована робота по-різному впливають залежно від інституційної системи. Якщо національне законодавство має різні податкові умови залежно від розміру фірми, то багато підприємств прагнуть опинитися в потрібній групі, підбираючи умови доходу. Коли тіньові економічні агенти працюють в офіційному секторі, то вони намагаються оголосити заробітну плату мінімально допустимим рівнем, створюючи проблему недозвітування.

Беручи до уваги країни ЄС, в дослідженні Л. Фельда та К. Ларсена [172] щодо Німеччини за методами опитування виявлено 3-4 % тіньової економічної діяльності. Проте методи опитування істотно недооцінюють рівень тіньової економіки, оскільки деякі економічні агенти, пов'язані з тіньовою економікою, повинні приховати свою економічну діяльність від держави, а потім відкрити її під час опитування. Останнє не завжди є правдивим твердженням, і особа, яка приховує свою діяльність від держави, може не розкривати її також під час опитування. Прихований підхід (MIMIC), використаний Ф. Шнайдером [189], оцінював рівень тіньової економіки в Німеччині на рівні 15-16 % у 2000-2005 роках. Результати оцінювання тіньової економіки в країнах ЄС відрізняються в різних країнах, і, за даними Ф. Шнайдера та К. Вільямса [188], мінімальний рівень в Австрії становить 8 %, а Греція у 2012 році має рівень тіньової економіки на рівні до 24 %. Інші дослідження С. Кетсіоса [178] для Греції оцінюють рівень тіньової економіки на рівні 20-25 % ВВП, що є найвищим рівнем тінізації економіки ОЕСР; останній створює негативні наслідки ефективності функціонування державного сектору Греції.

Що стосується країн із перехідною економікою, то в дослідженнях Ю. Еліат і К. Зіннес [169] зазначається, що приблизно 50 % рівень тіньової економіки в Україні в 90-х роках ХХ ст. був інструментом підтримання продуктивної діяльності в умовах суворої бюрократії та корупції уряду. Крім того, тіньову економіку важко подолати, якщо вона вже наявна в країні перехідного періоду. Таким чином, Ю. Еліат і К. Зіннес [169] стверджують, що зниження ВВП у країнах із перехідною економікою на один долар пов'язане зі зростанням тіньової економіки на 31 цент, тоді як зростання на 1 долар ВВП у країні з перехідною економікою пов'язане зі зниженням тіньової економіки на 25 центів.

За словами А. Блекмана та Г. Банністера [162], для розроблення ефективної політики необхідно розглянути екологічний аспект тіньової економіки, оскільки держава має мінімальний вплив на неформальний бізнес, і зростає ймовірність того, що неформальний бізнес стане конкурентоспроможним та завдасть шкоди офіційному бізнесу. Тіньова економіка не завжди підпорядковується низці національних економічних, соціальних та екологічних норм. У результаті соціальні та екологічні стандарти зазвичай не виконуються в рамках тіньової економіки. Таким чином, існування ряду причин, що сприяють виникненню тіньової економіки, дозволяє говорити про неї як про одну з підсистем ринкового господарства.

Одним із перших та важливих етапів появи тіньового економічного сектору в національній економічній системі України стала державна приватизація підприємств та організацій, що офіційно розпочалася у 1992 році. Найбільш інтенсивним процес приватизації державних підприємств в Україні був у період 1991-1994 рр., так звана перша хвиля приватизації. Саме в цей час більше половини підприємств виробничої сфери та сфери послуг перейшли у приватну власність. Процеси приватизації державної власності не завжди проходили відповідно до нормативних документів, і зустрічалася значна кількість повторних приватизацій одних і тих же об'єктів промисловості чи

інших сфер діяльності. Етап первинного накопичення капіталу у національній економічній системі відбувся менше, ніж за одне десятиліття, водночас у розвинених країнах світу зазначені процеси затягувалися на півтора, а то і два століття. Проведена модель приватизації державної власності в Україні була не досконалою і створювала значну кількість передумов для появи незаконних схем отримання в приватну власність суб'єктів господарювання.

Інтенсифікація процесів приватизації на початку 90-х років ХХ століття супроводжувалося гіперінфляційними процесами і втратою реальної купівельної спроможності заробітної плати. У зазначених умовах виникло підґрунтя для розвитку бартерних операцій, що з боку держави відслідкувати, а тим більше проконтролювати просто не можливо. Виникнення бартерних операцій було необхідним кроком виживання не просто економічної системи країни, а і людей зокрема, коли гроші втрачали купівельну спроможність.

Проблематика первісного накопичення капіталу та пов'язані із ним турбулентні економічні процеси є важливим фактором, що надовго вкоренив тіньову економічну діяльність поряд із легальною в межах національної економіки. Зазначимо, що мотивація та результативність суб'єктів тіньового сектору різна на різних етапах становлення національних економічних систем.

Суспільство нашої держави сьогодні можна поділити на три основні частини: вище керівництво, нові власники, співробітники середньої та вищої ланок, частина найманих робітників нижчої ланки корпоративного сектору, які сприяють утворенню надприбутків. Цій категорії працівників притаманне прагнення одержувати максимальні прибутки та приховувати реальні результати своєї діяльності від оподаткування шляхом порушення законодавства, а також через установа корупційних «довірчих» відносин із представниками державного апарату управління, які, у свою чергу, визначають фінансові умови такої взаємодії та сприяють уникненню відповідальності за таку діяльність; представниками бюрократії й криміналітету, які є причетними до перерозподілу надприбутків, а також особами, які належать до монополістів;

та частина населення, яка не має відношення до корпоративного сектору і доступу до його доходів.

Сьогодні рівень середньої заробітної плати в Україні є досить низьким порівняно з іншими країнами. Так, наприклад, у Данії вартість однієї години роботи становить 42 євро, в той час як в Україні це рівень мінімальної пенсії.

Такий стан речей змушує населення адаптуватися до нових умов та займатися нелегальною діяльністю. Додатковий дохід працівників деяких підприємств від неформальної діяльності часто в декілька разів перевищує рівень їх офіційних заробітних плат.

Отже, значна частина населення має об'єктивну необхідність брати участь у формуванні тіньового сектору економіки, що посилює корумпованість суспільства й кримінальну активність [69].

Основні *причини* тотальної тінізації економіки України [13; 18; 21; 26; 27; 28; 109, с. 76–77; 141, с. 280]:

- зацікавленість деяких представників апарату державного управління у функціонуванні тіньового сектору економіки та отриманні нелегальних доходів;

- значне податкове навантаження, що стає причиною незацікавленості фізичних і юридичних осіб у здійсненні легальної економічної діяльності;

- нехтування законами частиною представників апарату державної влади, а також нестабільність та розбалансованість вітчизняного законодавства, що створюють сприятливі умови для функціонування тіньового сектору економіки;

- зміцнення в суспільстві позицій кримінальних структур та їх співпраця із суб'єктами легального сектору економіки;

- відсутність захищеності підприємств і громадян від посягань кримінальних угруповань на результати їх діяльності;

- відсутність правової захищеності суб'єктів економічної діяльності від вимогань та утисків із боку представників державного апарату управління різних рівнів;

- низький рівень заробітних плат працівників бюджетної сфери і держслужбовців, що сприяє розвитку корупції;

- економічна криза, нестабільність роботи значної кількості підприємств, затримки щодо виплати заробітних плат, зростання рівня безробіття, низький рівень соціальної захищеності населення;

- відсутність альтернатив інвестування тіньового капіталу;

- розвиток співпраці між суб'єктами тіньової економічної діяльності на міждержавному рівні;

- нелегальна приватизація економічно привабливих об'єктів державної власності, розвиток монополізму; ігнорування морально-етичних норм підприємницької діяльності, неповага до приватної власності.

Узагальнюючи вищепроведений аналіз, зазначимо основні передумови та необхідність детінізації національної економіки, що наведені на рисунку 1.5.

Так, серед основних передумов детінізації національної економіки варто виділити: гальмування соціально-економічних реформ, зв'язок тіньового сектору економіки з органами державної влади, зростання їх корумпованості, криміналізацію суспільства, зниження інвестиційної привабливості держави, вплив діяльності суб'єктів тіньового сектору економіки на навколишнє природне середовище. Для прикладу, гальмування соціально-економічних реформ та недосконалість інституційного середовища створюють сприятливі умови для тіньової економічної діяльності та корупції. Чим довше відкладаються важливі соціально-економічні рішення протидії тіньовій економічній діяльності, тим більш міцно остання проникає в усі сфери національної економіки і тим більше зусиль знадобиться в майбутньому для протидії проявам та наслідкам функціонування тіньового економічного сектору.

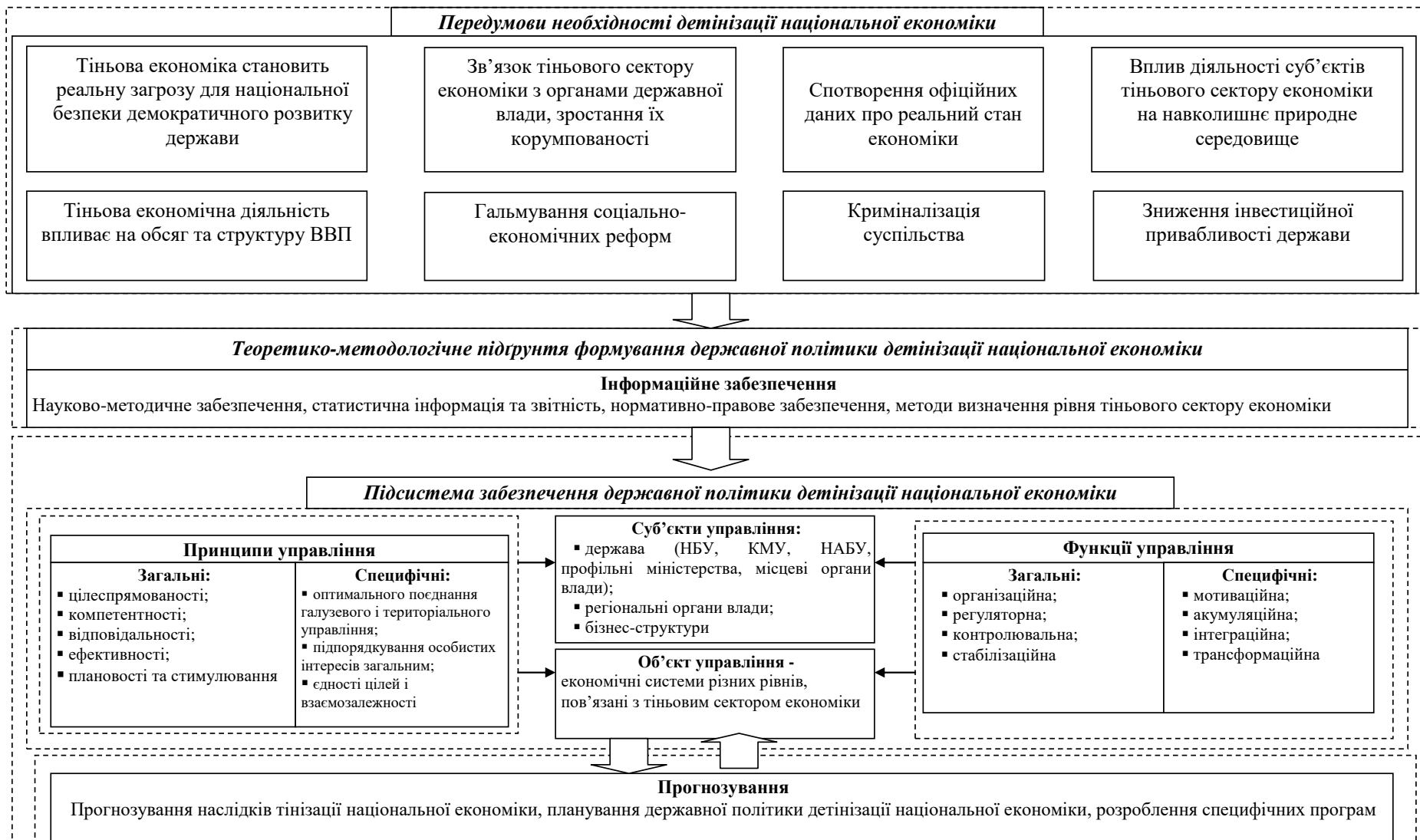

Рисунок 1.5. - Передумови формування державної політики детінізації національної економіки (авторська розробка)

Серед основних суб'єктів управління варто виділити: 1) державу (Національний банк України, Кабінет Міністрів України, Національне антикорупційне бюро, профільні міністерства, місцеві органи влади); 2) регіональні та місцеві органи влади; 3) бізнес-структури. У той час як об'єктом управління є економічні системи національного, регіонального, місцевого рівнів та рівня окремого суб'єкта господарювання, що пов'язані чи можуть бути пов'язаними із тіньовим сектором економіки.

Концептуальна схема передумов та необхідності детінізації національної економіки сформована з метою розроблення кроків щодо прогнозування наслідків тінізації національної економіки, планування державної політики детінізації національної економіки та розроблення специфічних програм. Проте варто зазначити, що державна політика детінізації національної економіки не обмежується розробленням специфічних програм. Для ефективної державної політики заходи із детінізації мають проводитися регулярно на циклічній основі, коли після завершення одного кола процедур мають розпочинатися інші заходи.

Основою забезпечення державної політики детінізації національної економіки є якісне інформаційне забезпечення, що вміщує науково-методичне забезпечення, статистичну інформацію та звітність, нормативно-правове забезпечення, методи і методики визначення рівня обсягів тіньового сектору економіки на різних рівнях господарювання.

Розглянемо більш детально принципи управління, якими, на нашу думку, необхідно керуватися в процесі реалізації державної політики детінізації національної економіки.

Принцип цілеспрямованості передбачає наявність чітко поставленої мети або системи цілей перед кожним конкретним об'єктом управління (міністерства, органи державного управління, підприємства, підрозділи і т. д.) щодо боротьби з тіньовим сектором економіки, враховуючи ресурсне забезпечення реалізації цього процесу, виявлення можливих слабких ланок для своєчасного попередження виникнення відхилень. Основними умовами при

цьому повинні бути реальність досягнення таких цілей і чітке постановлення завдань, що дозволить мобілізувати зусилля виконавців на їх реалізацію.

Принцип компетентності полягає у формуванні в керівника відповідної системи знань про об'єкт управління, особливості його діяльності та рівень її тінізації, а також у кваліфікованому розподілі відповідальності між виконавцями завдань щодо детінізації діяльності об'єкта управління.

Принцип відповідальності передбачає побудову чіткої організаційної структури апарату управління, що забезпечить розроблення максимально ефективних положень його функціонування, встановлення матеріальної відповідальності за недодержання посадових інструкцій виконавців та упущення в роботі. Кожний працівник, який бере участь у процесі реалізації політики детінізації економічної системи, повинен усвідомлювати ступінь серйозності виконуваних ним функцій.

Для успішної реалізації будь-якого виробничого чи управлінського процесу необхідно дбати про економію сил та продуктивне пристосування праці за допомогою вдалого поєднання матеріальних і людських ресурсів. У цьому полягає *принцип ефективності*. Досить важливим моментом у політиці детінізації економіки є скорочення витрат суспільного виробництва з метою збільшення обсягів інвестиційних ресурсів та накопичень, максимізація доходів керованих об'єктів стратегічного управління.

Принцип плановості та стимулювання полягає в розробленні чіткої послідовності дій щодо реалізації заходів детінізації національної економіки, встановлення термінів їх виконання та призначення відповідальних осіб і виконавців, а також розроблення ефективної системи стимулювання праці апарату управління та осіб, задіяних у цих заходах.

Одним із специфічних принципів управління процесом детінізації національної економіки є *принцип оптимального поєднання галузевого і територіального управління*, що полягає в раціональному розміщенні продуктивних сил з урахуванням екологічних факторів, зайнятості населення,

рівня використання робочої сили та задоволення духовних і матеріальних потреб населення.

Відповідно до *принципу підпорядкування особистих інтересів загальним* установлюється пріоритетність загальнодержавних інтересів перед індивідуальними. Суб'єкти господарювання повинні здійснювати свою діяльність відповідно до потреб держави та в рамках загальнонаціонального розвитку. Основним завданням держави у цьому разі є забезпечення відповідних умов господарювання та стимулювання роботи підприємців на законних засадах.

Принцип єдності цілей і взаємозалежності передбачає формування на державному рівні системи цілей щодо ефективного розвитку підприємств державної та приватної форм власності, визначення спільних векторів їх функціонування [152, с. 67 - 68].

Державна політика детінізації національної економіки повинна реалізовуватися з використанням не лише принципів управління, а й функцій – загальних та специфічних. Однією з важливих функцій загального блоку є *організаційна*, покликана здійснювати регулювання відносин влади, громадян, суб'єктів підприємницької діяльності, враховуючи потреби суспільного розвитку. Реалізація цієї функції відбувається з використанням державою відповідних організаційно-правових та організаційно-управлінських інструментів, тобто способів вирішення питань, що мають соціально-економічний характер у рамках державної політики детінізації економіки країни та сприяють практичному застосуванню розроблених управлінських рішень. До них можна віднести такі: розроблення та прийняття державних програм детінізації національної економіки; організацію діяльності органів державної влади, які займаються реалізацією державних програм щодо детінізації економіки країни; координацію та субординацію в органах державного управління; встановлення інспекційних повноважень органів державної влади, що займаються реалізацією державних програм боротьби з

тіньовою економікою; кадрове забезпечення відповідних владних структур [9, с. 56, 58].

Регуляторна функція управління процесом детінізації полягає в підготовці та введенні в дію регуляторних актів щодо здійснення господарської діяльності, комплексному та збалансованому врахуванні інтересів суб'єктів господарювання та їх об'єднань, працівників, споживачів, держави з використанням відповідних важелів. Крім того, в процесі реалізації політики детінізації економіки держави необхідно врегулювати питання нормалізації життєдіяльності суспільства у сфері економіки, підтримання екологічної рівноваги на території держави та економічної безпеки. Одним із важливих напрямків реалізації регуляторної функції є державне регулювання економіки, що передбачає нормативне регулювання, державний нагляд та розроблення програм економічного й соціального розвитку країни [91, с. 119-120]. Проте в питаннях регулювання варто звернути увагу на особливості співіснування чиновника і тіньового сектору економіки. Зокрема, деякі автори [88, с. 16] вводять поняття тіньового державно-приватного партнерства, коли посадовець через свої владні повноваження задовольняє/виконує інтереси для «своїх», таким чином наведений механізм сприяє самозбереженню службовця тіньового сектору економіки. Отже, в дослідженнях розмежовуються поняття тіньової економіки і тіньової політики.

Контрольовальна функція полягає в забезпеченні вимог, сформульованих у законодавчих та нормативно-правових актах. Обов'язковим атрибутом державної влади для такої специфічної сфери діяльності, як боротьба з тіньовим сектором економіки, є саме функція контролю, суб'єкти якої - компетентні органи державного управління, яким було делеговано повноваження щодо проведення контролю діяльності суб'єктів господарювання. Реалізація цієї функції відбувається з використанням таких повноважень органів контролю: перевірка діяльності суб'єктів господарювання та розроблення рекомендацій щодо усунення виявлених недоліків; надання

інформації компетентним органам щодо виявлених порушень із подальшим притягненням до відповідальності осіб, задіяних у тіньовому секторі економіки; застосування заходів державного примусу [103, с. 167 - 168]. Одним із кроків щодо вирішення проблеми тінізації національної економіки в праці [194, с. 148] вважається протидія корупції через стимулювання незалежної судової системи та посилення ефективності роботи цілого роду державних агенцій, створених саме для боротьби з цим явищем.

Стабілізаційна функція має на меті створити умови для стабільного функціонування фінансово-економічної системи держави, забезпечити протидію ризикам, зокрема боротьбу з тіньовим сектором національної економіки, й ефективний розподіл суспільного продукту з використанням відповідних методів впливу, заходів та інструментів. Стійкості держави перед ризиками внутрішнього та зовнішнього середовищ можна досягти за наявності відповідних ресурсів, які може забезпечити дієздатна фінансова політика. Тому важливими стабілізаційними напрямками політики детінізації економіки можуть бути підтримання внутрішнього виробника, стимулювання надходжень іноземних інвестицій та накопичення ресурсів для боротьби з тіньовим сектором економіки [140, с. 71 - 72]. Основне завдання стабілізаційної функції - забезпечити умови для реального підтримання офіційного сектору економіки, роблячи тіньову економічну діяльність неефективною, при якій очікувані ризики такої діяльності не перекриваються очікуваними економічними вигодами.

Однією зі специфічних функцій політики детінізації національної економіки є *мотиваційна*. Основним її завданням є правильне використання ефективних стимулів до здійснення легальної економічної діяльності та розуміння потреб і мотивів суб'єктів господарювання. Реалізація функції мотивації здійснюється в конкретній сфері управління і має свої особливості, зміст та обсяг. Її основна мета – конкретний результат, тобто усунення перешкод для здійснення ефективної діяльності. Процес реалізації

мотиваційної функції дає можливість визначати перспективні напрямки подальшого розвитку та коригувати управлінську діяльність. Сьогодні Україна перебуває на етапі побудови ринкових відносин, що передбачає існування різних форм власності. Тому за таких умов значно зростає роль мотивації та ефективного державного управління процесом детінізації економіки держави [12, с. 257]. Подібної точки зору додержується й І. Мазур [88, с. 15-16], яка стверджує, що тіньову економічну діяльність не потрібно «долати», а потрібно створювати умови для того, щоб легітимна економіка стала вигідною. Складність відкритої боротьби з тіньовою економічною діяльністю пояснюється тим фактом, що нелегальна економіка допомагає людям вижити в умовах економічних криз і тому боротися з цим явищем надзвичайно складно як в економічному, так і соціальному розумінні. Проте зовсім інші підходи необхідно використовувати для подолання корупції, яку потрібно долати, зокрема, й заходами щодо створення несприятливих умов для її функціонування в національній економіці.

Акумуляційна функція управління процесом детінізації економічних процесів полягає в мобілізації коштів та спрямуванні їх у сектор реально діючого капіталу. Основними цілями механізму управління фінансово-економічною стійкістю в цьому разі є акумуляція, ефективний розподіл і використання фінансів держави у рамках тих проектів, які будуть забезпечувати максимальний приріст капіталу [95, с. 151]. Проте ця функція не може ефективно працювати в умовах існування тіньового державно-приватного партнерства, де тіньова політика прикриває та захищає інтереси тіньового сектору економіки.

Особливу роль у процесі боротьби з тіньовою економікою відіграє *інтеграційна функція*, покликана сформувати однорідність фінансових посередників, а також залучити країну до процесів об'єднання учасників фінансового ринку країн світу. Це дозволить покращити інвестиційну

привабливість держави та залучити до співпраці нових іноземних партнерів [55, с. 10].

Процес реалізації політики детінізації національної економіки приведе до якісних структурних перетворень не лише економічної системи держави, а й суспільства у цілому. В цьому полягає сутність *трансформаційної функції* детінізації, вона передбачає встановлення взаємозв'язку між суб'єктами економічної діяльності та інституційними змінами в макросередовищі. Трансформаційні процеси мають загальносистемний характер і стосуються змін не лише кількісних, а й якісних показників суспільного життя. До цих процесів відносять такі: реорганізацію прав власності, реструктуризацію системи використання ресурсів, перетворення у фінансовій системі, трансформації, спрямовані на нарощування інвестиційного потенціалу, появу нових можливостей ефективного використання капіталу, поступові перетворення на рівні підприємств, установ, галузей, регіонів та держави [54, с. 40 - 42].

Структурними елементами формування державної політики детінізації національної економіки повинні стати прогнозування наслідків тінізації національної економіки, планування державної політики детінізації та розроблення специфічних програм детінізації національної економіки для формування системного підходу управління національним економічним розвитком.

Таким чином, формування державної політики детінізації національної економіки полягає в ефективному узгодженні принципів та функцій управління суб'єктами владних повноважень за наявності відповідного інформаційно-ресурсного забезпечення. Реалізація державної політики детінізації національної економіки має проводитися на усіх рівнях господарювання, починаючи від мікрорівня та діяльності окремого економічного суб'єкта і закінчуючи національною економічною системою.

Висновки до першого розділу

Під час дослідження теоретико-методологічних характеристик функціонування тіньового та неформального секторів економіки автор одержала такі результати і висновки.

1. У роботі узагальнено науковий доробок зарубіжних та вітчизняних учених щодо трактування сутності тіньової економіки відповідно до найбільш поширених у науковій спільноті підходів, а саме: правового, кримінологічного, економіко-статистичного, обліково-статистичного, фіскального, інституційного, морального, соціологічного, мотиваційного, кібернетичного та комплексного. Здійснено систематизацію і факторний аналіз структури та учасників тіньового сектору НЕ, а також наслідків тінізації економіки.

2. Автор удосконалила наукові положення щодо визначення сутності поняття «тіньова економіка», під яким вона розуміє систему неконтрольованих та нерегламентованих державою, неформальних і протиправних економічних відносин між органами державного регулювання, виробниками, працівниками, споживачами й посередниками, що реалізуються усвідомлено та/або опосередковано, з приводу виробництва, розподілу, споживання та обміну товарами і послугами, внаслідок цього завдаються економічні, соціальні й екологічні збитки державі та суспільству.

3. У роботі систематизовано детермінанти тінізації НЕ, проаналізовано характер зв'язків між обсягом тінізації НЕ та двома основними групами її детермінант: 1) ефективністю та якістю державного управління (боротьба з корупцією, відкритість влади, транспарентність та якість регулювання тощо); 2) структурними змінами в системі оподаткування (розмір прямих податків на бізнес, фіскальне навантаження на працююче населення, ефективність податкових служб, санкції за ухилення від сплати податків, розмір непрямих податків тощо).

4. Проаналізовано положення, які обумовлюють тіньовий сектор економіки як фактор, що визначає макроекономічну стабільність і розвиток

формального сектору національної економіки. Вплив тіньового сектору економіки виявляється в усіх сферах національної економіки та є причиною стримування економічного розвитку країни. У період незалежності України частка тіньового сектору економіки коливалася від однієї третьої до більше ніж половини ВВП країни. Подібні явища визначають актуальність проведення теоретичних і прикладних досліджень щодо детінізації національної економіки для формування ефективного механізму розвитку народного господарства країни.

5. Узагальнено теоретико-методичне підґрунтя формування державної політики детінізації НЕ, виокремлено підсистеми її забезпечення, суб'єкти, об'єкти, функції та принципи її формування, визначено основні передумови для вдосконалення цієї політики в Україні.

Основні положення цього розділу дисертаційної роботи опубліковані автором у працях [68, 69, 77, 78, 79].

РОЗДІЛ 2.

РОЗВИТОК МЕТОДИЧНИХ ЗАСАД ВИЗНАЧЕННЯ ДЕТЕРМІНАНТ ТА ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ТІНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Аналіз існуючих методик визначення рівня тіньової економіки

Тіньова економіка є складовою національної економічної системи, оскільки тіньові економічні складники (людські ресурси, виробничий капітал, - економічні відносини, економічний механізм господарювання) дублюють подібні складові легального сектору, саме тому методика оцінювання тіньової економічної діяльності може копіювати елементи функціонування легальної економічної системи.

Така різноманітність поглядів на це поняття, а також багатогранність тіньової економіки та численність сфер, в які вона проникає, спричинили появу різних підходів до трактування її значення. Велику роль у цьому відіграє й розбіжність думок щодо структури та складу тіньового сектору економіки. У зв'язку з цим доцільним буде розглянути типологізацію секторів тіньової економіки, запропоновану вченими. У праці [83] виділяють такі сектори тіньової економіки (рис. 2.1): другу («білокомірцеву»), сіру («неформальну»), «чорну» (підпільну) тіньову економіку. Такий розподіл автори провели на основі аналізу суб'єктів, об'єктів цього сектору, а також його зв'язків із легальним (білим) сектором економіки. Так, до «другої» економіки автори відносять заборонену законом економічну діяльність працівників «білої» економіки на їх робочих місцях, що передбачає прихований перерозподіл раніше створеного національного доходу. Такою діяльністю займаються менеджери та керівний персонал (білі комірці). Білокомірцева тіньова економіка не надає послуг та не виготовляє товарів, а бере участь у нелегальному перерозподілі суспільного доходу. Нелегальний перерозподіл суспільного доходу створює викривлення в офіційній статистиці та може мати

наслідки у вигляді несплачених податків, що відображаються у вигляді втрати бюджетних надходжень національної економіки.

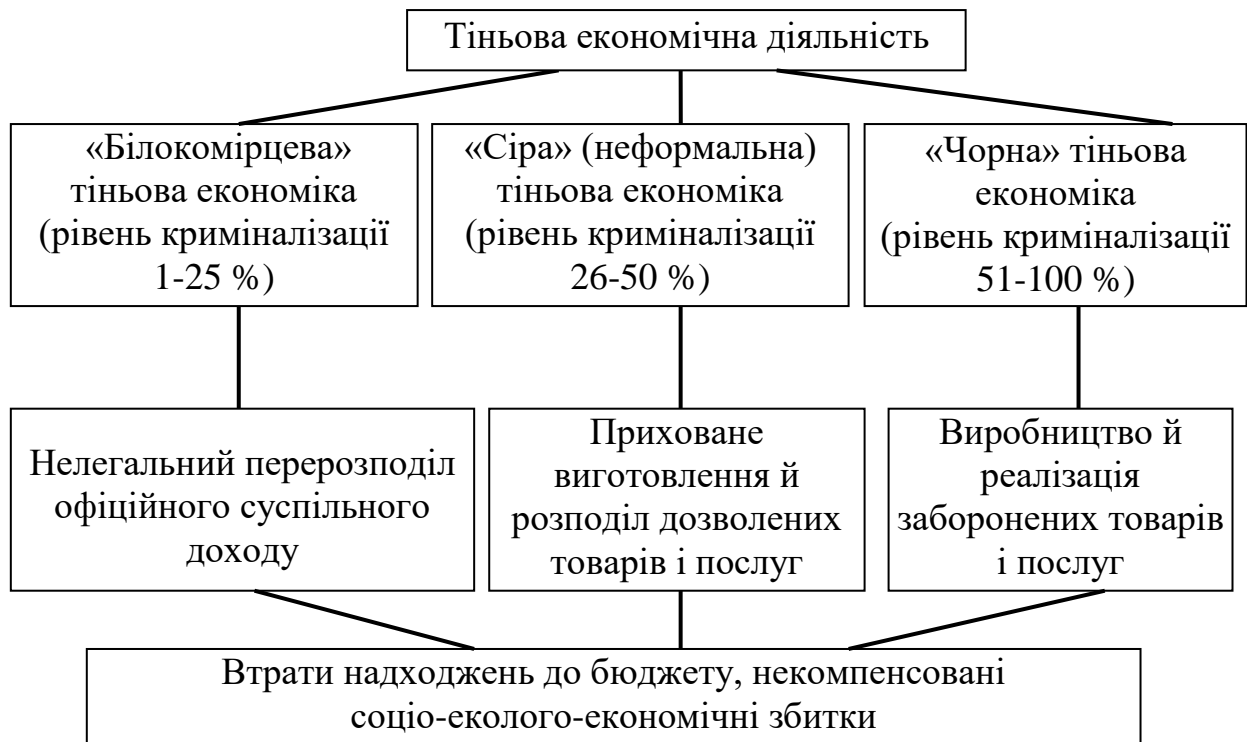

Рисунок 2.1 – Структура тіньової економіки за рівнем легальності ведення господарських операцій (розроблено автором на основі праць [83])

На рисунку 2.1 слабка чи середня сила зв'язку показана пунктирною лінією, в той час як міцна сила зв'язку – суцільною лінією.

До «сірої» економіки відносять незареєстровану, але дозволена законом економічну діяльність із виробництва та продажу певних товарів і послуг. Тут відбувається процес виготовлення звичайних товарів і надання послуг, але виробники приховують свою діяльність від офіційного контролю та обліку, не бажаючи зазнавати витрат на сплату податків і отримання ліцензій. Таке явище властиве слаборозвиненим країнам, де тіньова діяльність є основним способом виживання бідних верств населення. «Чорну» тіньову економіку розглядають як заборонену законом економічну діяльність, що передбачає виробництво та реалізацію заборонених товарів і послуг. Сюди відносять усі види економічної діяльності, які повністю виключаються з економічного життя, що перебуває у

правовому полі. Така діяльність пов'язана з високим соціально-економічним рівнем криміналізації та забороняється законом. До неї відносять виробництво та реалізацію заборонених законом товарів і послуг (наркобізнес, рекет, торгівля зброєю та ін.). Такий вид тіньової економіки більшою мірою відрізняється від «білої» тіньової економіки, ніж «сіра», хоча вони можуть бути тісно пов'язані.

На сьогоднішній день економічна наука уже достатньою мірою розробила методи та методологію оцінки тіньової економічної діяльності. Водночас стверджувати про ефективність чи досконалість окремих методів ще зарано. У цілому більшість методів тіньової економічної діяльності дають лише наближені показники та вимірники обсягів нелегальної економічної діяльності. Таким чином, наближені оцінки не можуть відобразити реального стану речей у даній сфері. В загальноприйнятій світовій практиці застосовують значну кількість методів, які умовно можна розділити на дві великі категорії: макрометоди та мікрометоди [4, с. 181; 71; 82, с. 220–222; 6, с. 40-41]. Серед найбільш поширених методів мікрорівня варто виділити такі:

– методи відкритої перевірки, що ґрунтуються на відвертості та чесності респондентів у розкритті інформації про свою тіньову економічну діяльність у відкритому інтерв'ю. Зазвичай такі методи дають занижені оцінки, і експерти мають брати до уваги поправочні коефіцієнти;

– методи опитувань та вибіркового спостережень, що ґрунтуються на використанні соціологічного апарату проведення опитувань. Зазвичай найбільш ефективною формою даного методу є анонімне анкетування. Одним із важливих припущень методу є те, що окремі суб'єкти господарювання є активними учасниками тіньового економічного сектору, а інша їх частина є представниками легального сектору національної економіки. Методи опитувань та вибіркового спостережень дозволяють на основі отриманих анкет визначити тіньову складову окремого виду економічної діяльності чи регіону;

– дослідження записів у податкових деклараціях, що дозволяє вивчати документацію та облік, а також на основі цього аналізу визначити розмір тіньових операцій, пов'язаних зі сплатою податків;

– методи товарних потоків, що ґрунтуються на детальному дослідженні усього ланцюжка руху товарів та послуг від виробника до кінцевого споживача;

– специфічні методи економічного аналізу, що базуються на оцінці взаємозв'язків між окремими елементами руху товарно-матеріальних цінностей.

Як засвідчує аналіз джерел [82, с. 221; 116, с. 115; 148, с. 6], до макрометодів відносять такі:

– монетарні методи, що ґрунтуються на тих припущеннях, що тіньовий сектор національної економіки націлений на використання готівкових коштів, і меншою мірою - на використання безготівкових розрахунків. Проте даний метод складно використовувати на міжкраїнному рівні, оскільки різні країни мають різний рівень розвитку банківської системи та специфіки проведення господарських операцій. Наприклад, в умовах значної поширеності бартерних операцій, застосування даного методу є недоцільним;

– структурні методи ґрунтуються на використанні даних щодо обсягів тіньового сектору за видами економічної діяльності національної економіки;

– методи м'якого моделювання базуються на зіставленні різних економічних показників: зайнятості, тривалості робочого дня/тижня тощо. Методи м'якого моделювання покликані на основі непрямих показників визначити рівень тінізації окремих суб'єктів господарювання, порівнюючи їх із подібними / аналогами, що працюють у формальному секторі економіки. Цей метод може застосовуватися з використанням даних країн із аналогічними показниками рівня тіньового сектору економіки і визначати рівні тінізації порівнювального суб'єкта господарювання;

– спеціальні методи та ін. [73].

Порівняльний аналіз методів оцінювання тіньової економічної діяльності наведено на рисунку 2.2.

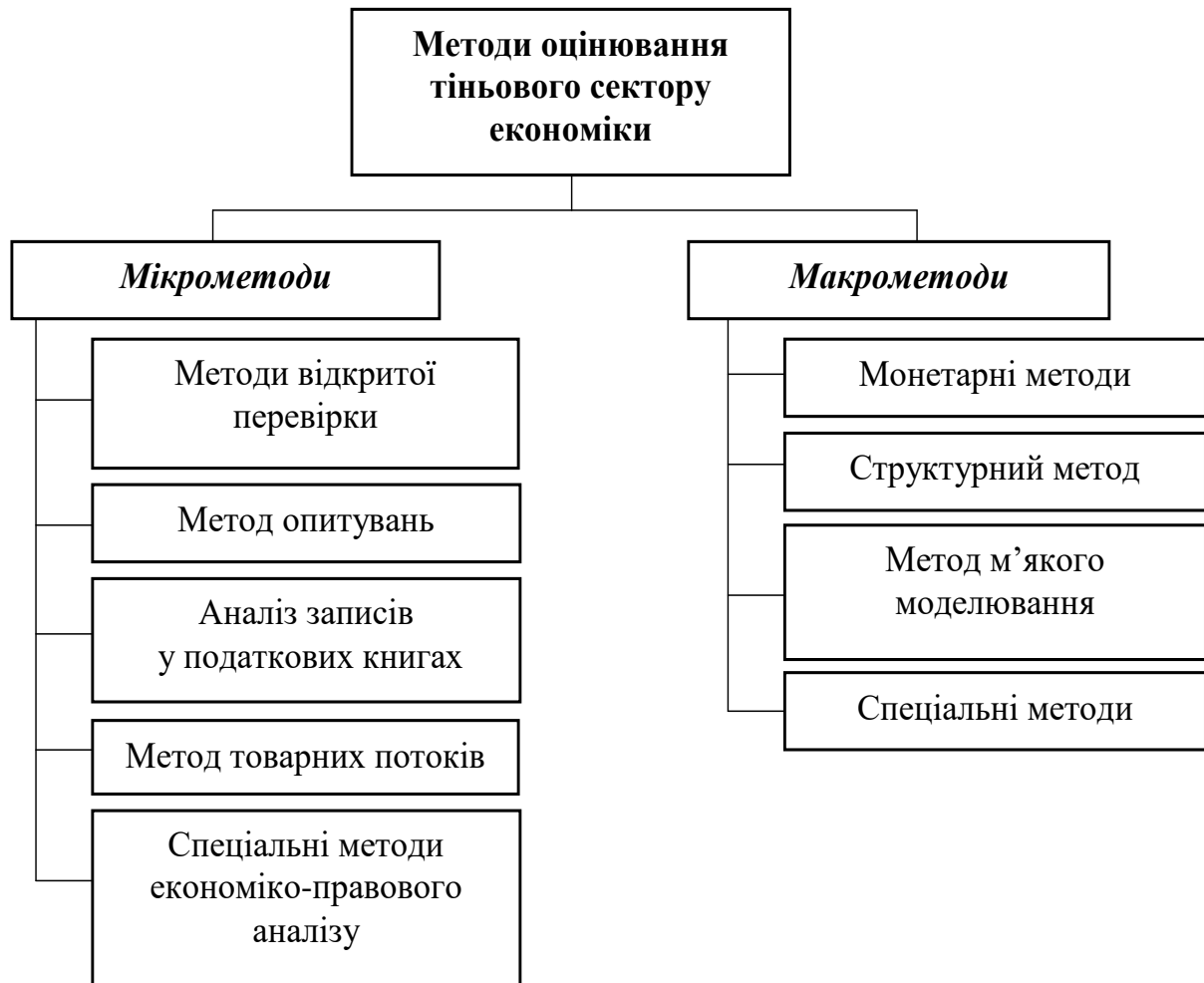

Рисунок 2.2 – Методи оцінювання тіньового сектору економіки
(розроблено автором на основі джерел [4; 82; 116; 148])

Для загального оцінювання тіньової економіки використовують зведені, комплексні методи або систему методів. Одним із перспективних методів розрахунку рівня тінізації національної економіки є метод збитковості підприємств, суть якого полягає у визначенні частки тіньового сектору на основі інформації про прибуткові та збиткові підприємства. Метод збитковості підприємств був затверджений Наказом Міністерства економіки України від № 123 від 18.02.2009 року [99]. Зазначений метод ґрунтується на припущенні, що всі збиткові підприємства офіційної статистики насправді отримують

прибуток не менший, ніж ті підприємства, які офіційно є прибутковими. Зазвичай це припущення сприяє завищенню рівнів оцінювання тіньового сектору і дані розрахунки потрібно зіставляти з іншими методами.

Відповідно до Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки Міністерства економіки України [99] рівень тіньової економіки ($K_{T \min t}$) розраховують за такою формулою:

$$K_{T \min t} = \frac{M_{Tt}}{ВВП_t}, \quad (2.1)$$

де M_{Tt} – тіньовий прибуток у періоді t (млн гривень);

$ВВП_t$ – обсяг ВВП у періоді t (млн гривень).

У свою чергу, тіньовий прибуток збиткових підприємств у періоді t (M_{Tt}) розраховують за такою формулою:

$$M_{Tt} = M_{ПЗyt} + M_{ПЗофт}, \quad (2.2)$$

де $M_{ПЗyt}$ – умовний прибуток збиткових підприємств у періоді t (млн гривень), розрахований прямо пропорційно витратам збиткових підприємств із припущенням рентабельності на рівні офіційно прибуткових підприємств;

$M_{ПЗофт}$ – частина валової доданої вартості продукції збиткових підприємств, яка, за офіційною статистикою, є збитком збиткових підприємств.

На нашу думку, включення збитку збиткових підприємств як частини валової доданої вартості продукції збиткових підприємств є істотним показником, що завищує рівні тінізації за галузями національного господарства, оскільки збиток збиткових підприємств, основою якого більшою

мірою є проміжні затрати виробництва, не буде частиною валової доданої вартості. Більше того, якщо розглядати валову додану вартість як частку валової виробленої продукції, за відрахуванням вартості витрат на сировину та матеріали, а також інших витрат проміжного споживання, стає зрозумілою некоректність урахування збитку збиткових підприємств як частини тіньового ВВП. Вважаємо доцільною необхідність коригування методики визначення тіньової частки національної економіки без урахування збитку збиткових підприємств, проте з урахуванням коригувальних коефіцієнтів, що враховують рівень тінізації в структурі офіційно прибуткових підприємств.

Варто відзначити, що для одержання більш коректних результатів оцінювання тіньового сектору необхідно звертати увагу на масштабність досліджуваного явища й територіальні ознаки. Тому при цьому важливо обирати ті методи, які дозволять оцінити вплив тіньового сектору на економіку будь-якої території (регіону, країни та ін.), галузі чи навіть окремого підприємства.

На основі використання Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки та даних Державної служби статистики України в частині «Фінансові результати підприємств до оподаткування за видами промислової діяльності» [147] ми розрахували частку тіньового сектору національної економіки за галузями народного господарства за такою методикою:

1. Використовуючи метод збитковості підприємств та дані Державної служби статистики, визначаємо умовний прибуток збиткових фірм, $P_{ум.зб}$, млн грн:

$$P_{ум.зб} = \frac{P_{пр}}{Ч_{пр}} \cdot Ч_{зб}, \quad (2.3)$$

де $P_{пр}$ - розмір прибутку прибуткових фірм; $Ч_{пр}$ – частка прибуткових фірм; $Ч_{зб}$ – частка збиткових фірм.

2. Визначаємо обсяг тіньового випуску:

$$B_m = Z_{зб} + P_{ум.зб}, \quad (2.4)$$

де $Z_{зб}$ – розмір збитку збиткових фірм.

3. Визначаємо частку тіньової економіки у валовій доданій вартості:

$$Ч_T = \frac{В_T}{ВДВ} \quad (2.5)$$

де ВДВ – валова додана вартість, млн. грн.

4. Для зменшення варіативності щорічних оцінок визначаємо зважену частку тіньової економіки у валовій доданій вартості, що буде відповідати за максимальний рівень значення показника:

$$Ч_{Т.ЗВ} = \frac{Ч_T + Ч_{Зб}}{2}. \quad (2.6)$$

Особливість нашого підходу полягає в тому, що, крім використання офіційної методики розрахунку частки тіньового сектору економіки, ми провели зважені оцінювання рівня тінізації економіки за галузями національного господарства, що відповідає за максимальний рівень тінізації економічної діяльності галузі. Зважений максимальний показник тінізації галузі розраховується як середнє арифметичне між часткою мінімального значення тінізації галузі та методикою міністерства економіки та часткою збиткових підприємств галузі (табл. 2.1–2.2).

Таблиця 2.1. – Розрахунок частки тіньового сектору економіки для підприємств добувної промисловості за період 2001–2015 рр.*

Рік	Частка прибуткових фірм	Розмір прибутку, млн грн	Частка збиткових фірм	Розмір збитку, млн грн	Умовний прибуток збиткових фірм, млн грн	Тіньовий прибуток, млн грн	Валова додана вартість, млн грн	Частка тіньової економіки	Частка тіньової економіки (зважена)
2001	45,8	4 959,9	54,2	1 637	5 869,57	7 506,5	8 461	0,887	0,71
2002	43,4	1 899,6	56,6	1 638,5	2 477,36	4 115,8	9 952	0,413	0,49
2003	52,5	2 362,2	47,5	2 319	2 137,22	4 456,2	10 767	0,413	0,44
2004	57,8	4 577,4	42,2	1 619,1	3 341,97	4 961,0	12 413	0,399	0,41
2005	60,3	7 782,6	39,7	1 678,8	5 123,86	6 802,6	17 775	0,382	0,39
2006	65,1	7 256,8	34,9	1 886,3	3 890,36	5 776,6	21 736	0,265	0,31
2007	63,5	10 465,6	36,5	2 230	6 015,65	8 245,6	31 192	0,264	0,31
2008	59,5	26 061	40,5	3 891,1	17 739	21 630	53 576	0,403	0,4
2009	56,5	9 715,5	43,5	6 736,7	7 480,07	14 216	39 780	0,357	0,4
2010	47,8	26 998,6	52,2	2 732,7	29 483,8	32 216,	64 074	0,502	0,51
2011	50,9	39 776,7	49,1	9 516	38 370,1	47 886	85 694	0,558	0,52
2012	49,3	25 672,4	50,7	9 974,1	26 401,4	36 375	82 528	0,44	0,47
2013	53,7	28 035,5	46,3	12 197	24 172,1	36 369	82 287	0,441	0,45
2014	52,2	26 713,8	47,8	31 478,5	24 462,1	55 940	79 120	0,707	0,59
2015	61,1	16 422,8	38,9	38 396,6	10 455,8	48 852	95 141	0,513	0,45

*Авторські розрахунки на підставі даних [123-139; 147]

Суть авторських підходів полягає в тому, що ми взяли середньоарифметичне значення між показниками частки тіньового сектору, одержане на основі методу збитковості підприємств та частки збиткових фірм, допускаючи, що збиткові фірми отримують прибутки.

Таблиця 2.2 – Розрахунок частки тіньового сектору економіки для підприємств переробної промисловості за період 2001–2015 рр.*

Рік	Частка прибуткових фірм	Розмір прибутку, млн грн	Частка збиткових фірм	Розмір збитку, млн грн	Умовний прибуток збиткових фірм, млн грн	Тіньовий прибуток, млн грн	Валова додана вартість, млн грн	Частка тіньової економіки	Частка тіньової економіки/зважена
2000	58,6	13 021,1	41,4	6 174,8	9 199,21	15 374	30 624	0,502	0,46
2001	60	11 321	40	4 659,1	7 547,33	12 206,4	34 495	0,353	0,38
2002	59,5	9 637,2	40,5	6 714,7	6 559,78	13 274,5	39 637	0,334	0,37
2003	61,2	14 299,9	38,8	6 477,6	9 065,95	15 543,6	48 659	0,319	0,35
2004	63,6	25 058,7	36,4	7 878,6	14 341,8	22 220,4	62 612	0,354	0,36
2005	64,8	26 294,5	35,2	5 407,4	14 283,4	19 690,8	84 643	0,232	0,29
2006	66,2	30 753,7	33,8	6 900,7	15 702	22 602,7	105 935	0,213	0,28
2007	67,8	40 920,8	32,2	8 208,6	19 434,4	27 643	138 237	0,199	0,26
2008	62	39 172,8	38	42 339,8	24 009,1	66 348,9	157 407	0,421	0,4
2009	60,5	27 668,5	39,5	36 627	18 064,6	54 691,6	135 585	0,403	0,4
2010	60,6	33 784,7	39,4	28 479,8	21 965,6	50 445,4	146 749	0,343	0,37
2011	64,5	49 035	35,5	31 901,4	26 988,3	58 889,7	158 738	0,371	0,36
2012	64,1	45 808,2	35,9	47 650,6	25 655,5	73 306,1	178 442	0,412	0,38
2013	65,2	38 217,6	34,8	40 114,8	20 398,4	60 513,2	169 633	0,356	0,35
2014	65,2	44 108,8	34,8	179 392	23 542,7	202 934	194 050	1,045	0,7
2015	75,1	64 517,1	24,9	186 291	21 391,2	207 683	236 692	0,877	0,56

*Авторські розрахунки на підставі даних [123-139]

Таким чином, одержані авторські зважені значення частки тіньової економіки є менш варіативними з року в рік і в середньому коливаються в

межах 46 % валового випуску в добувній та 39 % – у переробній промисловості [73].

Ми проаналізували наукові підходи щодо визначення частки тіньового сектору економіки для підприємств переробної та добувної промисловості за період 2001–2015 рр. Більш детальні розрахунки за такими галузями національної економіки, як сільське господарство, транспортна сфера, оптова та роздрібна торгівля, будівництво, наведено в додатку А.

Узагальнення світового наукового доробку з питань оцінювання рівня тіньового сектору національної економіки засвідчило існування значної розбіжності як щодо методичних підходів, так і результатів, одержаних на основі їх використання. Відсутність усталеного підходу до оцінювання рівня, факторів та наслідків тінізації НЕ часто призводить до дезорієнтації у виборі стратегічних пріоритетів і практичних механізмів реалізації державної політики детінізації національної економіки.

Проведений аналіз методу збитковості підприємств, що використовується в Методичних рекомендаціях розрахунку рівня тіньової економіки, затверджених Міністерством економіки України, засвідчив свою недосконалість: його використання на галузевому рівні дає значно завищені результати, ніж міжнародні методики, розрахунки рівня тінізації для окремих ВЕД іноді є некоректними (граничний мінімальний рівень перевищує граничний максимальний рівень) тощо. Для усунення цих недоліків у роботі розроблено модифікований метод збитковості підприємств (рис. 2.3), відповідно до якого під час розрахунку гранично мінімального показника тінізації національної економіки роблять припущення, що всі збиткові підприємства є ні збитковими ні прибутковими, а працюють із нульовою маржею.

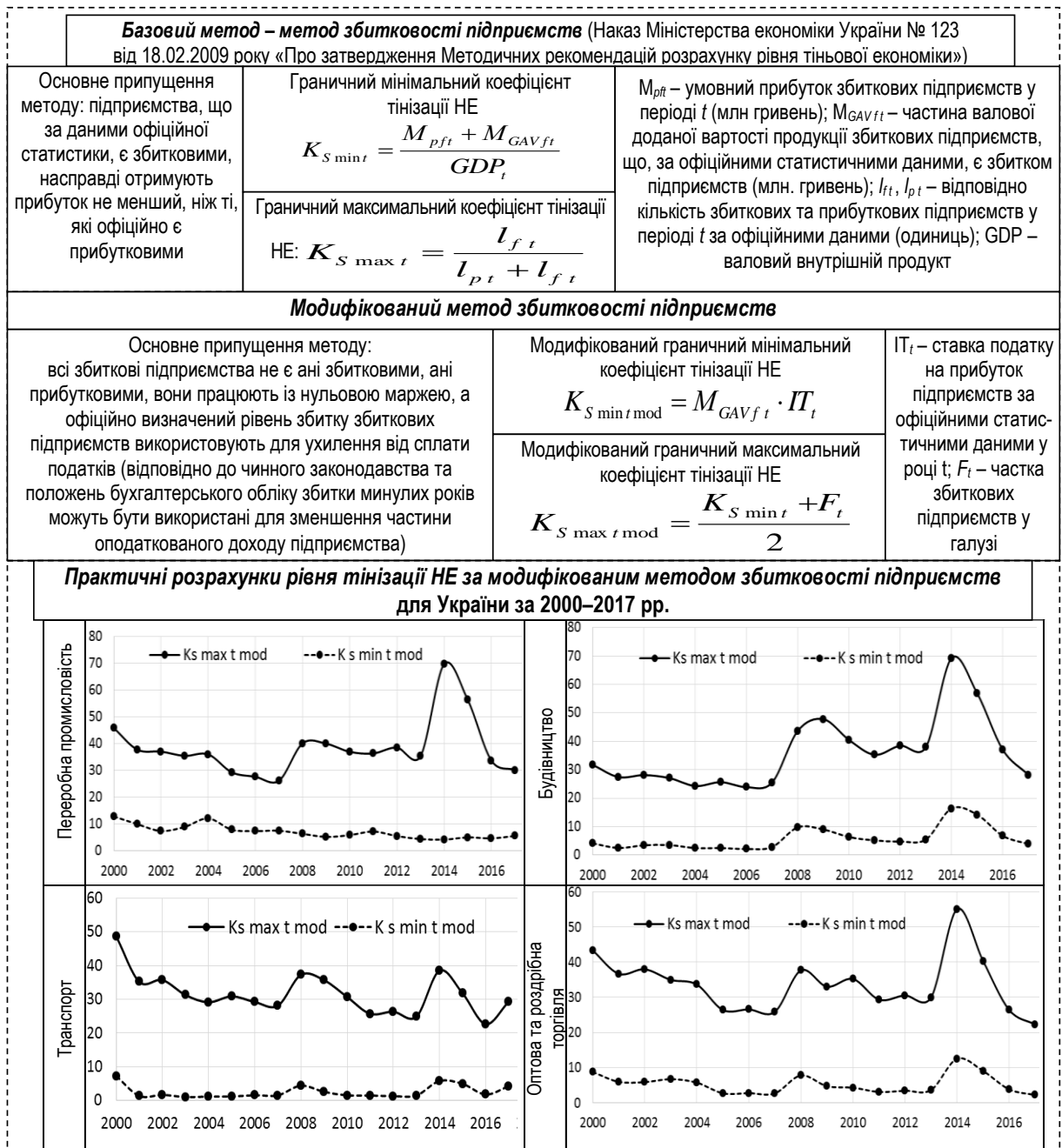

Рисунок 2.3 – Методичні засади та розрахунки рівня тінізації економіки України (за окремими ВЕД) за модифікованим методом збитковості підприємств

Вважаємо також, що офіційно визначений рівень збитку збиткових підприємств вони використовують для проведення податкових ухильень, оскільки відповідно до чинного законодавства та положень бухгалтерського обліку збитки минулих років можуть бути використані для зменшення частини оподаткованого доходу. Зазначені положення прописані в Податковому кодексі

України (стаття 140.4.2) [107]. Таким чином, нижня межа тінізації економіки визначається як добуток ставки податку на прибуток за конкретний рік і офіційно задекларованого розміру збитку збитковими підприємствами. Що стосується верхньої межі тінізації економіки, то вона, в нашому випадку, визначається як зважена оцінка гранично мінімального рівня запропонованого в Методиці Міністерства економіки України, та частки збиткових підприємств окремої галузі. Підходи, які ми запропонували, зменшують верхню межу тінізації НЕ, що наближує розрахунки до світових за методом збитковості підприємств та значно знижує нижню межу тінізації національної економіки, що робить більш можливим визначення достовірного коридору тінізації національної економіки за ВЕД. Графічне зображення часток тіньового сектору національної економіки за окремими видами економічної діяльності наведено на рисунках 2.4, 2.5.

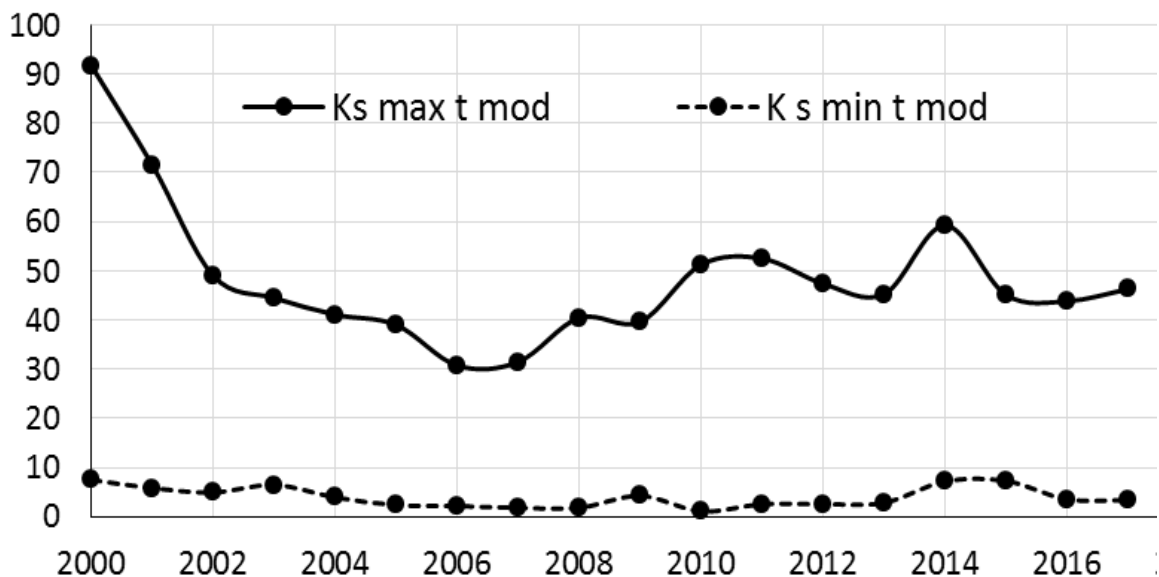

Рисунок 2.4 – Практичні розрахунки рівня тінізації національної економіки за модифікованим методом збитковості підприємств для України за 2000–2017 рр. (добувна промисловість, мінімальне та максимальне значення)

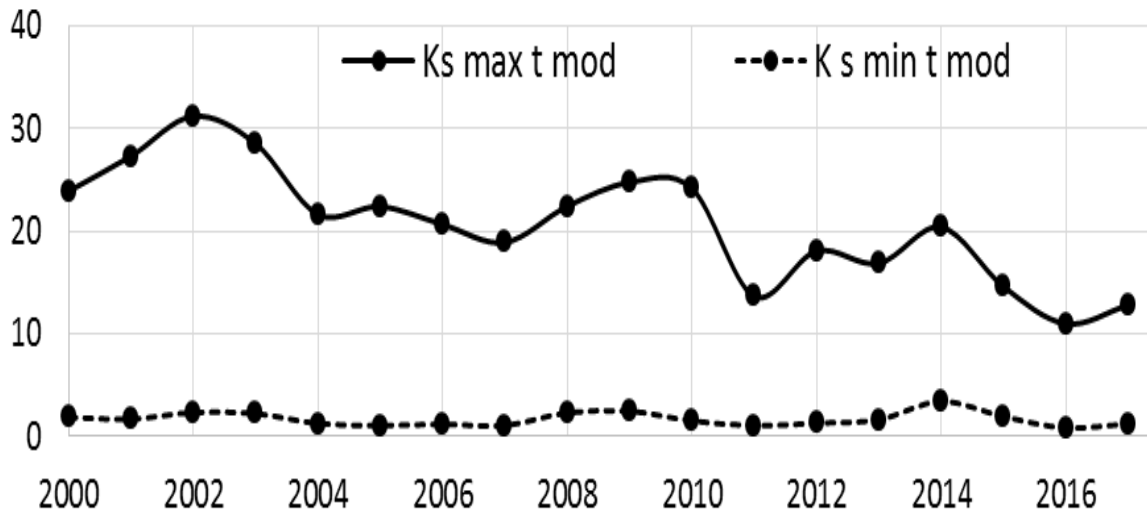

Рисунок 2.5 – Практичні розрахунки рівня тінізації національної економіки за модифікованим методом збитковості підприємств для України за 2000–2017 рр. (сільське господарство, мінімальне та максимальне значення)

Проведені розрахунки рівня тінізації економіки України (за окремими ВЕД) за 2000–2017 рр. за модифікованим методом збитковості підприємств засвідчили, що в добувній промисловості він у середньому коливається на рівні 46 % валового випуску продукції, у переробній промисловості – 39 %, у будівництві – 35 %, у транспорті – 33 %, в оптовій та роздрібній торгівлі – 35 %, у сільському господарстві – 22 %. Найбільше зростання рівня тінізації національної економіки за більшістю досліджуваних ВЕД припадає на 2014 р., що обумовлено нестабільністю суспільно-політичної ситуації та проведенням військових дій на сході країни.

Реалізація запропонованого підходу дозволяє не лише привести логіку оцінювання у відповідність до застосовуваної міжнародними інституціями, а й більш достовірно визначити коридор значень (між максимальним та мінімальним) рівня тінізації національної економіки. Так, стандартне середньоквадратичне відхилення цього показника, обчислене за запропонованим підходом, у середньому за досліджуваними ВЕД в 1,9 раза

нижче, ніж за офіційною методикою, а розмах варіації – в 1,8 раза менший. Більш детально порівняльні характеристики методів приведено в додатку Б.

Результати проведених у роботі розрахунків можуть бути використані при коригуванні галузевих пріоритетів формування державної політики детінізації економіки України, встановленні достовірного коридору таргетованих цілей її реалізації залежно від специфіки відповідних ВЕД.

Одним із методів, який використовують під час оцінювання тіньового сектору в економіці регіону, є метод СНР (1993 р), що базується на використанні системи національних рахунків. СНР є макростатистичною моделлю ринкової економіки, в якій відображаються економічна поведінка учасників господарської діяльності, їх взаємовідносини та результати діяльності в рамках національної економіки. Національні рахунки тут використовують як еталон при встановленні стандартів у суміжних сферах статистики. Що стосується економіки України, то подібної думки додержується також І. Мазур [89, с.35], наголошуючи, що тіньова економічна діяльність відіграє роль «амортизатора» для життєзабезпечення громадян, останнє виявляється через створення додаткових робочих місць, підвищення економічного благополуччя внаслідок неврахованих податковою системою товарів та послуг, вироблених/запропонованих економічними агентами, що можуть бути отримані найбільш економічно вразливими верствами населення.

Оскільки тіньова економіка є частиною національної економіки, то концептуальною основою методології її статистичного вивчення є СНР. Ця методологія передбачає врахування практично будь-якої нелегальної, неформальної, прихованої економіки та облік тіньової діяльності в рамках виробництва для порівняння з використанням продукції. Проте вибір конкретного способу, підходу до оцінювання тіньового сектору здійснюється на основі аналізу статистичної інформації. Водночас цей метод має істотні недоліки – виникає складність практичної його реалізації через відсутність необхідної інформації. Крім того, систему національних рахунків до цього часу

не розробляли належним чином на регіональному рівні, а існуючі недоліки в інформаційному секторі пропонували заповнювати експертними оцінками. Реалістичність і достовірність останніх залежать від узгодженості поглядів експертів та їх активності [82, с. 222].

Іншим методом визначення тінізації економічних процесів на рівні регіону є електричний метод. Його суть полягає в порівнянні приросту ВВП із приростом внутрішнього споживання електроенергії. При цьому роблять припущення, що приріст споживання електроенергії повинен відповідати приросту реального ВВП. Якщо ж спостерігається перевищення першого над другим, вважають, що електроенергію використовують для виробництва у тіньовій економіці. Це припущення буде коректним у тому разі, якщо виконання робіт та надання послуг, а також технологічний рівень виробництва товарів залишаються незмінними. При цьому варто враховувати той факт, що чинниками зростання рівня тінізації економіки за цим методом є структурні зміни електроспоживання, зростання частки тіньового виробництва через нерентабельність окремих виробництв в умовах легального сектору, що призводить до збільшення обсягів нелегального виробництва.

Поряд зі зростаючою кількістю суб'єктів тіньового сектору збільшується й прихована, поки що не виявлена шкода, якої заподіює їх діяльність довкіллю. Хоча неофіційні фірми створюють гострі екологічні проблеми, зусилля з боротьби із забрудненням країни традиційно зосереджують на великих промислових джерелах. Однією з причин є те, що застосування звичайних нормативних документів у тіньовому секторі, а також регулювання проблеми забруднення довкілля суб'єктами тіньового та сектору економіки є досить проблематичними. В Україні значний негативний вплив на довкілля мають неформальні суб'єкти промисловості, сільського господарства, будівництва.

Суб'єкти промисловості з метою економії коштів на сплату податків та належних зборів навмисно приховують інформацію про реально виготовлений обсяг продукції, таким чином йдучи «в тінь». За відсутності правдивої

інформації держава не в змозі вирахувати реальну шкоду і збиток, яких завдає тіньова діяльність довіллю [66; 67;76].

Проведений аналіз методів оцінювання тіньової економіки засвідчує, що попри достатню розробленість методичної бази існують значні недоліки в їх використанні. Основним з яких є невідповідність щодо результатів розрахунків, коли очікувані мінімальні значення використання окремих методів дають результати, що перевищують очікувані максимальні значення методів.

Методи визначенні тінзації економічної діяльності не дають повну гарантію та репрезентативність результатів, оскільки усі методи побудовані на принципах використання непрямих індикаторів тінзації економічної діяльності. Достовірними показниками та відповідно методами визначення рівня тіньової економічної діяльності є методика опитувань, котра проводиться на основі репрезентативності вибірки та за умови надання правдивої інформації суб'єктами господарювання, котрі працюють у тіньовому економічному секторі.

Проведення аналізу існуючих методик визначення рівня тіньової економіки різною галузевою структурою регіонів. Зокрема, переваження того чи іншого виду економічної діяльності в окремому регіоні буде вимагати специфічних методів оцінки тіньового сектору національної економіки на регіональному рівні. Проаналізувавши основні методичні підходи щодо визначення тінзації господарської діяльності на різних рівнях управління, вбачаємо за необхідне дослідження методичних підходів щодо обґрунтування проявів тіньового сектору національної економіки. Оскільки саме на основі проявів тіньового сектору національної економіки можна оцінити реальні соціально-економічні та еколого-економічні збитки від тіньового сектору економіки.

2.2. Методичні підходи обґрунтування проявів тіньового сектору національної економіки

Економічні відносини, що виникають між органами державного регулювання, суб'єктами господарювання і населенням у процесі здійснення тіньової економічної діяльності, є тим фактором, що стримує поступальний розвиток національної економіки. Негативний вплив тіньового економічного сектору є причиною не лише бюджетних втрат, але і втрат цілого суспільства, що у довгостроковій перспективі втрачає конкурентоспроможність на глобальному ринку. Саме тому обґрунтування проявів тіньового сектору національної економіки є необхідним для формування ефективної державної політики її детінізації. У нашій країні поняття детінізації економіки розглядають із таких ракурсів, як зниження рівня тіньової економічної діяльності завдяки відповідній державній політиці, комплекс дій, спрямованих на усунення причин виникнення тіньового сектору національної економіки та формування сприятливого економічного середовища. Поряд із цим, поняття детінізації деякі дослідники ототожнюють зі створенням державою таких умов функціонування інституційного середовища, за яких права власності були б гарантовані, а існування тіньової економіки – неефективним [105, с. 69 – 70; 118, с. 74].

Цей процес повинен поєднувати в собі комплекс адміністративних заходів стосовно тіньового сектору економіки та стимулювальних дій в офіційній економіці щодо виведення неформальної некримінальної економічної діяльності в легальне русло. Процес детінізації повинен передбачати усунення основних причин формування тіньового сектору національної економіки та формування прозорих взаємовідносин між усіма учасниками фінансово-господарської системи. Одними з важливих напрямків сучасної економічної політики повинні стати легалізація тіньового капіталу та примноження національного багатства [105, с. 69 – 70].

На сьогодні детінізація національної економіки повинна бути першочерговим напрямком економічної політики України. Це система дій, що реалізуються на мікро- та макрорівні, спрямована на усунення й попередження причин виникнення тіньових процесів в економіці, а також сукупність заходів економічного, управлінського, правового, технічного і технологічного змісту щодо забезпечення економічних передумов виведення взаємовідносин між учасниками господарської діяльності з тіньового сектору в легальну площину [22, с. 50; 33, с. 721-722].

Щодо методів оцінювання тіньового сектору економіки, варто виділити метод «Групові індикатори та групові причини» Multiple Indicators Multiple Causes (MIMIC), що розглядає подвійне врахування в системі національних рахунків. Наприклад, у працях [163; 191] запропоновано використовувати показник освітлення вулиць вночі як індикатор валового національного продукту.

Тіньовий сектор економіки виник в Україні вже після проголошення її незалежності в 1991 році і становив 60 %. У результаті ринкової трансформації економіки нашої держави значно зросли масштаби та форми прояву тіньового сектору економіки. Серед основних причин виникнення такої ситуації – значні необґрунтовані іноземні кредити під гарантії уряду.

Перш ніж розробляти дієві інструменти державної політики детінізації національної економіки, варто зазначити, що на кожному етапі розвитку національного господарства повинні використовуватися свої специфічні інструменти, властиві саме конкретній ситуації. Узагальнені етапи тінізації національної економіки наведені в таблиці 2.3. Тіньова економіка призвела до посилення криміналізації суспільства, відпливу капіталу за кордон та перерозподілу ВВП на користь окремих членів суспільства. Аналіз періодів економічного розвитку України дозволяє виділити основні етапи тінізації економіки нашої держави.

Таблиця 2.3 – Етапи тінізації економіки України

№ пор.	Етап, відсоток тіньового сектору, ознака
1	1-й етап – 1991–1994 рр. Рівень тінізації – 60 %. Високий рівень цін. Початок реформ у сфері системи оподаткування, поява високих податків для підприємств. Значний рівень розвитку бюрократичного апарату та формування малих кооперативів при державних підприємствах для відмивання коштів. Відсутність достатньої кількості нормативних та регулятивних основ для формування ринкової економіки
2	2-й етап – 1994–2005 рр. Рівень тінізації – 48 %. Низький рівень життя населення. Зростаюче безробіття. Високий рівень корупції. Зростання кількості збиткових фірм. Заборгованість щодо заробітних плат та пенсій. Зростання державного боргу. Неefективна фіскальна система
3	3-й етап – 2005–2010 рр. Рівень тінізації – 43 %. Єдина система оподаткування. Однакові умови для бізнесу. Боротьба з контрабандою та корупцією в банківській сфері. Зростання пенсій та заробітних плат
4	4-й етап – 2010–2014 рр. Рівень тінізації – 40 %. Зростання державного боргу до 63 % від ВВП. Прийняття Податкового кодексу та поява нових податків/ зборів, закриття тисяч фірм
5	5-й етап 2014 – нинішній час. Рівень тінізації – 40 %. Ознаками етапу є збільшення кількості перевірок. Поява додаткового збору на імпорт.
6	6-й етап (перспектива – 5–10 років) Оптимістичний прогноз: формування податкової, банківської, судової систем. Покращання інвестиційного клімату, умов праці. Боротьба з корупцією. Очікуваний рівень тінізації – 35–40 % Песимістичний прогноз: низька ефективність державного регулювання економіки та адміністрування податків. Недосконалість правоохоронної системи та грошово-кредитного регулювання. Високий рівень злочинності. Очікуваний рівень тінізації – 41–50%

Узагальнено автором на підставі праць [25, с.78; 106, с. 129-132]

Перший етап (1991–1994 рр.). Характерною рисою цього періоду було проведення ряду економічних реформ. Проте їх ефективність є неоднозначною.

Основну увагу приділяли формуванню національних державних інститутів, а не інститутів ринкової економіки. Основними причинами цього процесу були відсутність достатньої кількості кваліфікованих економістів, а також реальна необхідність для цього періоду розвитку держави у створенні національних державних інститутів в Україні. Наслідками цих реформ стали значний розвиток старого бюрократичного державного апарату, недосконалість правових і регулятивних основ економічної сфери, відсутність нормативно-правової та інституційної баз для формування ринкової економіки, що спричинило перехід значної частини національної економіки «в тінь» [25, с. 77].

На формування особливостей українського підприємництва та його тіньової складової вплинуло його радянське минуле. У період активного реформування економічної системи відсутність державного втручання на етапі формування ринкової економіки посилює стихійний характер розвитку. Це сприяє монополізації процесів виробництва та прояву нових методів протистояння. Ще наприкінці 80-х років ХХ ст. був розпочатий активний процес легалізації підприємницької діяльності. Верховна Рада України ухвалила низку законів щодо передавання частини державного майна у власність приватних підприємців. Це стало однією з причин стрімкого розвитку тіньової економіки, що уразила майже всі сфери життя суспільства. Найвищим рівень тінізації економіки був у 1992 році і становив майже 80 % від ВВП. Характерними рисами цього періоду були діяльність товарних бірж та укладання посередницьких угод, що давали можливість отримувати надприбуток за рахунок вкладення значних коштів кримінального капіталу. У цей час значно зростає рівень державної заборгованості за рахунок іноземних кредитів, виданих під гарантію уряду, та кредитів НБУ [106, с. 128; 119, с. 341-342].

Ще однією причиною тінізації національної економіки стало реформування податкової системи. У 1992 та 1993 роках були проведені

податкові реформи, в результаті яких значно збільшився податковий тиск на підприємства, що змушені були сплачувати більше ніж 100 податків та зборів. Це спричинило масову несплату податків та перехід більшості організацій у тіньовий сектор.

Другий етап (1994–2005 рр.). У цей період спостерігалися призупинення спаду виробництва і зростання надходжень до бюджету, сформувалася тенденція до економічного зростання й розпочалася діяльність щодо детінізації національної економіки та боротьби з корупцією. На цей час Рада ЄС прийняла рішення щодо виключення України зі списку країн із неринковою економікою. Проте попри зниження рівня безробіття та інфляції, а також підвищення пенсій і заробітних плат істотного покращання рівня життя населення не відбулося. Стабільно високим залишався показник тінізації національної економіки (близько 49 %), а незаконний експорт капіталу з України у 2001 році становив близько 20 млрд дол. [25, с. 77].

Крім того, великі державні підприємства переходили у власність окремих осіб майже за безцінь через укладення тіньових угод влади з великими фінансистами. Ігнорувалися також інтереси суспільства, адже зрозумілим був той факт, які в майбутньому держава не зможе викупити приватизовані об'єкти, що перейшли у власність олігархів. У цей період загострюється проблема розшарування суспільства на багатих та бідних, за межею бідності перебувало близько 64 % населення країни. Неefективною виявилася і фіскальна система, все більше виробників товарів та послуг переходило «в тінь», що значно зменшувало питому вагу легального сектору, який є основою бази оподаткування. Такий стан речей, що призводив до зниження конкурентоспроможності національної економіки та економічного потенціалу, був вигідним для багатьох новостворених економічних структур, до яких входили представники тіньового сектору економіки, які тепер мали вплив на визначення економічної політики [106, с. 132].

Було проголошено нову соціально-економічну стратегію, що передбачала прискорене реформування (активізація інвестиційної політики, прискорена приватизація, інтенсифікація зовнішньої торгівлі та ін.) задля економічної стабілізації та виходу з кризи.

Третій етап (2005–2010 рр.) характеризується зростанням дохідної частини державного бюджету без залучення позики, збільшенням податкового навантаження, зменшенням суми державного боргу, покращанням умов для бізнесу, створенням єдиної системи оподаткування, збільшенням пенсій та заробітних плат. У цей період рівень тіньового сектору скоротився до 41 % [25, с. 77].

Проте на цей час зростає залежність економічної системи держави від олігархічних кланів, а також вплив останніх на комерційні банки. Це давало можливість «відмивати» «брудні» гроші та мати повну інформацію про рахунки фізичних і юридичних осіб. У досить вигідній позиції опинилися господарська еліта та керівники державних підприємств, які мали прямий доступ до майна, що підлягало приватизації. Це дало можливість директорам безперешкодно переводити в приватну власність очолювані ними підприємства, відтак, ще одним джерелом корупції та сферою розвитку тіньового сектору економіки став процес приватизації [106, с. 132].

На четвертому етапі (2010–2014 рр.) урядом було розроблено Програму економічних реформ на 2010–2014 роки, в якій було зазначено основні економічні, політичні й соціальні проблеми України та шляхи їх подолання. Проте положення цієї Програми виявилися недієвими, адже не мали достатньо обґрунтованого наукового механізму їх реалізації. Попри плани покращання позицій України в міжнародному рейтингу простоти ведення бізнесу та зниження рівня тіньової економіки значної детінізації не спостерігалось. Рівень тіньового сектору становив близько 40 %.

Було проведено громадську антикорупційну перевірку з використанням комплексу міжнародних стандартів і напрацювань у рамках Програми розвитку

ООН в Україні. Результати показали, що третина законопроектів, зареєстрованих Кабінетом Міністрів України впродовж 2013 року, містила корупційні ризики. Зростанню тіньового сектору економіки сприяло збільшення обсягів кредитування без установлення рамок відповідальності позичальників за ресурси, отримані під гарантію уряду. Це ще більше посилило позиції тіньового сектору не лише в економічній, а й політичній та соціальній сферах життя країни і суспільства [106, с. 132].

Для п'ятого етапу (2014 - нинішній час) характерним є загострення економічної й політичної ситуації в Україні. Ведення військових дій на сході країни з 2014 року спричинило дисбаланс усіх макроекономічних показників. Стабільними залишаються низький рівень зовнішнього та внутрішнього попиту, вплив інвестицій унаслідок загострення відносин із торговельними партнерами, погіршення рівня купівельної спроможності населення, зниження реальних доходів. Усі ці фактори за відсутності належних заходів призводять до посилення занепаду економіки України.

Тінізація економіки нашої держави у 2015 році досягла рівня 2004 року та становила 47,1 % від офіційного ВВП. При цьому найбільш «тінізованими» галузями виявилися добувна і переробна промисловості, торгівля, транспорт та операції з нерухомістю. Сучасний етап розвитку тіньової економіки в Україні характеризується її проявом на територіальному (формування взаємозв'язків між керівництвом регіонів, податковими службами, підрозділами державного апарату управління і підприємствами) та галузевому (від міністерств до підприємств) рівнях. Основним проявом взаємодії цих структур є порушення норм кредитування під гарантії уряду [106, с. 132]. Перспективою найближчими 5–10 роками повинен стати шостий етап, що передбачає два напрямки розвитку подій.

Існує велика кількість наукових праць, присвячених поясненню існування тіньової економіки для розвинених країн і країн, які розвиваються. Проте поки що недостатня кількість напрацювань, пов'язаних із перехідними економіками.

Особливу увагу потрібно приділяти економічним та інституційним факторам тіньової економіки.

Основними гіпотезами щодо тіньового сектору в національних економіках транзитивних країн є такі:

- зростання податкового навантаження через прямі податки позитивно корелює зі збільшенням сектору тіньової економіки. Дана гіпотеза обумовлюється тими припущеннями, що прямі податки сплачуються безпосередньо виробником і тому у останнього є непрямі стимули щодо мінімізації подібних платежів;

- зростання податкового навантаження через непряме оподаткування не впливає на розмір тіньової економіки. Дана гіпотеза обумовлюється тими припущеннями, що непрямі податки сплачуються споживачем і тому у виробника немає стимулів щодо мінімізації подібних платежів;

- зростання цін на нафту для багатих ресурсами країн повинне збільшувати незаконне видобування та перероблення нафти, в результаті цього тіньовий сектор повинен збільшуватися. Збільшення рентабельності галузі має потягнути на собою зростання попиту серед виробників та підприємців щодо інвестування в останню, саме тому рівень тінізації має зростати;

- очікується, що прямі іноземні інвестиції зменшать рівень тіньової економіки. Дана гіпотеза обумовлюється тими припущеннями, що прямі іноземні інвестиції мали б виступити не лише у ролі інвестицій, але і привести кращий світовий досвід щодо ведення бізнесу та, відповідно, бізнес-цінності, котрі виключають наявність тіньової економічної діяльності;

- покращання енергоефективності повинне зменшувати сектор тіньової економіки;

- інституційний прогрес у великомасштабній та маломасштабній приватизації повинен зменшувати розміри тіньової економіки в країнах із перехідною економікою;

- інституційна належність до Європейського Союзу повинна зменшувати рівень тіньової економіки;
- зростання відносних масштабів тіньової економіки збільшує офіційне безробіття та зменшує очікувану тривалість життя.

Наукові праці, пов'язані з тіньовою економікою, зазвичай присвячені конкретним проблемам, таким як причинність, методи та методологія оцінювання тіньової економіки.

Проаналізувавши наукові праці щодо основних факторів тіньової економіки, ми обрали відповідні фактори для оцінювання емпіричної моделі формування тіньової економіки. Серед основних пояснювальних факторів моделі тіньової економіки є ВВП на душу населення (у постійних цінах), чистий приплив прямих іноземних інвестицій, енергоефективність (ВВП на 1 кілограм нафти), рівень безробіття; реальна ціна на енергоносії з урахуванням цін на нафту. Ми також додаємо деякі інституційні й рейтингові змінні, щоб оцінити вплив членства в ЄС, та ефективність у великомасштабній та маломасштабній приватизації.

Очікується, що збільшення ВВП на душу населення зменшує частку тіньової економіки через низку чинників, включаючи небажання працівників працювати неофіційно та втратити свої соціальні пакети.

Чим нижчі податкові зобов'язання (моральність) громадян, як заявив Ф. Шнайдер та К. Вільямс [188], тим більший розмір тіньової економіки. Однак у нашому випадку ми не можемо використовувати податкову міру моралі, оскільки відсутні належні дані про наступний показник для країн із перехідною економікою.

Зростання податкового навантаження через пряме оподаткування збільшує розмір тіньової економіки, останнє пояснюється тим, що пряме податкове навантаження на підприємство зменшує рентабельність операційної діяльності, і багато підприємств вимушені закривати або працювати «в тіні» [179]. Навпаки, непрямий податковий тягар, що стягується через споживачів, не

впливає на зацікавленість фірми працювати або не працювати «в тіні», оскільки всі податки входять до вартості та сплачуються кінцевим споживачем.

Очікується, що прямі іноземні інвестиції (ПІІ) будуть «розумними грошима», вкладені у вітчизняне виробництво, яке, за визначенням, створює вищу конкурентоспроможність, рентабельність та повинне зменшувати показники тіньової економіки в країнах із перехідною економікою. Існують також факти [181], що прямі іноземні інвестиції збільшують економічне зростання в країнах із перехідною економікою, що повинно бути непрямим чинником зменшення тіньової економіки. На подібні емпіричні результати натрапляли в працях [167], і для економіки Румунії існує короткостроковий негативний зв'язок між прямими іноземними інвестиціями й тіньовою економікою. Існують також й інші причинно-наслідкові зв'язки, що стосуються впливу тіньової економіки на інвесторів та залучення прямих іноземних інвестицій [158].

Поліпшення енергоефективності співвідноситься з меншим навантаженням на довкілля, меншими витратами на забруднення [180; 192-193], і відповідно стимулює до розвитку сектору тіньової економіки знижуються. Крім того, підвищення ефективності використання енергії, зазвичай є більш вигідним, що також повинно бути фактором, який позитивно сприяє скороченню сектору тіньової економіки.

Інституційний прогрес у великомасштабній та маломасштабній приватизації повинен зменшити масштаби тіньової економіки в країнах із перехідною економікою. Наприклад, розміри тіньової економіки в ЄС в декілька разів менші, ніж у країнах із перехідною економікою [187], а організаційна структура в ЄС є більш ефективною для зменшення тіньової економіки.

Проаналізувавши теоретичну складову формування тіньового сектору національних економік, проведемо емпіричні дослідження цього явища з

урахуванням факторів ресурсозбереження. Так, нашою базовою теоретичною моделлю є така:

$$SH_t = F(GDP_t, FDI_t, EE_t, TAX_t, DTAX_t, OP_t, ESP_t, EBP_t, EU_t), \quad (2.7)$$

де Sh_t – частка тіньового сектору у ВВП; GDP_t – ВВП на душу населення в постійних цінах в t -му році (дол. США); FDI_t – обсяг прямих іноземних інвестицій у t -му році (дол. США); YU_t – рівень безробіття молоді у t -му році (% від загальної кількості безробітних); EE_t – рівень енергоефективності ВВП з розрахунку на 1 кг нафтового еквівалента в t -му році (дол. США/кг нафти); TAX_t – рівень сукупного податкового навантаження у t -му році (% до ВВП);

$DTAX_t$ – частка прямих податків у структурі сукупного податкового навантаження у t -му році (% до ВВП);

OP_t – ціна нафтових енергоресурсів (дол. США);

EBP_t та ESP_t – інституційні показники ефективності відповідно «великої» і «малої» приватизації (за даними ЄБРР) у t -му році;

EU_t – фіктивна змінна, що визначає членство країни в Євросоюзі (1 – для країн-членів Євросоюзу; 0 – в іншому випадку).

Для того щоб оцінити емпірично зв'язки, трансформуємо всі змінні в логарифми і будемо працювати з еластичностями. Специфікацію моделі залежності рівня тінізації НЕ від обраних детермінант визначимо за методом Тінтнера і методом характеристик приростів (з урахуванням нелінійності залежностей, а також невідповідності вхідного масиву даних нормальному закону розподілу ймовірностей) у такому вигляді:

$$\ln Sh_t = \beta_0 + \ln GDP_t^p + \ln FDI_t + \ln YU_t + \ln EE_t^o + \ln TAX_t + \ln OP_t + EBP_t + ESP_t + EU_t + \varepsilon, \quad (2.8)$$

де β_0 – вільний член рівняння; ε – залишок моделі (випадкове відхилення теоретичної моделі від емпіричної).

Дані для цього дослідження вибрали для групи із 7 країн із перехідною економікою на основі даних Світового банку і Європейського банку реконструкцій та розвитку (ЄБРР) [170; 195]. Вибраними країнами є Азербайджан, Болгарія, Білорусь, Грузія, Молдова, Росія та Україна. Причиною того, що ми вибрали саме ці країни, була наявність даних, описаних у методологічному розділі. Наприклад, лише деякі країни з перехідною економікою надають дані про оподаткування, прямі іноземні інвестиції та безробіття серед молоді. Дослідження охоплює період 1999–2013 роки, який починається в 1999 році, коли більшість країн із перехідною економікою почала зростати, і закінчується в 2013 році (останній рік до початку військових дій на території України). Ми також використовували кілька показників ЄБРР, що вимірюють прогрес у «малій» та «великій» приватизації в країнах з перехідною економікою порівняно із індустріальними ринковими економіками. Ефективність приватизації вимірювали індикаторно, вона була від 1 до 4+, де одиниця – невеликий прогрес, а чотири плюс означає однаковий рівень порівняно з індустріальними ринковими економіками.

Для того щоб оцінити ступінь впливу окремих факторів на рівень тіньової економіки, брали дані для декількох країн із перехідною економікою на основі баз даних [170; 195]. Вибраними країнами є Азербайджан, Болгарія, Білорусь, Грузія, Молдова, Росія та Україна. Ми вибрали ці країни, тому що були наявні відповідні дані для проведення кореляційного аналізу і не було достатніх даних, щоб включити повну вибірку посткомуністичних країн. Період дослідження – 1999-2013 рр., тобто починається в 1999 році, коли більшість країн із перехідною економікою почала зростати, і закінчується в 2013 році (останній рік перед початком бойових дій на території України). Відповідні результати наведено в таблиці 2.4.

Емпіричні результати. Використовуючи підхід випадкових ефектів для емпіричного аналізу панельних даних, ми побудували та оцінили економетричну модель, що показує вплив та значення різних факторів на тіньовий сектор національної економіки. Результати, наведені в таблиці 2.4, підтверджують думку про те, що збільшення доходів на душу населення значно зменшує частку тіньової економіки. Проте до цієї проблеми варто відноситися обережно, оскільки кореляція не обов'язково причинність, і може мати місце фактор, що більш заможні суспільства є такими, оскільки раніше поборолі/ зменшили фактор тіньової економічної діяльності.

Таблиця 2.4 – Результати регресії ключових факторів тіньової економіки для вибірки країн з перехідною економікою 1999–2013 рр.*

Фактор	Вплив на частку тіньової економіки зміни %, при зростанні фактора на 10 %	Статистика Стьюдента	95 % інтервал надійності оцінки показника
1	2	3	4
ВВП на душу населення в постійних цінах	-1,2	-2.16	-.23384 -0.0111
Прямі іноземні інвестиції	-0,47	-1.65	-.1046326 0.00904
Безробіття молоді	0,1	3.56	.0057878 0.02000
Енергоефективність ВВП з розрахунку на 1 кг нафтового еквівалента	2,0	3.28	.0821752 0.32619
Податковий тягар (% ВВП)	1,1	1.10	-.0847468 0.3013
Ціна нафти(дол. США)	5,1	6.12	.3472494 0.67432
Інституційний показник ефективності «великої» приватизації	-2,1	-3.00	-.3461977 -0.0724

1	2	3	4
Інституційний показник ефективності «малої» приватизації	1,4	1.59	–.0321926 0.30995
Фіктивна змінна ЄС	–2,7	–2.99	–.4501517 –0.0940

*Розрахунки автора на підставі даних Світового банку та ЄБРР [170; 174-175; 195]

Емпіричні розрахунки для досліджуваної вибірки країн за період 1999–2013 рр. (з моменту початку активної фази зростання НЕ цих країн до початку військового конфлікту в Україні) дозволили одержати таку залежність:

$$\ln Sh_t = 1,7 - 0,12GDP_t^p - 0,04DFI_t + 0,012YU_t + 0,2EE_t^o + 0,1TAX_t + 0,5OP_t - 0,21EBP_t + 0,13ESP_t - 0,27EU_t. \quad (2.9.)$$

Ми взяли всі дані (крім фіктивних та інституційних параметрів) у логарифмічній формі, і з цієї причини результати розглядаються як еластичності. Збільшення доходів на душу населення у вибраній групі країн із перехідною економікою на 10 % у середньому пов'язане зі зменшенням рівня тіньової економіки на 1,2 %. Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) також позитивно впливають на зниження рівня тіньової економіки, і якщо ПІІ зростуть на 10 %, то рівень тіньової економіки зменшиться на 0,5 %. Можна обговорювати нееластичний вплив прямих іноземних інвестицій на тіньову економіку, і необхідно подвоїти рівні ПІІ, щоб досягти 5 % скорочення в секторі тіньової економіки. З цієї причини ПІІ не можна вважати важливим фактором скорочення масштабів тіньової економіки. Таким чином, підтверджено гіпотезу про те, що прямі іноземні інвестиції для країн із перехідною економікою є «розумними грошима», вкладеними у внутрішнє виробництво. Доведено, що

прямі іноземні інвестиції створюють більшу прибутковість і повинні зменшити показники тіньової економіки в країнах із перехідною економікою.

Підвищення енергоефективності національних економік перехідних країн є фактором, який підвищує рівень тіньової економіки. Останнє можна пояснити гіпотезою, що більш ефективні та доступні технології можуть бути легко використані сектором тіньової економіки для виробничих і ділових цілей. Таким чином, покращання енергоефективності (з розрахунку ВВП на 1 кг нафти) на 10 % корелює з 2 % зростанням тіньової економіки. Це лише прямий ефект енергоефективності на тіньову економіку; непрямий вплив прямих іноземних інвестицій пов'язаний із тим, що енергоефективність позитивно впливає на ВВП на душу населення, як зазначили Л. Синевичене та ін. у 2017 році та покращує якість довілля.

У результаті моделювання виявлено, що податкове навантаження позитивно впливає на зростання тіньової економіки, а збільшення податкового рівня на 10 % збільшує сектор тіньової економіки на 1 %.

Коли мова йде про тіньову економічну діяльність та її вплив на соціально-економічні фактори, то наші результати узгоджуються з працею [43, с. 69], де встановлено, що в разі зростання рівня тіньової економіки на 1 % безробіття населення збільшується на 0,32 %. Більше того, було доведено, що при збільшенні тіньового сектору національної економіки на один відсоток темпи зростання валового національного продукту зменшуються на шість відсотків.

Що стосується каналів тінізації національної економіки, то, за дослідженнями [81], найбільш потужними є ухиляння/уникнення від сплати податків та виведення фінансових ресурсів за кордон, що відповідає фіскальному й інвестиційному каналам.

Фактор цін на нафту виявився позитивним і значущим для зростання тіньової економіки, це може бути пов'язано з тим, що Азербайджан, Болгарія, Білорусь, Грузія, Молдова, Росія та Україна в період 1999–2013 рр. перебували

під впливом російського «ресурсного прокляття», споживаючи енергоресурси за цінами, нижчими за ринкові.

Фіктивна змінна ЄС показує, що зв'язок з ЄС у середньому знижує рівень тіньової економіки, ніж показники референтної групи. Прогрес у країнах із перехідною економікою у великомасштабній приватизації сприяє покращанню темпів тінзації економіки, тоді як прогрес у малій приватизації (за оцінками ЄБРР) збільшує рівень тіньової економіки впродовж досліджуваного періоду. Щоб зменшити рівень тіньової економіки в групі країн із перехідною економікою, необхідно більш ефективно вирішувати проблеми малого бізнесу [79]. Розглянемо іншу специфікацію моделі з урахуванням фактора прямих податків.

Таблиця 2.5 - Детермінанти тіньового сектору національних економік групи перехідних країн*

Random-effects GLS regression		Number of obs	=	105		
Group variable: id		Number of groups	=	7		
R-sq:		Obs per group:				
within	= 0.1607	min	=	15		
between	= 0.9382	avg	=	15.0		
overall	= 0.3772	max	=	15		
		Wald chi2(9)	=	57.54		
corr(u_i, X)	= 0 (assumed)	Prob > chi2	=	0.0000		

ln_SH		Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]

GDP		-.1203649	.0578092	-2.08	0.037	-.2336689 - .0070609
FDI		-.0535558	.0309756	-1.73	0.084	-.1142669 .0071553
EE		.1649846	.0672096	2.45	0.014	.0332563 .2967129
TAX		.0016569	.0036922	0.45	0.654	-.0055797 .0088935
DTAX		.0033141	.0017403	1.90	0.057	-.0000967 .006725
EBP		-.0807547	.0693518	-1.16	0.244	-.2166818 .0551724
ESP		.1153293	.0918839	1.26	0.209	-.0647599 .2954185
OP		.4353152	.0807947	5.39	0.000	.2769605 .5936698
EU		-.3363974	.1044507	-3.22	0.001	-.5411171 -.1316778
_bo		2.588324	.6138937	4.22	0.000	1.385115 3.791534

sigma_u		0				
sigma_e		.17445285				
rho		0				(fraction of variance due to u_i)

*Авторські розрахунки на підставі даних Світового банку та ЄБРР [170; 195].

Із таблиці 2.5 бачимо, що чим більше прямих податків, тим більшою є частка тіньової економіки. Робимо висновок, що для боротьби з тіньовою економікою потрібно вводити непрямі податки та збори для групи вибраних країн, що в минулому були пов'язані комуністичним блоком. Одержані результати узгоджуються з працею [81], де зазначено, що прямі податки на заробітну плату повинні бути встановлені на рівні 11 % для виведення заробітної плати найманих робітників із тіньового сектору економіки. Проте відкритим залишається питання формування фондів для забезпечення пенсійних виплат. За умови зменшення ставки податків на заробітку плати вдвічі відбудеться двократне зменшення рівня тіньової зайнятості, таке фінансове рішення на рівні національної економіки буде актуальним. Проте в реальних умовах складно спрогнозувати, як поведуть себе суб'єкти господарювання у разі зменшення ставок оподаткування. За умови повільного скорочення частки тіньового сектору через інструменти зменшення прямих податків ця державна політика є збитковою і в короткостроковій перспективі призведе до дефіциту державного бюджету. Таким чином, під час реалізації державної політики зменшення прямих податків необхідно враховувати поточні та довгострокові вигоди, зокрема, якщо в довгостроковій перспективі додаткові надходження від детінізації національної економіки перекриють короткострокові втрати від зменшення податкових надходжень, то на таку політику варто погоджуватися. Для мінімізації ризиків недоотримання бюджетних коштів у короткостроковій перспективі унаслідок зменшення прямих податків варто розглянути альтернативу одночасного зростання непрямих податків.

У наведеній специфікації також підтвердився факт, що зростання випуску ВВП з розрахунку на 1 кг енергоресурсів (у нафтовому еквіваленті) на 10 % збільшує частку тіньового сектору на 1,6 %. Це положення ми можемо пояснити тим, що більш ресурсоощадні технології стають більш доступними і можуть використовуватися у виробництві ВВП. Серед факторів, що

зменшують рівень тіньового сектору, варто відзначити зростання доходів на душу населення, прямі іноземні інвестиції та інституційну належність до ЄС. Також підтвердилися положення, що зростання доходів на душу населення на 10 % зменшує частку тіньового сектору на 1,2 %, а відповідне зростання прямих іноземних інвестицій на 10 % зменшує частку тіньового сектору на 0,5 % [79].

Таким чином, зростання рівня тінізації національної економіки відбувається внаслідок збільшення рівня безробіття молоді, рівня енергоефективності ВВП, рівня сукупного податкового навантаження, ефективності «малої» приватизації; зменшення рівня тінізації національної економіки відбувається внаслідок збільшення ВВП на душу населення, обсягу прямих іноземних інвестицій, ефективності «великої» приватизації, членства країни в Євросоюзі.

Завдяки змінам у податковій сфері суб'єкти господарювання одержать можливість функціонувати в однакових умовах оподаткування. Крім того, необхідно знизити тиск податкового навантаження та забезпечити ефективне податкове адміністрування. Для цього доцільно було б провести ряд заходів, спрямованих на підвищення довіри бізнесу до держави, збільшення надходжень до держбюджету, скорочення кількості обов'язкових платежів податкових пільг для встановлення рівних умов щодо всіх платників податків, скорочення стимулів до зменшення кількості випадків зменшення податкових зобов'язань, вирішення проблеми заборгованості з повернення ПДВ, необхідного для забезпечення експорту та посилення довіри бізнесу до держави.

Після аналізування методичних і практичних підходів до оцінювання рівня тіньової економіки за галузями національної економіки варто визначити напрямки прояву наслідків тіньової економічної діяльності (рис. 2.6).

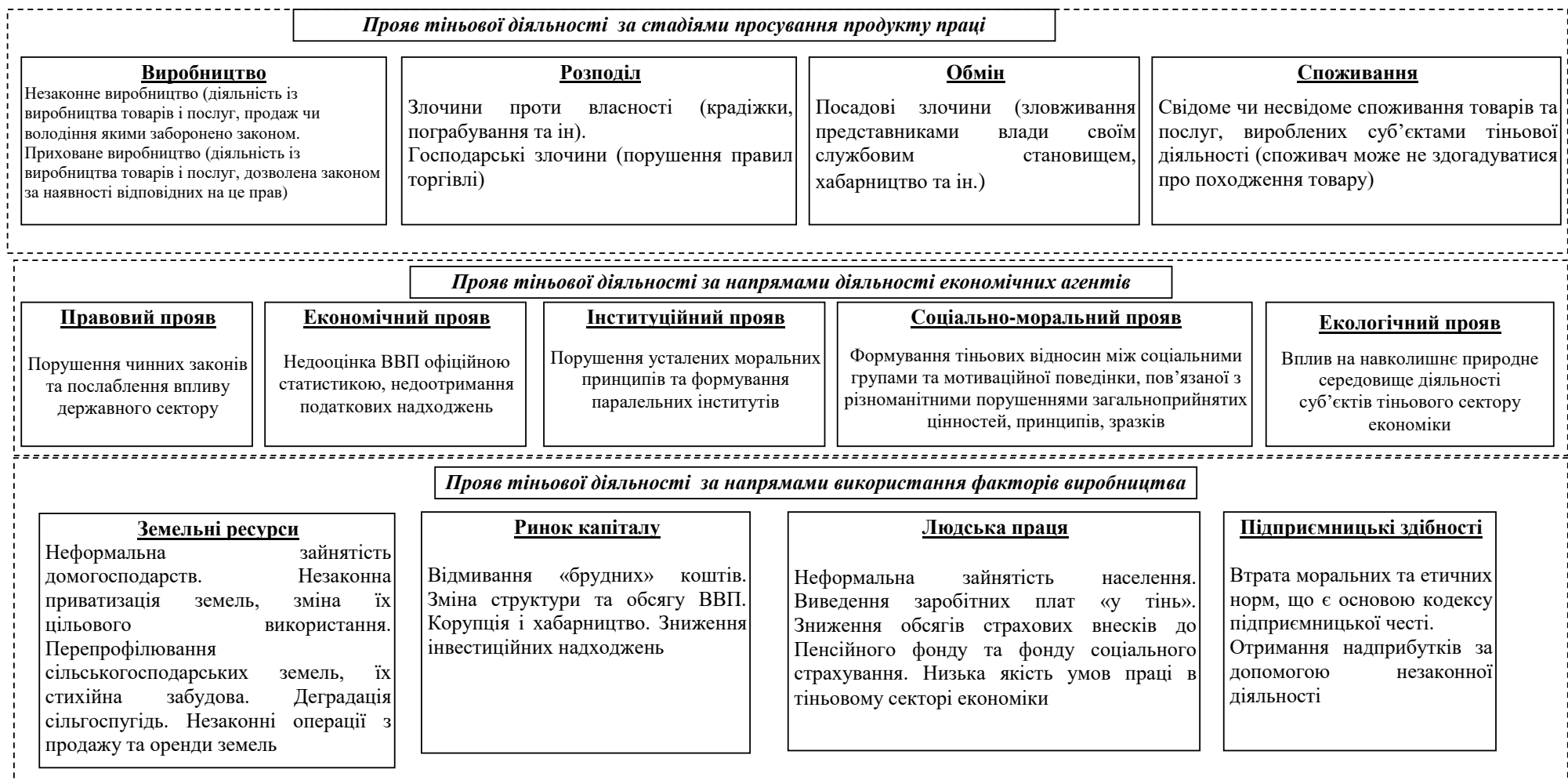

Рисунок 2.6 – Концептуальна схема прояву наслідків тіньової економічної діяльності (авторська розробка)

Отже, вважаємо за доцільне аналізувати прояви тіньової діяльності за стадіями просування продукту праці, зокрема, виробництвом, розподілом, обміном, споживанням. Зазначена класифікація дає можливість більш якісно визначати економічні збитки, що завдаються національній економіці від тіньового сектору. Так, найбільші обсяги недоотриманих податків від тіньового сектору виникають саме на стадіях незаконного (діяльність із виробництва товарів і послуг, продаж чи володіння якими заборонено законом) та прихованого (діяльність із виробництва товарів і послуг, дозволена законом за наявності відповідних на це прав) виробництв.

Що стосується (домогосподарств) споживачів продукції, то вони також істотно впливають на поширення тіньового сектору. Зокрема на стадії споживання тіньовий сектор виявляється як свідоме чи несвідоме споживання товарів та послуг, вироблених суб'єктами тіньової діяльності (споживач може не здогадуватися про походження товару)

У Законі України «Про основи національної безпеки» зазначається, що тіньовий сектор національної економіки становить реальну загрозу національній безпеці України та її національним інтересам. Тому досить важливим завданням для уряду нашої держави стало розроблення ефективної державної політики протидії тінізації національної економіки, адже бездіяльність у цьому напрямку може призвести до ситуації, коли Україна перетвориться на сприятливу зону для процвітання криміналітету. На жаль, більшість напрямків детінізації, запропонованих вітчизняними вченими та політиками, в нашій країні не були реалізовані на практиці або ж виконувалися частково. Це пояснюється тісним взаємозв'язком між суб'єктами тіньового сектору та владними структурами, а чиновники мають фінансову зацікавленість у функціонуванні «тіньовиків». Не мають зацікавленості в детінізації великі фінансово-олігархічні групи, яким вигідніше виводити свій капітал в офшорні зони, уникаючи надмірного податкового тиску з боку держави [8, с. 58].

Таким чином, розглянуті методи визначення рівня тіньової економіки мають свої недоліки і потребують подальшого детального аналізу і вдосконалення. Проте в майбутньому вони можуть стати ефективним засобом виявлення, оцінювання та боротьби з тіньовою економічною діяльністю за допомогою вимірювання показників на базі регулярних регіональних і галузевих досліджень, визначення закономірностей та особливостей формування тіньових показників економічного життя суспільства, визначення методів боротьби з тіньовою економікою за допомогою виявлення особливостей її формування на регіональному і галузевому рівнях.

2.3. Оцінювання втрат бюджетних надходжень від тіньового сектору за видами економічної діяльності

Як відомо, багатство природних ресурсів є вичерпним, проте в Україні впродовж тривалого періоду ним користувалися безкоштовно. В умовах відсутності економічного оцінювання природних ресурсів та плати за їх використання підприємства були не зацікавлені в запровадженні природоохоронних заходів, оскільки вони є додатковим джерелом витрат коштів. Але виникає об'єктивна необхідність у компенсації за забруднення довкілля та використання природних ресурсів. Без уведення таких плат неможливо узгодити інтереси підприємства і суспільства, адже можливі вигоди для суспільства будуть неприйнятними для підприємств.

Економічне регулювання використання природних ресурсів може відбуватися ефективно за умови одночасного використання двох видів платежів.

1. За споживання природних ресурсів. Ці платежі дають можливість регулювати інтенсивність використання природних ресурсів та забезпечувати отримання засобів для їх охорони й відтворення.

2. За право користування природними ресурсами в межах визначеної території. Результатом уведення цих платежів є регулювання розподілу території між конкурентними видами природокористування.

Зниження та розбалансування ефективності економічної політики, викривлення оцінюваних макроекономічних показників є одними з основних наслідків неврахування обсягів тіньової економіки. До того ж значна масштабність тіньової діяльності стає реальною загрозою економічній безпеці країни. Досить тривалий час у нашій країні не приділяли належної уваги проблемі зниження обсягів тіньового сектору економіки, проте з кожним роком вона стає все більш актуальною.

На сучасному етапі розвитку для економіки нашої країни стали властивими відсутність зростання ВВП, зменшення грошових доходів населення, нестабільність національної валюти. Крім того, нестабільна ситуація на сході країни посилює складність економічних відносин.

У таких умовах виникає об'єктивна необхідність у запровадженні економічної політики, спрямованої на подолання сформованих раніше деформацій. Однією з важливих проблем, що стала на заваді ефективним зрушенням у сфері фінансово-економічної діяльності, є нелегальна економічна діяльність суб'єктів господарювання [16, с. 62].

Існують численні науково-методичні підходи до їх визначення, водночас виявлення частки еколого-економічного збитку, що припадає на тіньовий і неформальний сектори, та визначення екологоємності сільськогосподарської продукції в цих секторах і дотепер залишаються нерозв'язаними проблемами.

Серед значних покладів природних ресурсів, що є доступними в межах національної економіки та займають пріоритетне місце у формуванні рентних відносин, варто виділити поклади нафти, газу, чорних та кольорових металів. На другому за значимістю місці знаходяться рентні платежі, що припадають на окремі види неенергетичних природних ресурсів, у першу чергу покладів руд заліза, марганцю, титану та урану. Для національного бюджету рентні доходи,

що надходять від видобування природних ресурсів, є важливим джерелом поступального соціально-економічного та еколого-збалансованого розвитку національної економіки. Проте зміни у відносинах власності, що мали місце у перші роки державотворення в Україні, створили досить непрозору систему, що не дозволяє оцінити внесок окремого фактора виробництва до валової доданої вартості. Зокрема, існують явні складнощі щодо оцінки внеску праці, капіталу та природних ресурсів у формування валової доданої вартості кінцевого продукту. Причиною цього є інтенсивне видобування природних ресурсів, тому виникає нагальна необхідність збереження невідновлюваних природних ресурсів [32].

Наявність значних запасів природних ресурсів, сприятливе географічне положення держави дають можливість для стрімкого економічного розвитку України. Доходи, отримані видобувними компаніями, є природною рентою і формують ту частину прибутку підприємства, що створена природою, а не людиною чи штучно створеним капіталом. Отримані рентні платежі практично не пов'язані із ефективністю виробничого процесу і в основному обумовлюються лише наявністю природного ресурсу. Тому більш логічним є підхід, що ґрунтується на тих положеннях, що населення є власником усіх наявних природних та мінеральних ресурсів, тому усі надходження у вигляді ренти мають надходити до бюджету. До доходів, отриманих видобувними підприємствами за рахунок ренти, належать такі [47]:

–платежі за користування надрами, податкові надходження за перевищення нормативної рентабельності видобувних підприємств;

–збори за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державних коштів;

–кошти за дозволи щодо спеціального користування надрами.

Проте існують ситуації, коли рентні платежі отримуються не лише за видобувну діяльність. Існує ще цілий перелік напрямів, що є важливими у формуванні рентних відносин, зокрема це спеціальні дозволи на створення

територій для оздоровчого, культурного чи наукового призначення [72]. Усі вищеназвані приклади рентних відносин мають суттєвий потенціал для формування корупційних відносин і появи тіньового економічного сектору, саме тому ефективна державна політика детінізації економіки має враховувати і цей напрям.

Ми пропонуємо при проведенні економічного оцінювання тіньового та неформального секторів сільськогосподарського виробництва за базові показники використовувати показники тіньової зайнятості населення за такою методикою. Насамперед визначимо частку офіційного ВВП, що припадає на одного працівника. Для цього обсяг офіційного ВВП, що припадає на сільськогосподарську галузь, поділимо на кількість осіб, які офіційно працюють у цій галузі. Оскільки розрахунки проводили за період 2002–2017 рр., скоригуємо одержані значення на індекс споживчих цін для зведення їх до зіставного вигляду.

Припустимо, що річний виробіток на одного працівника в секторі тіньової та неформальної економіки сільськогосподарського виробництва такий самий, як і в галузі офіційної економіки. Перемноживши виробіток на кількість працівників «у тіні», одержимо значення «тіньового» ВВП.

Одним із негативних наслідків функціонування тіньового сектору національної економіки є зменшення податкових надходжень до державного та місцевих бюджетів унаслідок існування неформальної зайнятості. Науково-методичний підхід до оцінювання втрат бюджетних надходжень від тінізації національної економіки запропоновано визначати як добуток: 1) обсягу неформальної зайнятості за відповідним ВЕД; 2) сукупного податкового навантаження на національну економіку; 3) валової доданої вартості, яку створює один працівник, зайнятий у тіньовому секторі відповідного ВЕД.

На підставі даних Державної служби статистики про неформальну зайнятість визначаємо кількість зайнятих у тіньовому секторі за галузями національного господарства:

$$E_{si} = k \cdot E_s$$

де k – частка зайнятих у тіньовому секторі, що припадає на конкретну галузь національного господарства;

E_s – загальна кількість зайнятих у тіньовому секторі.

На підставі даних Державної служби статистики про заробітну плату, валовий випуск та зайнятість у формальному секторі визначаємо обсяг валового випуску, що припадає на одного працівника за галузями:

$$GAV_{vi} = \frac{GAV}{E_{of}}, \quad (2.11)$$

де GAV_i – валовий випуск за галузями національного господарства, млн. грн.;

E_{of} – кількість зайнятих у формальному секторі, тис. осіб.

Коригуємо обсяг валового випуску, що припадає на одного працівника за галузями, на індекс інфляції.

Припускаємо, що обсяг валового випуску, який припадає на одного працівника в тіньовому секторі, такий самий, як у формальному. Тоді валовий (неформальний) випуск буде визначатися за формулою

$$GAV_{inf} = GAV_{ei} \cdot E_{inof}, \quad (2.12)$$

де E_{inof} - кількість зайнятих у тіньовому секторі, тис. осіб.

Аналіз джерел засвідчує, що визначено сукупне податкове навантаження в Україні за роками. Визначимо втрати бюджетних надходжень від функціонування суб'єктів тіньового сектору:

$$BL_{si} = GA_{inf} \cdot T,$$

де T – сукупне податкове навантаження, %.

Узагальнюючи наведені підходи щодо визначення розміру тіньового сектору ВВП та втрат бюджетних надходжень, подамо порівняльну концептуальну схему використання методики неформальної зайнятості (рис. 2.7).

Визначення обсягів неформальної зайнятості		
Відповідно до наказу Держстату України від 23.01.2013 № 16 зайнятість вважається неформальною, якщо: робітники впродовж тижня працювали хоча б одну годину; отримали винагороду за працю в грошовій чи натуральній формі; працювали безкоштовно у власній справі чи на фірмі близьких осіб	Обсяг неформальної зайнятості за ВЕД $E_{si} = k_i \cdot E_s$	k_i – частка зайнятих у тіньовому секторі НЕ, що припадає на i -й ВЕД; E_s – загальна кількість зайнятих у тіньовому секторі НЕ
	При неформальній зайнятості працедавець не сплачує: до бюджету – єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування; працівникові – виплати за оплачувані щорічну відпустку	
Визначення втрат бюджетних надходжень від тінізації НЕ		
Пропонований підхід до визначення бюджетних втрат від тінізації зайнятості Основні припущення: 1) рівність обсягів валової доданої вартості одного працівника у формальному та неформальному секторах НЕ; 2) врахування сукупного податкового навантаження на валову додану вартість	Валова додана вартість одного працівника $GAV_{ei} = \frac{GAV_i}{E_{of}}$	GAV_i – валовий випуск за i -м ВЕД, млн грн; E_{of} – кількість зайнятих у формальному секторі НЕ, тис. осіб; T – сукупне податкове навантаження, %; BL_{si} – втрати бюджетних надходжень від тінізації НЕ, % від валової доданої вартості i -го ВЕД
	$BL_{si} = \frac{GAV_{ei} \cdot E_{si} \cdot T}{GAV_i}$	

Рисунок 2.7 – Методичні засади та результати оцінювання втрат бюджетних надходжень від тінізації економіки України (за окремими ВЕД) за 2008–2017 рр. на підставі врахування обсягів неформальної зайнятості населення
(авторська розробка)

Суть авторської методики полягає в тому, що нам вдалося поєднати декілька різних методичних підходів, що використовувалися в різних напрямках економічних досліджень. Так, для розрахунку визначення втрат бюджетних надходжень на основі методу неформальної зайнятості ми використали

методику Державної служби статистики щодо визначення неформальної зайнятості, статистичні дані щодо структури неформальної зайнятості та науково-методичні підходи щодо визначення сукупного податкового навантаження на валову додану вартість (табл. 2.6). Для розрахунку сукупного податкового навантаження на валову додану вартість були використані наукові напрацювання [11].

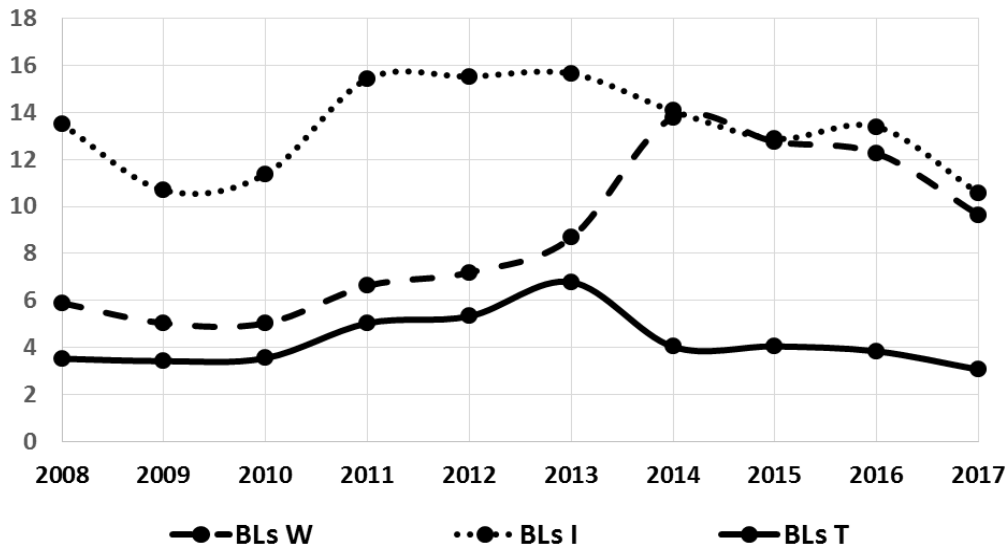
Таблиця 2.6 - Втрати бюджетних надходжень від діяльності суб'єктів тіньового сектору, млн грн (за реальними цінами 2008 р.)*

Рік	Сільське, лісове госп.	Промисловість	Будівництво	Оптова торгівля,	Транспорт
2008	31 254,82	24 578,45	36 503,69	10 729,22	6 413,56
2009	28 352,08	19 460,78	25 746,49	9 170,258	6 227,665
2010	31 681,83	20 713,53	28 067,25	9 161,471	6 458,358
2011	41 996,44	28 087,39	37 518,36	12 065,98	9 164,204
2012	41 875,69	28 270,64	42 863,2	13 086,16	9 698,38
2013	52 382,22	28 501,38	44 623,21	15 788,68	12 350,57
2014	54 077,78	25 605,14	36 281,06	25 090,9	7 341,433
2015	56 451,87	23 452,89	32 359,59	23 237,94	7 369,459
2016	54 316,18	24 374,82	33 644,49	22 322,88	6 986,115
2017	47 233,74	19 238,02	29 401,16	17 558,9	5 571,203

*Авторські розрахунки на підставі даних [123-139]

Так, знаючи неформальну зайнятість населення України та її структуру, можна визначити кількість неформально зайнятих за п'ятьма ВЕД НЕ, а саме: промисловістю, сільським, лісовим та рибним господарством, будівництвом, транспортом, оптовою та роздрібною торгівлею. Роблячи припущення, що продуктивність праці у формальному та тіньовому секторах однакова, було

визначено обсяги валової доданої вартості за ВЕД у тіньовому секторі. Графічно частку втрат бюджету від тінізації зайнятості як відсоток валової доданої вартості (за ВЕД) наведено на рисунках 2.8 та 2.9.

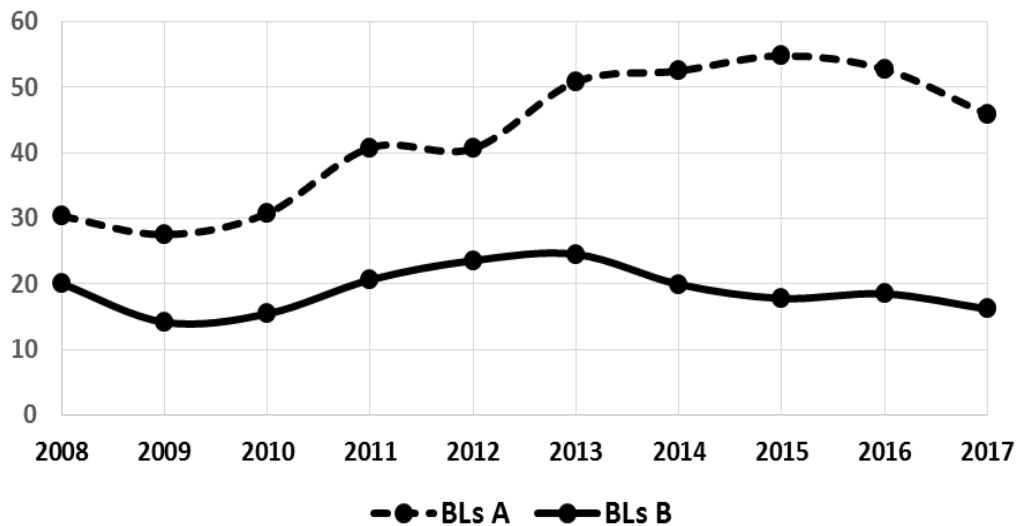

Умовні позначення: *BLs W*, *BLs I*, *BLs T*, – втрати бюджетних надходжень від тінізації відповідно за такими ВЕД: оптова торгівля та ремонт транспорту, промисловість (добувна та переробна), транспорт.

Рисунок 2.8 – Частка втрат бюджету від тінізації зайнятості як відсоток валової доданої вартості (оптова торгівля та ремонт транспорту, промисловість (добувна та переробна), транспорт) (авторська розробка)

Проведені розрахунки засвідчили, що у 2017 р. найбільший обсяг втрат бюджетних надходжень від тінізації НЕ мав місце в галузі сільського господарства, динаміка цього показника у 2008–2017 рр. була найвищою саме за цим ВЕД. У 2002–2004 рр. був незначний, але стабільний спад бюджетних втрат за всіма досліджуваними ВЕД, тоді як з 2013–2014 рр. розпочалося різке підвищення цього показника в переробній промисловості, оптовій та роздрібній торгівлі, а також у будівництві. Починаючи з 2015 р., тренд зміни цього показника став спадним за всіма досліджуваними ВЕД, що пов'язано,

швидше за все, зі зростанням міграції населення, зокрема і зайнятого в неформальному секторі національної економіки, за кордон із метою працевлаштування.

Умовні позначення: *BLs A*, *BLs B* – втрати бюджетних надходжень від тінізації відповідно за такими ВЕД: сільське, лісове та рибне господарства; будівництво.

Рисунок 2.9 – Частка втрат бюджету від тінізації зайнятості як відсоток валової доданої вартості (сільське, лісове та рибне господарства, будівництво)
(авторська розробка)

Розроблений підхід оцінювання втрат бюджету від тінізації зайнятості можуть використовувати органи державного регулювання при формуванні прогнозів наповнення бюджетів усіх рівнів, планування стратегічних та тактичних заходів реалізації державної політики детінізації національної економіки.

Висновки до другого розділу

Під час дослідження методичних основ еколого-економічного оцінювання тіньового сектору національної економіки було одержано такі результати та висновки.

1. Проведено узагальнення методів оцінювання тіньового сектору економіки і визначено сильні та слабкі сторони використання загальних і специфічних підходів щодо оцінювання ефективності функціонування національної економіки. Розглянуті в цьому дослідженні методи визначення рівня тінізації національної економіки не є універсальними та мають окремі недоліки, проте обґрунтовані методи є ефективним засобом виявлення, оцінювання та боротьби з тіньовою економічною діяльністю за допомогою вимірювання показників на базі регулярних регіональних і галузевих досліджень, визначення закономірностей та особливостей формування тіньових показників економічного життя суспільства, визначення методів боротьби з тіньовою економікою за допомогою виявлення особливостей її формування на регіональному й галузевому рівнях.

2. Аналіз результатів дослідження дозволяє зробити такі висновки, що найбільше впливають на частку тіньового сектору у ВВП: членство країни в Євросоюзі, ефективність «великої» приватизації та параметри розвитку енергетики; менш значущими виявилися: загальний дохід на душу населення та обсяг прямих іноземних інвестицій (їх зростання на 10 % призводить до зменшення рівня тінізації національної економіки відповідно на 1,2 % та 0,4 %), рівень безробіття молоді та рівень сукупного податкового навантаження (їх зростання на 10 % призводить до збільшення рівня тінізації національної економіки відповідно на 0,12 % та 1 %).

3. Запропоновано концептуальну схему прояву наслідків тіньової економічної діяльності, де враховано прояв тіньової діяльності за стадіями просування продукту праці, за напрямками діяльності економічних агентів та за напрямками використання факторів виробництва. Для забезпечення високих та

швидких результатів при реалізації державної політики детінізації економіки України першочергові заходи державного регулювання повинні бути спрямовані на ліквідацію тіньових схем в енергетиці та в процесах «великої» приватизації, залучення іноземних інвесторів із властивими Євросоюзу традиціями ведення бізнесу.

4. Розроблено науково-методичні положення щодо оцінювання частки тіньового сектору за галузями національної економіки, використовуючи підходи збитковості підприємств, шляхом урахування прихованої прибутковості частини збиткових фірм, що дало можливість зменшити варіативність щорічних оцінок. Зокрема, встановлено, що розмір тіньового сектору національної економіки для підприємств добувної промисловості за період 2001–2015 рр. було оцінено на рівні 46 %, у той час як для підприємств переробної промисловості відповідний показник перебував на рівні 39 %.

5. У роботі обґрунтовано науково-методичні положення щодо визначення втрат бюджетних надходжень від тінізації національної економіки з урахуванням галузевої структури та валової доданої вартості за 2008–2017 рр. Зокрема, в роботі встановлено, що втрати бюджетних надходжень від діяльності суб'єктів тіньового сектору в сільському господарстві в межах 28–56 млрд гривень щорічно, в той час як у промисловості відповідні втрати – 194–285 млрд грн.

6. У роботі запропоновано науково-методичні положення щодо моделювання впливу ключових драйверів на рівень тінізації національної економіки, зокрема, оцінено вплив таких факторів, як прямі іноземні інвестиції, безробіття молоді, енергоефективність ВВП, ціна нафтових енергоресурсів, інституційні показники ефективності «великої» та «малої» приватизації. Обґрунтовано, що поліпшення енергоефективності (з розрахунку ВВП на 1 кг нафти) на 10% збільшує темпи зростання тіньової економіки на 2%. Висунуто гіпотезу, що заходи з енергоефективності значною мірою виконують невеликі компанії і можуть підвищити рівень тіньової економіки за

умов неефективної податкової системи. У роботі доведено, що збільшення податкового рівня на 10 % збільшує тіньову економіку на 1 %. Для зменшення негативного впливу податкового тягаря на тіньову економіку необхідно підвищити ефективність податкових органів під час збирання податків та більше уваги приділити збільшенню санкцій за ухилення від сплати податків. Окремою мірою економічної політики для національних економік перехідного періоду може бути реформування структури податкової системи в напрямку більшої частини непрямих податків.

Основні положення цього розділу дисертаційної роботи опубліковані автором у працях [66, 67, 72, 73, 76, 79].

РОЗДІЛ 3.

ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

3.1. Економіко-екологічні наслідки від тінізації економіки України

Держава є головним отримувачем рентних платежів, що надходять до державного бюджету у вигляді плати за спеціальне використання природних ресурсів. Якісне регулювання рентних відносин та розроблення прозорого нормативного забезпечення є основою для дієвої економічної політики у напрямі детинізації економічних процесів у добувній галузі національної економіки. Дієва політика державних органів влади також буде запорукою забезпечення охорони навколишнього природного середовища та відтворення природно-ресурсного потенціалу у рамках наявних економічних обмежень. Зважаючи на той факт, що масштаби видобутку мінеральних ресурсів увесь час збільшуються, виникає нагальна необхідність щодо пошуку шляхів формування досконалої системи рентного регулювання [40, с. 84–85].

Рентні платежі за спеціальне користування природними ресурсами є, у першу чергу, фіскальним інструментом, що націлений на вилучення фінансових ресурсів на користь реального власника. Проте структурні перетворення, що відбуваються в межах національної економіки, створили таку ситуацію, за якої головними споживачами та, відповідно, власниками природних ресурсів стали бізнес-об'єднання, що використовують наявний природно-ресурсний потенціал у свої цілях, сплачуючи при цьому лише символічні кошти до державного бюджету.

На думку [31], відсутність ставок рентних платежів, що відображають реальну вартість природних ресурсів, унеможлиблює її економічно-обґрунтоване вилучення для потреб місцевого чи національного бюджету.

Рентні надходження беруть участь у формуванні валового регіонального продукту, проте поширеність явища тіньової економіки дає підстави стверджувати про те, що визначення розміру ренти має бути обґрунтоване на основі урахування тіньової частки видобувної промисловості. Визначення реального розміру тіньового сектору економіки за видами економічної діяльності є важливим кроком в оцінюванні втрачених рентних платежів, які повинні були надійти до державного бюджету країни. Більше того, тіньовий сектор у видобувній галузі є фактором, який не враховують при оцінюванні якості стану навколишнього природного середовища. Зазначимо, що у світовій практиці одним із найбільш поширених інструментів застосування рентних платежів є саме вилучення/оподаткування понаднормових значень прибутків ресурсодобувних підприємств шляхом встановлення завищених ставок на оподаткування прибутку. Проте такий підхід сприятиме втраті стимулу видобувних компаній підвищувати рентабельність за рахунок інвестиційної складової, часткового вилучення нормального прибутку з погіршенням умов видобування.

Більше того, високі податки є фактором, що сприяє зростанню розмірів тіньового сектору економіки. В умовах підвищеного податкового навантаження у виробничих підприємств зменшуються стимули та можливість проводити рентабельну операційну діяльність. З іншого боку, зниження податкового навантаження є фактором, що сприяє зменшенню розміру тіньового сектору національної економіки.

Водночас дослідження, яке ми провели, показує, що між величиною зміни ставки податку на прибуток підприємств, ставки екологічних платежів та обсягом тіньового сектору економіки існує тісний взаємозв'язок. Зі зростанням наведених екологічних платежів збільшується і частка тіньового сектору економіки в добувній галузі. Як засвідчують результати розрахунків (табл. 3.1), зменшення ставки податку на прибуток на 1 % привело до зниження обсягу тіньового сектору на 0,86 %. Необхідно зазначити, що з 2003 року ставка

податку зменшилася на 12 %, що відповідає 10 % зниженню тіньового сектору в переробній та добувній промисловостях.

При зростанні ставки екологічних податків (на прикладі оксиду азоту) на 1 грн. частка тіньового сектору економіки збільшується на 0,027 %. Збільшення ставки екологічних платежів (на прикладі оксиду азоту) на 100 грн призводить до підвищення частки тіньового сектору економіки на 2,7 %. Із 2003 року плата за викиди оксиду азоту зросла в п'ять разів, а в абсолютних величинах – на 244 грн за 1 тону за реальними цінами 2000 року або на 1 417 грн за 1 тону за цінами 2016 року, що відповідає 6,5 % приросту тіньового сектору економіки.

Таблиця 3.1 – Взаємозв'язок між податковими ставками, екологічними платежами та часткою тіньового сектору національної економіки за 2003–2013 рр. (добувна та переробна галузі промисловості)*

Random-effects GLS regression		Number of obs	=	22		
Group variable: id		Number of groups	=	2		
R-sq:		Obs per group:				
within	= 0.0000	min	=	11		
between	= 0.0000	avg	=	11.0		
overall	= 0.1800	max	=	11		
		Wald chi2(2)	=	6.17		
corr(u_i, X)	= 0 (assumed)	Prob > chi2	=	0.0458		

Share_SH		Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]
-----+						
Tax_NOx		0.0271507	.0115962	2.34	0.019	.0044225 .0498789
Profit_tax		0.8617582	.6287518	1.37	0.171	-.3705727 2.094089
_cons		12.21933	17.67225	0.69	0.489	-22.41764 46.85631
-----+						
sigma_u		5.004619				
sigma_e		5.5015371				

*Авторські розрахунки на підставі даних [123-139; 114; 107].

Більш детально динаміка реальних показників плати за забруднення довкілля (плата за викиди оксиду азоту та розміщення відходів третього класу небезпеки) в національній економіці України за період 2003–2016 рр. наведена на рисунку 3.1.

На нашу думку, зростання тіньового сектору економіки в добувній та переробній галузях України насамперед пов'язане зі значною зношеністю основних виробничих фондів у цих секторах. Низька продуктивність праці та екологічна неефективність добувної та переробної галузей національного господарства є істотним фактором, що змушує виробничі підприємства переводити певні види активів «у тінь».

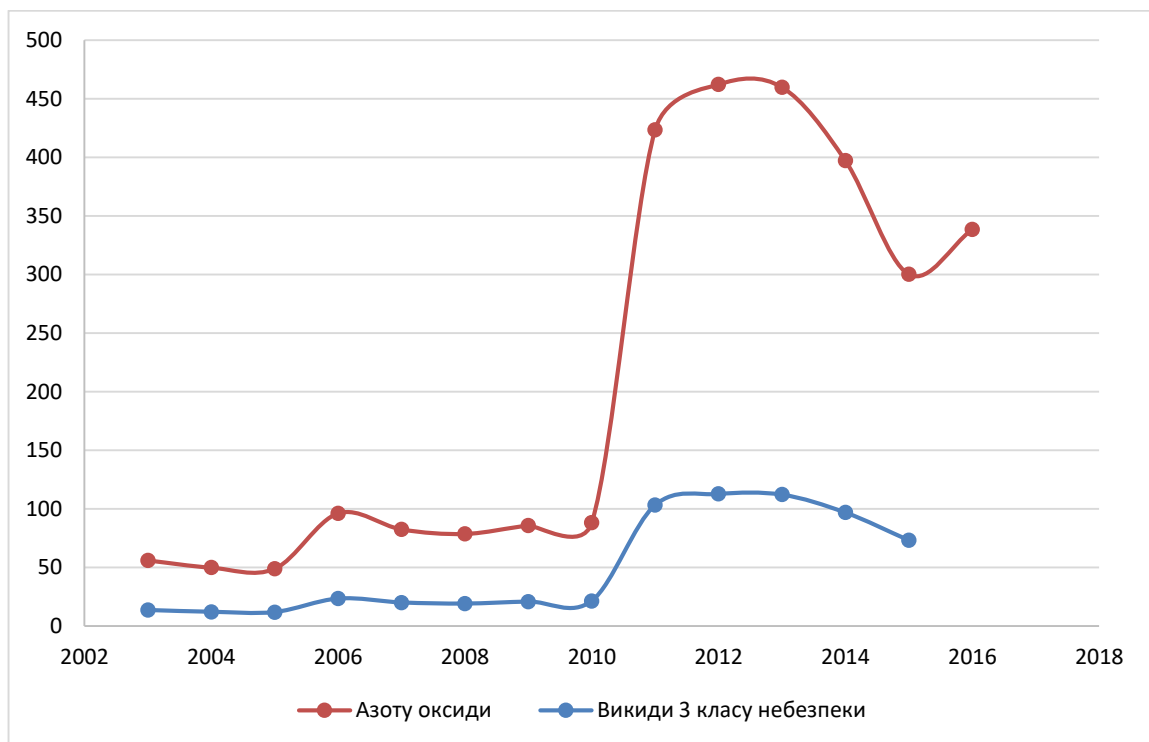

Рисунок 3.1 – Динаміка реальних показників плати за забруднення довкілля в національній економіці України за період 2003–2016 рр. (авторські розрахунки)

Проте зростання ставки екологічних платежів є необхідним кроком забезпечення екологічно стійкого розвитку національної економіки. Вітчизняні ставки плати за забруднення довкілля є в декілька десятків разів меншими, ніж відповідні платежі в розвинених країнах світу. У той самий час показники стану здоров'я населення в Україні є істотно гіршими за відповідні показники країн ЄС. Зокрема, відповідно до даних доповіді головного Секретаріату ОЕСР [182] смертність від серцево-судинних захворювань у країнах ЄС становить

40 % від усіх випадків смертності. В Україні показники смертності, спричинені серцево-судинною захворюваністю, становлять 67 % у 2016 році [Статистичний, 2016]. Серед важливих причин, що визначають захворюваність населення, є доходи та стан якості навколишнього природного середовища.

Результати розрахунків дають можливість говорити про те, що збільшення податкового навантаження на підприємства добувної промисловості призводить до збільшення частки їх діяльності, яку вони відводять «у тінь», що призводить до збільшення розміру рентних недоплат. На підставі модифікованого методу збитковості підприємств можемо розраховувати частку еколого-економічного збитку від функціонування тіньового сектору національної економіки у валовій доданій вартості. Для розрахунку еколого-економічного збитку від функціонування тіньового сектору економіки використали показники тіньового ВВП та дані збиткоємності (це величина еколого-економічних збитків, що припадає на одиницю економічного результату). Одержані результати занесені до таблиці 3.2.

Таблиця 3.2 – Частка економічних збитків від забруднення довкілля НЕ за ВЕД (% від валової доданої вартості)

Галузь (вид економічної діяльності)	Відсоток екодеструктивних втрат у структурі ВВП
Добувна промисловість	16,6
Переробна промисловість	8,62
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	2,93
Будівництво	1,0
Оптова, роздрібна торгівля	5,98
Сільське, лісове та рибне господарства	13,6

Побудовано автором на основі праці [96; 155].

Таким чином, для розрахунку еколого-економічного збитку від функціонування тіньового сектору національної економіки у валовій доданій вартості за методом збитковості підприємств будемо користуватися такою формулою:

$$ED_{sh\ min\ t\ mod} = M_{GAV\ ft} \cdot IT_t \cdot EL, \quad (3.1)$$

де $ED_{sh\ min\ t\ mod}$ – еколого-економічні збитки в національній економіці від функціонування тіньового сектору як частка від валової доданої вартості ВЕД, (гранично мінімальний рівень на основі модифікованої методики збитковості підприємств);

IT_t – ставка податку на прибуток підприємств за офіційними статистичними даними в році t ;

$M_{GAV\ ft}$ – частина валової доданої вартості продукції збиткових підприємств, що за офіційними статистичними даними є збитком підприємств (млн грн);

EL – екологоємність досліджуваного ВЕД (частка екодеструктивних втрат у структурі валової доданої вартості, створюваної підприємствами досліджуваного ВЕД).

$$ED_{sh\ max\ t\ mod} = \frac{M_{pft} + M_{GAV\ ft} + F_t}{GDP_t} \cdot EL \quad (3.2)$$

де $ED_{sh\ max\ t\ mod}$ – еколого-економічні збитки в національній економіці від функціонування тіньового сектору як частка від валової доданої вартості ВЕД, (гранично максимальний рівень на основі модифікованої методики збитковості підприємств);

F_t – частка збиткових підприємств у галузі;

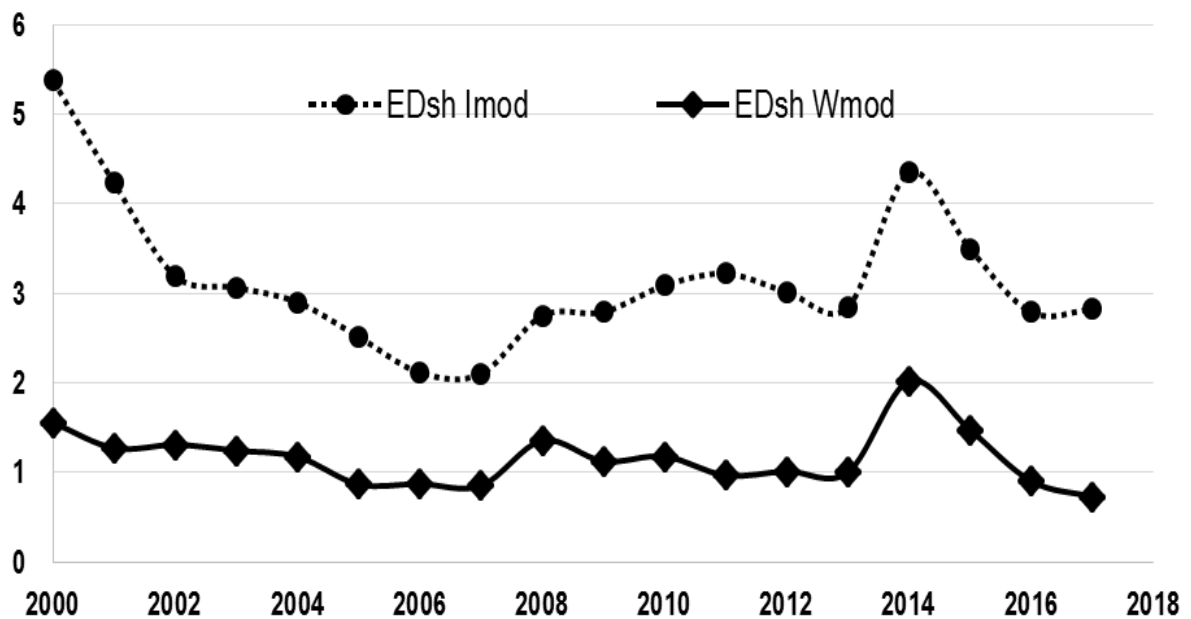
M_{pft} – умовний прибуток збиткових підприємств у періоді t (млн грн);

GDP – валовий внутрішній продукт;

M_{GAVft} – частина валової доданої вартості продукції збиткових підприємств, що за офіційними статистичними даними є збитком підприємств (млн грн);

EL – екологоємність досліджуваного ВЕД (частка екодеструктивних втрат у структурі валової доданої вартості, створюваної підприємствами досліджуваного ВЕД).

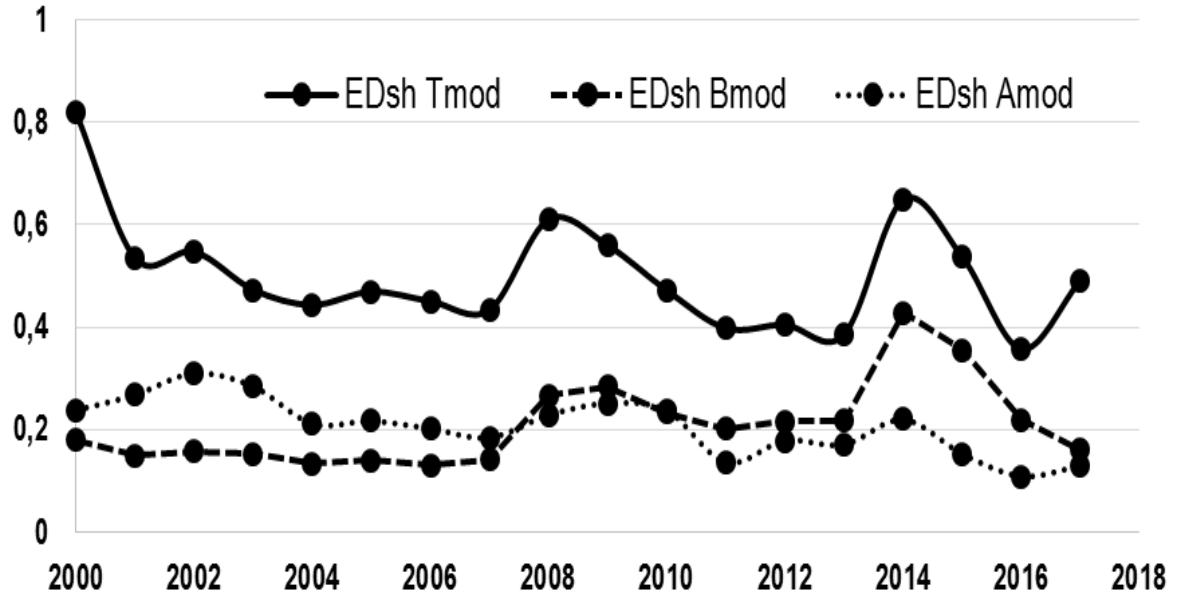
Для узагальнення оцінок еколого-економічних збитків на підставі модифікованого методу збитковості підприємств візьмемо середнє значення за показниками гранично максимального та гранично мінімального рівнів (рис. 3.2)

Умовні позначення: $EDsh$ – еколого-економічні збитки від функціонування тіньового сектору НЕ (% від валової доданої вартості, створюваної підприємствами відповідного ВЕД); позначки, що ідентифікують ВЕД: I – добувна та переробна промисловість; W – оптова та роздрібна торгівля.

Рисунок 3.2 – Еколого-економічні збитки, оцінені на основі модифікованого методу збитковості підприємств (промисловість та торгівля) 2000–2017 рр.

(авторська розробка)

Умовні позначення: *EDsh* – еколого-економічні збитки від функціонування тіньового сектору НЕ (% від валової доданої вартості, створюваної підприємствами відповідного ВЕД); позначки, що ідентифікують ВЕД: *T* – транспорт; *B* – будівництво; *A* – сільське господарство.

Рисунок 3.3 – Еколого-економічні збитки, оцінені на підставі модифікованого методу збитковості підприємств (транспорт, будівництво, сільське господарство) за 2000–2017 рр. (авторська розробка)

Аналогічно можемо розрахувати еколого-економічний збиток від функціонування тіньового сектору національної економіки у валовій доданій вартості за неформальної зайнятості за такою формулою:

$$EDsh_{em_i} = (GAV_i / E_{of}) \cdot E_{inf} \cdot EL, \quad (3.3)$$

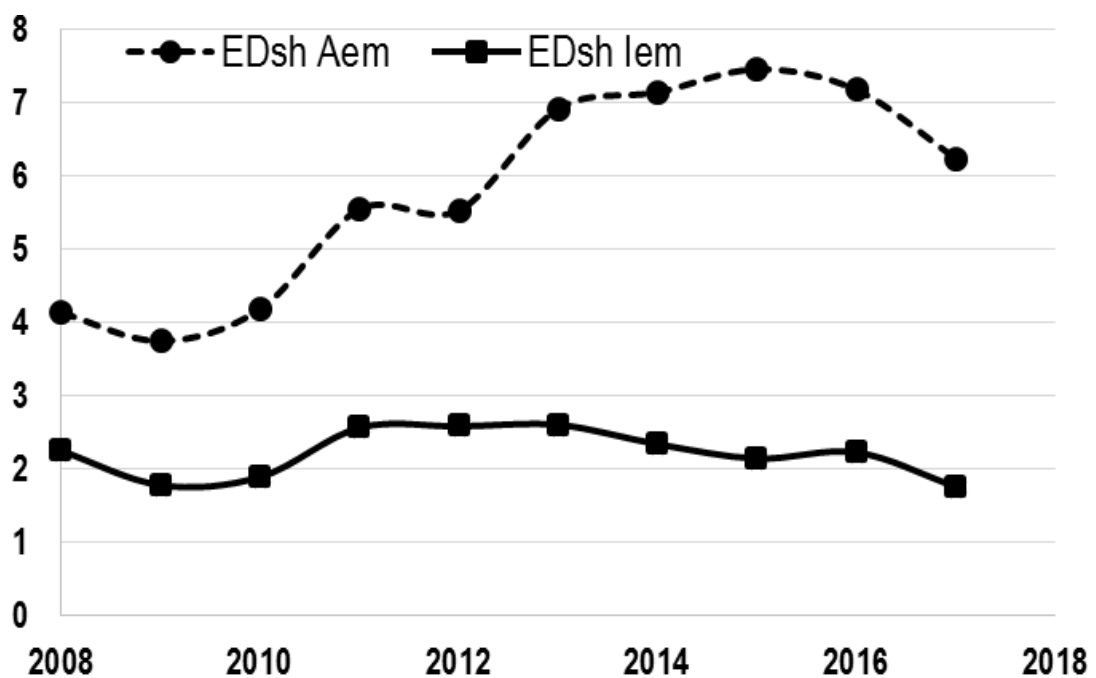
де GAV_i – валовий випуск за галузями національного господарства, млн грн;

E_{of} – кількість зайнятих у формальному секторі за галузями національного господарства, тис. осіб.;

E_{inf} – кількість зайнятих у тіньовому секторі, тис. осіб.;

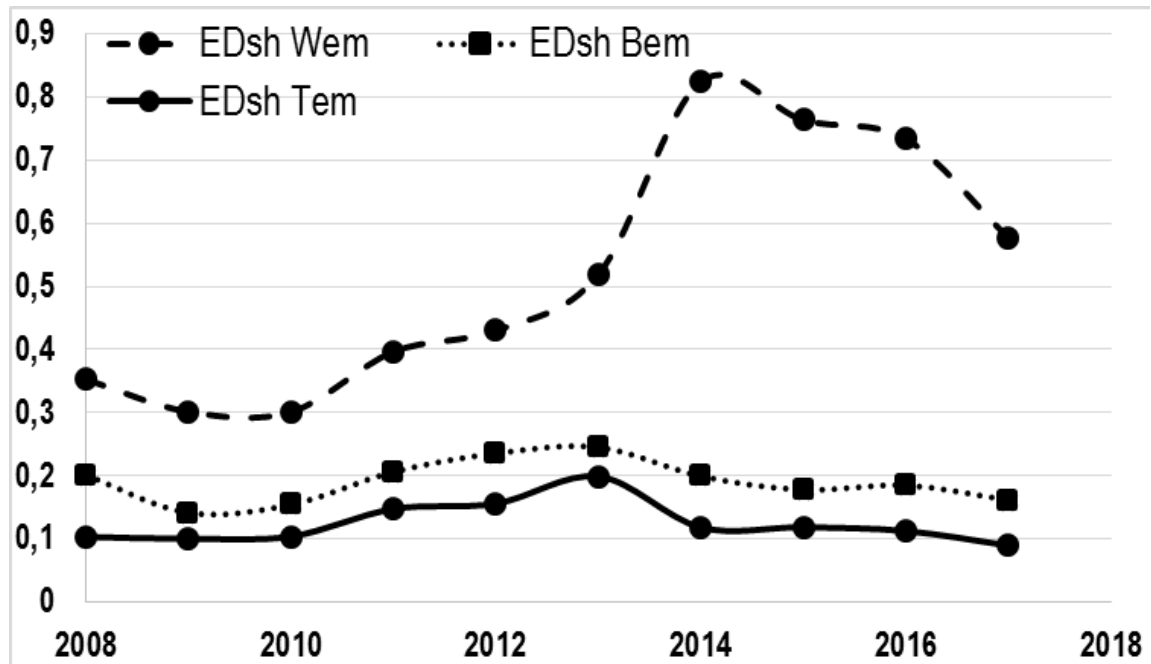
EL – екологоємність досліджуваного ВЕД (частка екодеструктивних втрат у структурі валової доданої вартості, створюваної підприємствами досліджуваного ВЕД).

Графічно результати оцінювання еколого-економічного збитку від функціонування тіньового сектору національної економіки у валовій доданій вартості за неформальної зайнятості наведено на рисунках 3.4 та 3.5.

Умовні позначення: *EDsh* – еколого-економічні збитки від функціонування тіньового сектору НЕ (% від валової доданої вартості, створюваної підприємствами відповідного ВЕД); позначки, що ідентифікують ВЕД: *I* – добувна та переробна промисловості; *A* – сільське господарство.

Рисунок 3.4 – Еколого-економічні збитки, оцінені на підставі методу неформальної зайнятості населення (добувна та переробна промисловість, сільське господарство) за 2000–2017 рр. (авторська розробка)

Умовні позначення: ED_{sh} – еколого-економічні збитки від функціонування тіньового сектору НЕ (% від валової доданої вартості, створюваної підприємствами відповідного ВЕД); позначки, що ідентифікують ВЕД: W – оптова та роздрібна торгівля; T – транспорт; B – будівництво.

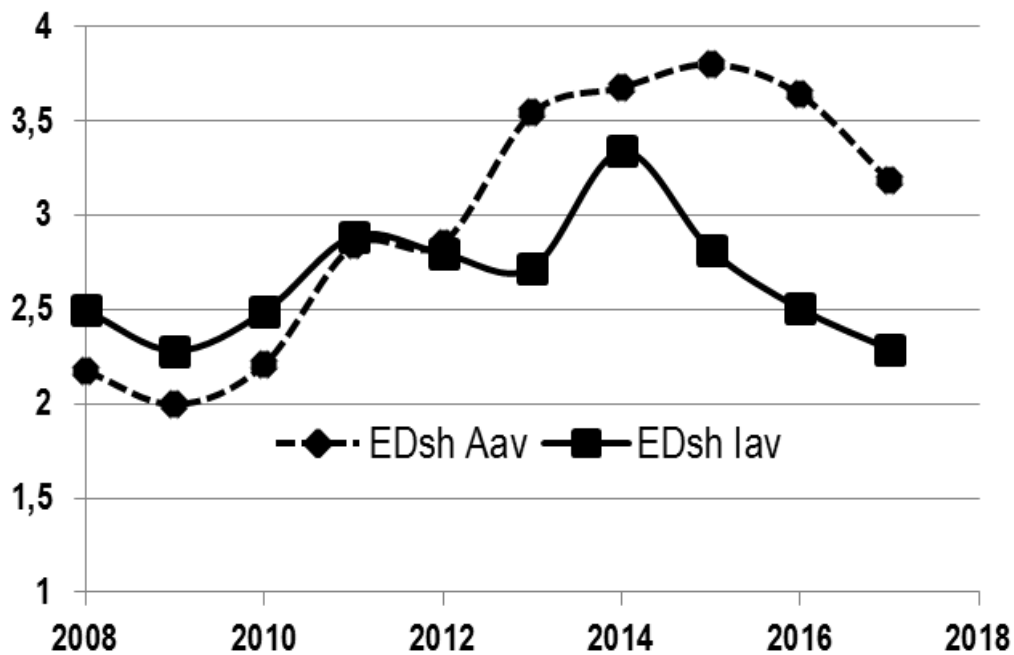
Рисунок 3.5 – Еколого-економічні збитки, оцінені на підставі методу неформальної зайнятості населення (оптова та роздрібна торгівля, транспорт, будівництво) за 2000–2017 рр (авторська розробка)

Можемо розраховувати частку еколого-економічного збитку від функціонування тіньового сектору національної економіки у валовій доданій вартості, створюваної підприємствами ВЕД, як середнє значення часток тіньової валової доданої вартості, розрахованої модифікованим методом збитковості підприємств та методом неформальної зайнятості населення, скориговане на екологіємність ВЕД:

$$ED_{sh} = \frac{1}{2} EL \left(\frac{K_{S \min t \text{ mod}} + K_{S \max t \text{ mod}}}{2} + GAV_{sh_inf} \right), \quad (3.4)$$

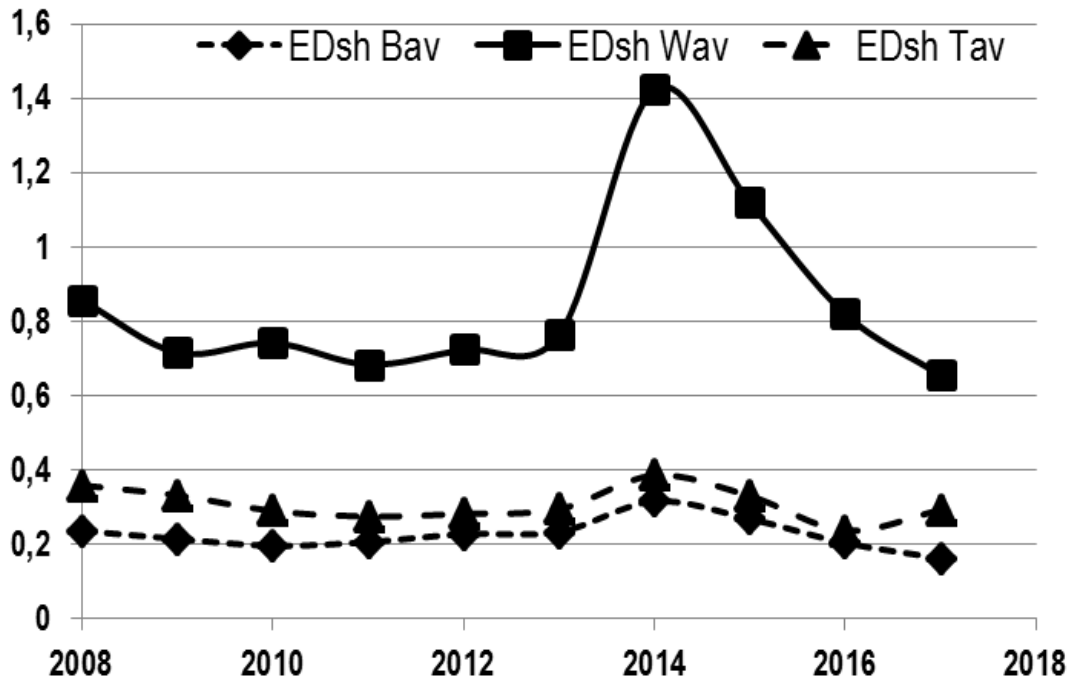
де $K_{S \min t \text{ mod}}$ та $K_{S \max t \text{ mod}}$ – відповідно модифіковані граничні мінімальний та максимальний коефіцієнти тінзації НЕ для досліджуваного ВЕД; $GAVsh_inf$ – частка тіньового сектору у валовій доданій вартості ВЕД (метод неформальної зайнятості); EL – екологоемність досліджуваного ВЕД (частка екодеструктивних втрат у структурі валової доданої вартості, створюваної підприємствами досліджуваного ВЕД).

Результати здійснених за розробленим підходом практичних розрахунків для п'яти ВЕД України за 2008–2018 рр. наведені на рисунках 3.6 та 3.7.

Умовні позначення: $EDsh$ – еколого-економічні збитки від функціонування тіньового сектору НЕ (% від валової доданої вартості, створюваної підприємствами відповідного ВЕД); позначки, що ідентифікують ВЕД: I – добувна та переробна промисловості; A – сільське господарство.

Рисунок 3.6 – Еколого-економічні збитки, оцінені на підставі усереднених значень за двома методами (добувна та переробна промисловості, сільське господарство) за 2008–2018 рр. (авторська розробка)

Умовні позначення: EDsh – еколого-економічні збитки від функціонування тіньового сектору НЕ (% від валової доданої вартості, створюваної підприємствами відповідного ВЕД); позначки, що ідентифікують ВЕД: W – оптова та роздрібна торгівля; T – транспорт; B – будівництво.

Рисунок 3.7 – Еколого-економічні збитки, оцінені на підставі усереднених значень за двома методами (оптова та роздрібна торгівля, транспорт, будівництво) за 2008–2018 рр. (авторська розробка)

Так, за результатами розрахунків, у 2017 році рівень еколого-економічних збитків від забруднення навколишнього природного середовища суб'єктами тіньового сектору економіки України становив: у добувній та переробній промисловостях – 2,3 % від валової доданої вартості, у транспорті – 0,3 %, у будівництві – 0,2 %, в оптовій та роздрібній торгівлі – 0,7 %, у сільському господарстві – 3,2 %.

Найбільшого значення в досліджуваному періоді цей показник досяг у 2014 році, далі спостерігається незначна спадна динаміка.

Економічні наслідки від забруднення навколишнього природного середовища суб'єктами тіньового сектору НЕ повинні бути враховані при

формуванні заходів державної політики детінізації НЕ, а саме: при визначенні оптимальних рівнів ставок екологічних податків, штрафів за забруднення довкілля, плати за спеціальне використання природних ресурсів, формуванні системи кредитування та фінансування природоохоронних заходів та інше, які б, з одного боку, стимулювали суб'єктів господарювання в повному обсязі відшкодовувати еколого-економічні збитки від своєї діяльності, а з іншого – забезпечували можливості для проведення відновлюваних робіт для компенсації шкоди, завданої довкіллю.

Основними принципами, що забезпечують стійкий розвиток, є охорона здоров'я і життя людей, забезпечення сприятливих екологічних умов життєдіяльності. Унаслідок збільшення уваги до обліку обсягів використання природних ресурсів особливого розвитку набув принцип платного природокористування.

Проблематика зростання частки підприємств добувної та переробної промисловості, що переходять до тіньового сектору економіки, посилюється ще і неможливістю контролювати їх екологічну ефективність, що також є фактором національної безпеки економіки України. Проблема врахування викидів шкідливих речовин підприємств добувної та переробної промисловостей також є значною з тієї точки зору, що саме на ці дві галузі припадає більше половини викидів усіх шкідливих речовин в атмосферу в структурі викидів стаціонарними джерелами забруднення.

Виробництво матеріальних благ, необхідних для задоволення людських потреб, неможливе без використання природних ресурсів, які є обмеженими та нерівноцінними. Цей факт обумовлює появу особливого виду доходу – природної ренти. Питання, пов'язані з її формуванням та розподілом, завжди займали важливе місце в економічній теорії. До цього часу немає однозначної відповіді на питання про те, яким чином держава повинна регулювати рентні відносини. Дохід від використання природних ресурсів відіграє важливу роль у національній економіці. Тому сьогодні проблема державного регулювання

економічних відносин, що виникають у процесі використання природних ресурсів та розподілу природної ренти, є особливо актуальною.

Таблиця 3.3 – Взаємозв'язок між екологічними платежами та часткою тіньової економіки в переробному секторі України за період 2000–2015 рр.*

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	16
Model	596.937063	1	596.937063	F(1, 14)	=	7.34
Residual	1139.33899	14	81.3813565	Prob > F	=	0.0170
				R-squared	=	0.3438
				Adj R-squared	=	0.2969
Total	1736.27605	15	115.751737	Root MSE	=	9.0212

Частка_т_ср	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
ставка_грн	.0179328	.0066213	2.71	0.017	.0037314	.0321341
_cons	32.54428	3.342718	9.74	0.000	25.37487	39.7137

*Авторські розрахунки на підставі даних Державної служби статистики

Із таблиці 3.3 бачимо, що при збільшенні ставки за забруднення на 100 грн частка тіньової економіки зростає на 1,7 %. Необхідно зазначити, що варіація ставки екологічних платежів була в реальних грошах від 87 до 1 000 із 2 000 до 2015 р. Рівень тінізації в переробній галузі завдяки зростанню платежів також міг зрости до 17 %.

Запровадження принципу «той, хто забруднює, платить» на практиці є непростим не лише через небажання підприємств нести додаткові витрати, а й через існування тіньового сектору їх діяльності, однією із причин виникнення якого є податковий тягар, зокрема й екологічний. Але стає зрозумілим той факт, що якщо цей принцип не буде реалізовуватися на практиці, ситуація з раціональним природокористуванням значно погіршиться.

Поряд зі зростаючою кількістю нелегальних господарських одиниць, що входять до складу тіньового чи неформального сектору, збільшується і прихована, поки що не виявлена шкода, якої завдає діяльність цих одиниць довкіллю.

У країнах, що розвиваються, неофіційна та несанкціонована діяльність фірм, що входять до тіньового сектору, може мати серйозні екологічні

наслідки. Є низка підстав для такого твердження. Так, наприклад, більше половини несільськогосподарської зайнятості Латинської Америки та Африки припадає на неформальний сектор. І значна частка цих фірм функціонує у галузях, що спричиняють значні забруднення довкілля (металооброблення, виробництво кераміки, текстилю та ін.). У Мексиці 38 % неофіційних фірм класифікуються як промислові.

Крім того, неофіційні фірми зазвичай характеризуються більш високим рівнем забруднення довкілля, ніж офіційні фірми тієї самої галузі через відсутність відповідних очисних споруд, очисного устаткування. Нарешті, неофіційні фірми є значним джерелом забезпечення зайнятості та часто розміщені в житлових районах. У результаті їх викиди безпосередньо впливають на значну кількість населення.

Хоча неофіційні фірми створюють гострі екологічні проблеми, зусилля щодо боротьби із забрудненням країни традиційно зосереджують на великих промислових джерелах. Однією з причин є те, що застосування звичайних нормативних документів у неформальному секторі є проблематичним [52; 65].

Неофіційні фірми важко контролювати через ряд причин: тому що вони малі й численні; через тиск значної конкуренції серед неофіційних фірм вони намагаються скоротити витрати, нехтуючи при цьому можливим впливом на довкілля; неофіційні фірми мають значну підтримку серед найбільш вразливих верств населення, бо є для них основним джерелом зайнятості і доходу.

З урахуванням цих обмежень застосування звичайних підходів до регулювання проблеми забруднення довкілля суб'єктами тіньового та неформального секторів економіки є досить проблематичним.

Тіньова економіка в країнах світу має різну структуру галузей, діяльність яких продукує найбільшу кількість викидів шкідливих речовин. Наприклад, у Мексиці тіньовий сектор є досить поширеним і становить, за даними [179] близько 30 %. Поширення неформальної зайнятості створило свої вуличні неформальні виробничі райони (*vendedores ambulantes*) – це виробництво цегли

за допомогою печей із використанням дешевих видів палива (пластикові відходи, зношені шини, відпрацьоване моторне мастило), що значно забруднює повітря у містах. При цьому найбільшої шкоди таке виробництво завдає жителям бідних районів, де розміщуються такі підпільні виробництва [162].

Що ж стосується України, то значний негативний вплив на довкілля чинять неформальні суб'єкти промисловості (добувної та переробної), сільського господарства, будівництва, транспорту.

У загальному вигляді збиток можна охарактеризувати як фактор, що перешкоджає досягненню конкретної мети розвитку суспільства.

Дисбаланс якісних складових природного середовища стає причиною погіршення його проявів стосовно людини. Суб'єкти економічної діяльності з метою ухилення від сплати податків зборів приховують інформацію про реальний обсяг виготовленої продукції, таким чином ідучи «у тінь». За умов одержання недостовірної інформації держава не може вирахувати реальну шкоду і збиток, якого завдає тіньова економічна діяльність довкіллю.

Сільське господарство також є одним із видів економічної діяльності, що мають значний вплив на довкілля. Виробництво сільськогосподарської продукції домашніми господарствами для власного споживання та виробництва на продаж (як частина тіньового обороту) проте передбачає використання отрутохімікатів та інших засобів боротьби зі шкідниками. Але таку діяльність не враховують при розрахунку загальних викидів шкідливих речовин у довкілля через відсутність офіційної та достовірної статистики. Відповідно власник такого господарства не несе відповідальності за шкідливий вплив на довкілля, а його діяльність є за своєю сутністю тіньовою.

Коли йде мова про добувну промисловість, то довкілля зазнає істотної шкоди на стадії добування сировини.

Подібний негативний вплив чинить і сільське господарство при використанні продуктивних земель на стадії внесення мінеральних добрив. Під час внесення добрив до ґрунту потрапляють не лише корисні речовини, а й

шкідливі, що містяться в добривах у вигляді домішок та шкідливих хімічних елементів. Деякі з них (наприклад, кальцій та сірка) позитивно впливають на властивості ґрунту, інші можуть пригнічувати рослини, накопичуватися в них у значних кількостях, що перевищують допустимі норми. Крім того, їх надмірна кількість може погіршувати структуру та мікрофлору ґрунтів. Найбільш небезпечними є азотні добрива, що характеризуються високою рухливістю нітратного азоту. Джерелом надходження до водойми майже половини зв'язаного азоту є сільськогосподарське виробництво. Проте приховане, тіньове виробництво сільськогосподарської продукції також завдає значної шкоди довкіллю. Окрім води, нітрати потрапляють у продовольчі та кормові культури [74].

Використання фосфорних добрив також негативно впливає на стан ґрунтів та довкілля в цілому через накопичення в них елементів, що забруднюють його. Наприклад, суперфосфат містить такі елементи: марганець, магній, нікель, свинець, хром, цинк, мідь; а подвійний суперфосфат відповідно має подвійні компоненти цих хімічних елементів [74; 156].

Надмірна концентрація деяких речовин у кормових рослинах, зокрема фтору, призводить до підвищення захворюваності тварин, що погіршує їх м'ясну і молочну продуктивність.

Деякі добрива не мають безпосереднього негативного впливу на довкілля, проте разом із ними до ґрунту потрапляє велика кількість інших шкідливих речовин, зокрема хлор, що міститься в калійних добривах, погіршує якість сільськогосподарських культур. Такі речовини, як калій, фосфор, азот та інші елементи, що входять до складу мінеральних добрив, не шкідливі, якщо їх вносять до ґрунтів в оптимальних співвідношеннях, проте порушення необхідних їх пропорцій може спричинити негативні наслідки. До забруднення ґрунтів може призвести внесення добрив у надмірних кількостях чи переважне використання певного їх виду. Так, надмірна концентрація азоту чинить негативний вплив на гумус ґрунту, призводить до його деградації та інших

небажаних наслідків. Крім того, надлишки азоту можуть призвести до дефіциту кальцію, магнію, фосфору в рослинах, як наслідок - їх споживання може бути небезпечним для здоров'я тварин і навіть людини [74].

Найбільш інтенсивно відбувається забруднення ґрунтів побутовими відходами, що містяться в деяких добривах. Навіть одно- чи дворазове їх використання підвищує концентрацію таких речовин, як свинець, ртуть, цинк на десятки відсотків порівняно з їх вмістом у ґрунтах, які не підлягали удобренню. Такі показники є наслідком високих концентрацій токсичних хімічних елементів у сировині, що використовується для виробництва добрив подібного виду, зокрема побутовому смітті та стічних водах. Компости з такої сировини є досить небезпечними для ґрунтів, адже містять у сотні разів більше ртуті, срібла, а рівень концентрації цинку, міді, кадмію, свинцю перевищує в декілька десятків разів рівень цих речовин у необроблених ґрунтах [156].

Внесення до ґрунтів надмірної кількості мінеральних добрив порушує баланс органічних речовин у них та може стати на тривалий період причиною значного зниження родючості земель. До таких наслідків можуть призводити не лише порушення кількісних норм внесення добрив та накопичення у ґрунтах різних домішок, що входять до їх складу, а й структурні зміни ґрунтів. Шкідливі мікроелементи накопичуються переважно в поверхневому шарі ґрунту, який постійно обробляють та в якому містяться кореневі системи рослин, що призводить до безперешкодного потрапляння до них токсичних речовин.

Аналогічна ситуація складається і з виробництвом побутових послуг домогосподарств для власного споживання (прибирання, ремонт) та утворення твердих побутових відходів від такої діяльності, що не обліковується та не контролюється. Такі види діяльності беруть участь в утворенні тіньового сектору економіки та створенні тіньового ВВП.

Усі вищеперелічені види забруднень можна віднести до тіньової діяльності, що за своїм характером не відрізняється від офіційної (рис. 3.8).

Залишається відкритим питання виявлення закономірності формування тіньового ВВП та визначення його частки, що припадає на «тіньові» викиди забруднювальних речовин у довкілля.

Складність дослідження діяльності суб'єктів тіньового сектору економіки зумовлена їх взаємодією з легальною економікою та відсутністю офіційної інформації, що унеможлиблює застосування загальноприйнятих методів дослідження. Ще більш складним є виявлення негативних проявів екологічного характеру зі сторони суб'єктів тіньового сектору економіки.

Підсумовуючи вищесказане, потрібно зазначити, що функціонування тіньового сектору призводить до погіршення стану довкілля, формуючи при цьому еколого-економічний збиток, визначення величини якого залишається невирішеним питанням.

Рисунок 3.8 – Фактори втрат національної економіки еколого-економічного характеру внаслідок функціонування тіньового сектору економіки (авторська розробка)

Під еколого-економічними збитками розуміють оцінювання у грошовому вираженні негативних змін навколишнього природного середовища у результаті забруднення природних ресурсів, а також наслідки таких змін [96]. Іншим показником, що оцінює негативний вплив економіки на довкілля, є показник екологоємності продукції. Відповідно до роботи Мельника Л.Г. «Екологоємність – це сумарні екологічні витрати суспільства, пов'язані з використанням природного середовища під час виробництва і споживання одиниці продукції» [97]. Особливостями еколого-економічних збитків у тіньовому секторі економіки є неможливість їх достовірної оцінки через складність виявлення джерела забруднення довкілля та встановлення точної кількості забруднення.

Для виявлення заходів реалізації державної економічної політики, які будуть найбільш релевантними з точки зору зменшення рівня еколого-економічних збитків від тінізації економіки України, в роботі побудовано систему регресійних рівнянь за даними 2008–2017 рр. (табл. 3.4).

Таблиця 3.4. – Результати дослідження впливу ставок екологічних податків, обсягів державних інвестицій природоохоронного спрямування та характеристик інституційного середовища на рівень еколого-економічних збитків від тінізації економіки України за 2008–2017 рр.

Параметр		Рівняння лінійної регресії	R ²	Зв'язок (значущість при $\alpha = 0,1$)	Напрямок та сила впливу
1		2	3	4	5
Ставки екологічних податків	Плата за викиди першого класу небезпеки (Ch ₁)	$EDsh_{mod} = 2,92 + 0,0004 Ch_1$	0,08	H3 ($\alpha = 0,4$)	Прямий, незначний
		$EDsh_{em} = 7,19 + 0,0007 Ch_1$	0,32	3 ($\alpha = 0,08$)	Прямий, сильний
		$EDsh_{av} = 1,47 + 0,00013 Ch_1$	0,30	3 ($\alpha = 0,1$)	Прямий, сильний

1		2	3	4	5	
Ставки екологічних податків	Плата за викиди другого класу небезпеки (Ch ₂)	$EDsh\ mod = 2,92 + 0,002\ Ch_2$	0,08	НЗ ($\alpha = 0,4$)	Прямий, незначний	
		$EDsh\ em = 7,19 + 0,003\ Ch_2$	0,33	З ($\alpha = 0,08$)	Прямий, сильний	
		$EDsh\ av = 1,47 + 0,0006\ Ch_2$	0,29	З ($\alpha = 0,1$)	Прямий, сильний	
	Плата за викиди SO _x (Ch _{SO_x})	$EDsh\ mod = 2,91 + 0,001\ Ch_{SO_x}$	0,07	НЗ ($\alpha = 0,48$)	Прямий, незначний	
		$EDsh\ em = 7,01 + 0,002\ Ch_{SO_x}$	0,29	НЗ ($\alpha = 0,11$)	Прямий, середній	
		$EDsh\ av = 1,43 + 0,0003\ Ch_{SO_x}$	0,26	НЗ ($\alpha = 0,12$)	Прямий, середній	
	Плата за викиди NO _x (Ch _{NO_x})	$EDsh\ mod = 7,19 + 0,005x\ Ch_{NO_x}$	0,09	З ($\alpha = 0,4$)	Прямий, незначний	
		$EDsh\ em = 2,92 + 0,002\ Ch_{NO_x}$	0,33	З ($\alpha = 0,1$)	Прямий, сильний	
		$EDsh\ av = 1,47 + 0,0003\ Ch_{NO_x}$	0,30	НЗ ($\alpha = 0,1$)	Прямий, сильний	
	Характеристики інституційного середовища, що є найбільш релевантними з точки зору тінзації НЕ (за даними The Heritage Foundation)	Індекс сприйняття корупції (CPI)	$EDsh\ mod = -7,01 + 4,21\ CPI$	0,50	З ($\alpha = 0,02$)	Прямий, сильний
			$EDsh\ em = 0,83 + 3,76\ CPI$	0,41	З ($\alpha = 0,04$)	Прямий, сильний
			$EDsh\ av = 0,64 + 0,44\ CPI$	0,14	НЗ ($\alpha = 0,28$)	Прямий, середній
Податкове навантаження (ТВ)		$EDsh\ mod = -93 + 1,25\ ТВ$	0,32	З ($\alpha = 0,08$)	Прямий, сильний	
		$EDsh\ em = -82 + 1,16\ ТВ$	0,3	З ($\alpha = 0,09$)	Прямий, сильний	
		$EDsh\ av = -20 + 0,28\ ТВ$	0,43	З ($\alpha = 0,03$)	Прямий, сильний	
Індекс свободи ведення бізнесу (IFB)		$EDsh\ mod = 4,53 + 0,16\ IFB$	0,87	З ($\alpha = 0,01$)	Прямий, сильний	
		$EDsh\ em = 1,01 + 0,15\ IFB$	0,80	З ($\alpha = 0,001$)	Прямий, сильний	
		$EDsh\ av = 0,43 + 0,03\ IFB$	0,59	З ($\alpha = 0,01$)	Прямий, сильний	
Індекс свободи праці (LFI)		$EDsh\ mod = 20,06 - 0,32\ LFI$	0,40	З ($\alpha = 0,05$)	Непрямий, сильний	
		$EDsh\ em = 29,5 - 0,4\ LFI$	0,66	З ($\alpha = 0,04$)	Непрямий, сильний	
		$EDsh\ av = 5,03 - 0,06\ LFI$	0,39	З ($\alpha = 0,05$)	Непрямий, сильний	
Індекс свободи інвестування (IFI)		$EDsh\ mod = 6,94 - 0,14\ IFI$	0,21	З ($\alpha = 0,18$)	Непрямий, середній	
		$EDsh\ em = 12,76 - 0,18\ IFI$	0,39	З ($\alpha = 0,05$)	Непрямий, сильний	
		$EDsh\ av = 2,63 - 0,04\ IFI$	0,40	З ($\alpha = 0,05$)	Непрямий, сильний	
Індекс свободи торгівлі (FTI)		$EDsh\ mod = -69 + 0,86\ FTI$	0,64	З ($\alpha = 0,01$)	Прямий, сильний	
		$EDsh\ em = -66 + 0,88\ FTI$	0,71	З ($\alpha = 0,02$)	Прямий, сильний	
		$EDsh\ av = -10 + 0,15\ FTI$	0,50	З ($\alpha = 0,02$)	Прямий, сильний	
Індекс монетарної свободи (IMF)		$EDsh\ mod = 3,07 + 0,01\ IMF$	0,02	НЗ ($\alpha = 0,86$)	Прямий, незначний	
		$EDsh\ em = 5,38 + 0,05\ IMF$	0,09	НЗ ($\alpha = 0,38$)	Прямий, незначний	
		$EDsh\ av = 0,47 + 0,02\ IMF$	0,50	З ($\alpha = 0,02$)	Прямий, сильний	

Умовні позначення: $EDsh\ mod$, $EDsh\ em$, $EDsh\ av$ – частки еколого-економічних збитків від функціонування тіншового сектору НЕ у валовій доданій вартості (середньозважена за ВЕД), розраховані відповідно за допомогою модифікованого методу збитковості, методу обчислення втрат бюджетних надходжень на підставі неформальної зайнятості населення та усереднено за двома даними методами; значущість зв'язку: З – статистично значущим; НЗ – статистично незначущим. Розраховано автором на підставі [168; 123-139]. (авторська розробка)

Результати моделювання, подані в таблиці 3.4, свідчать, що зміна ставок екологічних податків та обсягів державних інвестицій в природоохоронне обладнання значно меншою мірою обумовлює зменшення еколого-економічного збитку від тінізації економіки України, ніж фактори інституційного середовища. Зі збільшенням плати за забруднення довкілля тіньові еколого-економічні збитки зростають, оскільки підприємства надають перевагу приховуванню викидів/скидів, а не сплаті екологічних податків. Виходячи з цього, головним інструментом державного регулювання повинне стати посилення ефективності адміністрування екологічних податків.

На основі характеристик інституційного середовища, що є найбільш релевантними з точки зору тінізації національної економіки (за даними The Heritage Foundation) було проведено дослідження щодо впливу окремих показників на рівень еколого-економічних збитків в національній економіці. Так, зі зростанням сприйняття корупції та податкового навантаження рівень еколого-економічних збитків у структурі валової доданої вартості збільшується, тоді як зростання свободи праці та інвестування призводить до їх зменшення. Однією із можливих причин позитивного впливу свободи праці та свободи інвестування на рівень еколого-економічних збитків є те, що суб'єкти господарювання впроваджують більш досконалі економічні процеси, або працюють у сфері послуг, котра є більш екологічно дружньою.

Таким чином, державні заходи, спрямовані на розширення можливостей для соціально та екологічно відповідальних інвесторів (вітчизняних та іноземних), формує транспарентне інституційне середовище, несприятливе для приховування, зокрема, і наслідків екодеструктивної діяльності. Натомість зростання свободи торгівлі, монетарної свободи та свободи ведення бізнесу створює умови для неконтрольованого державою застосування фінансових і торговельних операцій, що вимагає вдосконалення системи фінансового моніторингу, антимонопольного та податкового регулювання, систем сертифікації, стандартизації й контролю якості тощо.

3.2. Соціально-економічний вимір та інструменти детінізації національної економіки

Вплив тіньового сектору національної економіки проявляється не лише в економічній та екологічній, а й явно виражене відображається на соціальній сфері. Тіньова економічна діяльність не регламентується перевірними органами, і тому можна очікувати гірших умов праці, ніж в офіційній економіці. Підприємства тіньового сектору економіки для забезпечення конкурентоспроможності на ринку можуть не додержуватися санітарних вимог щодо умов праці та виготовлення продукції. Останнє дає можливість підприємствам із тіньового сектору істотно зменшити витрати виробництва і відповідно зменшити кінцеву ціну реалізації своєї продукції. Ще одним проявом тіньового сектору щодо зайнятості працівників є відсутність гарантії зайнятості у разі втрати тимчасової чи постійної працездатності. У тіньовому секторі економіки немає професійних спілок, тому захищати свої права може лише сам працівник, на не рівних із роботодавцем умовах. Відсутність оплачуваних лікарняних витрат є одним із критеріїв, коли специфічну економічну діяльність можна віднести до тіньової. Одним із проявів тіньового сектору в соціальній сфері може бути зменшення тривалості життя населення, задіяного в нелегальній трудовій діяльності.

Для визначення впливу тіньового сектору економіки та тривалість життя населення варто насамперед визначити ключові фактори, що можуть впливати на здоров'я працівника. Так, одним із факторів, що істотно впливає на здоров'я працівника, є його матеріальне благополуччя, оскільки останнє дає можливість доступу до кращого медичного обслуговування та лікування. Очікується, що збільшення енергоефективності національного виробництва буде позитивно впливати на стан здоров'я населення та відповідно буде підвищувати показники очікуваної тривалості життя населення. Однією з гіпотез дослідження є очікування, що збільшення частки тіньового сектору економіки

буде негативно корелювати з тривалістю життя населення. Для оцінювання стану економічних інституційних факторів ми використовуємо показники великої та малої приватизації відповідно до даних Європейського банку реконструкції та розвитку та даних Світового банку. Очікується, що зростання цін на енергетичні носії є непрямим фактором, що знижує економічне благополуччя населення і відповідно зменшує тривалість життя населення. Також ми робимо припущення, що належність до ЄС є фактором, що позитивно впливає на якість життя населення через кращі практики соціального захисту та рівня життя. У цілому зазначенні гіпотези можуть бути оформлені у вигляді такі моделі:

$$LE_t = F(GDP_t, FDI_t, SH_t, EE_t, OP_t, ESP_t, EBP_t, EU_t), \quad (3.2)$$

де LE_t – очікування тривалості життя населення, років;

Sh_t – частка тіньового сектору у ВВП;

GDP_t – ВВП на душу населення в постійних цінах, дол. США в t -му році;

FDI_t – обсяг прямих іноземних інвестицій у t -му році, дол. США;

EE_t – рівень енергоефективності ВВП з розрахунку на 1 кг нафтового еквівалента в t -му році, дол. США /кг нафти;

OP_t – ціна нафтових енергоресурсів, дол. США;

EBP_t та ESP_t – інституційні показники ефективності відповідно «великої» та «малої» приватизації (за даними ЄБРР) у t -му році;

EU_t – фіктивна змінна, що визначає членство країни в Євросоюзі (1 – для країн-членів Євросоюзу, 0 – в іншому випадку).

Ми провели окремий аналіз того, щоб оцінити, як тіньова економіка та інші відповідні фактори впливають на тривалість життя в країнах із перехідною економікою (табл. 3.5).

Таблиця 3.5 – Вплив тіньової економіки на тривалість життя в країнах із перехідною економікою*

LE	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
GDP	.025902	.0054322	4.77	0.000	.015255	.036549
FDI	.000594	.0027014	0.22	0.826	-.0047007	.0058887
EU	.0207987	.008811	2.36	0.018	.0035295	.0380679
EE	-.0404871	.0056799	-7.13	0.000	-.0516194	-.0293547
ESP	.0214061	.0040075	5.34	0.000	.0135515	.0292608
EBP	-.0315801	.0071123	-4.44	0.000	-.04552	-.0176402
OP	.0000465	.0083646	0.01	0.996	-.0163478	.0164408
SH	-.0196769	.0092888	-2.12	0.034	-.0378826	-.0014712
_cons	4.463526	.042042	106.17	0.000	4.381126	4.545927
sigma_u		0				
sigma_e		.00944871				
rho		0			(fraction of variance due to u_i)	

*Розрахунки автора на підставі даних Європейського банку реконструкції та розвитку та даних Світового банку

Результати свідчать, що збільшення рівнів тіньової економіки має негативний та статистично значущий вплив на тривалість життя в групі вибраних країн із перехідною економікою. Останнє можна пояснити тим, що умови праці в тіньовій економіці часто не відповідають соціальним стандартам. Проте не можна стверджувати, що фактор тіньової економіки є єдиним фактором, що зменшує тривалість життя, зокрема, більші частки тіньового сектору спостерігаються саме у бідних країнах, де має можливість гарантувати якість медичного обслуговування.

Важливо зазначити, що показники ВВП на душу населення позитивно впливають на тривалість життя, а збільшення ВВП на душу населення на 10 % збільшує очікувану тривалість життя на 0,25 %. Європейська фіктивна змінна виявилася статистично значущою, а громадяни в ЄС живуть довше в екологічно чистому середовищі.

Коли ми говоримо про Україну, то не існує чіткого взаємозв'язку між часткою тіньової економіки та тривалістю життя населення (рис. 3.9).

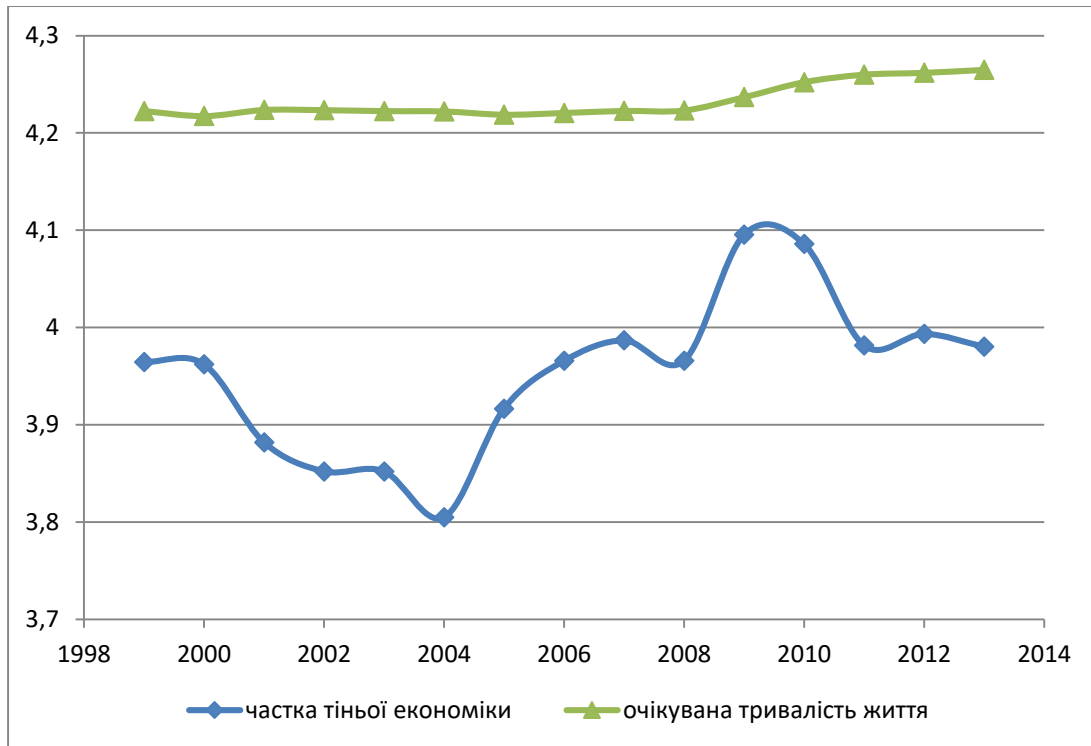

Рисунок 3.9 – Логарифмічні значення частки тіньової економіки та тривалості життя населення в Україні за період 1999–2013 рр. (авторські розрахунки)

Відсутність явно виражених зв'язків між часткою тіньового сектору та тривалістю життя населення в Україні може бути пояснена тим фактом, що тіньова економічна діяльність тісно пов'язана з формальним сектором економіки і є джерелом доходів істотної частки громадян.

Важливим є питання удосконалення податкової системи з метою мінімізації частки тіньового сектору національних економік. Так, авторські розрахунки для групи країн із перехідною економікою показують, що збільшення частки прямих податків сприяє зростанню частки тіньового сектору національних економік.

Таблиця 3.6 – Взаємозв'язок між часткою тіньової економіки та соціально-економічними факторами розвитку національних економік транзитивних країн за період 1999–2013 рр.*

Фактор	Вплив на частку тіньової економіки, зміни у відсотках при зростанні фактора на 10 %	Статистика Стьюдента	95 % інтервал надійності оцінки показника
ВВП на душу населення в постійних цінах	-0,97	-1,61	-0,21 0,020
Прямі іноземні інвестиції	-0,476	-1,53	-0,108 0,013
Належність до енергетичної політики ЄС (фіктивна змінна: 0/1)	-3,56	-3,53	-0,554 -0,158
Енергоефективність ВВП з розрахунку на 1 кг нафтового еквівалента	1,4	2,36	-0,554 -0,15
Інституційний показник ефективності «великої» приватизації	-1,3	-1,98	-0,270 -0,001
Інституційний показник ефективності «малої» приватизації	1,8	1,89	-0,006 0,367
Ціна нафтових енергоресурсів, дол. США	4,2	5,11	0,258 0,581
Сукупне податкове навантаження	1,3	1,27	-0,0749 0,349
Логарифм прямих податків	4,8	1,81	-0,0038 0,096
Константа	24,9	-2,99	-0,41 3,42

*Розрахунки автора на підставі даних Світового банку та ЄБРР [170; 195]

Таким чином, із таблиці 3.6 бачимо, що подвоєння прямих податків призводить до зростання частки тіньового сектору на 4,8 %. Робимо висновок, що для боротьби з тіньовою економікою потрібно вводити непрямі податки та збори для групи вибраних країн, які колись були пов'язані комуністичним блоком. Особливостями непрямих податків є те, що їх складно уникнути саме з

доку виробника продукції чи надавача послуг. Непрямі податки входять до кінцевої ціни продукції, їх сплачують споживачі. Таким чином, оскільки непрямі податки не зменшують прибуток виробника, то в останнього не виникає прямих стимулів щодо їх мінімізації чи ухилення. У той самий час варто зауважити, що для виробника продукції існує непрямий стимул щодо ухилення від сплати непрямих податків, що виражається через можливість зростання конкурентоспроможності продукції за рахунок зменшення кінцевої ціни [70]. Зовсім інші результати ми одержуємо, коли розширюємо вибірку та беремо до уваги п'ятнадцять країн посткомуністичного блоку (Азербайджан, Білорусь, Болгарія, Чехія, Естонія, Грузія, Угорщина, Литва, Латвія, Молдова, Польща, Румунія, Росія, Словаччина, Україна) (табл. 3.7).

Таблиця 3.7 – Вплив тіньової економіки та інших факторів на ВВП на душу населення в країнах посткомуністичного блоку за період 1999–2013 рр. (метод випадкового ефекту аналізу панельних даних)*

Фактор	Вплив на ВВП на душу населення, зміни у відсотках при зростанні фактора на 1 %	Статистика Стьюдента	95 % інтервал надійності оцінки показника
Енергоефективність ВВП з розрахунку на 1 кг нафтового еквівалента	2,67	8,12	2,02 3,31
Частка тіньової економіки	-128,62	-5,48	-174,26 -82,40
Викиди оксиду азоту, тис. т	1,18	1,62	-0,25 2,61
Викиди оксидів сірки, тис. т	-4,68	-5,83	-6,25 -3,10
Константа	6373,28	4,60	3637,02 9110,45

*Розрахунки автора на підставі даних Світового банку та ЄБРР [170; 195].

Таким чином, із таблиці 3.7 бачимо, що зі зростанням тіньової економіки на 1 % ВВП на душу населення в країнах посткомуністичного блоку

зменшується на 128 дол. США. Цікавим виявився факт, що зростання енергоефективності ВВП з розрахунку на 1 кг нафтового еквівалента і фактором, що позитивно корелює з динамікою ВВП на душу населення. Так, зокрема, при зростанні енергоефективності ВВП з розрахунку на 1 кг нафтового еквівалента на 1 дол. США ВВП на душу населення в середньому збільшується на 2,67 дол. США. Таким чином, проведення державної політики в напрямі зменшення частки тіньового сектору та в напрямі стимулювання ресурсо- й енергозберезжних технологій є фактором довгострокового економічного зростання національних економічних систем [80].

На підставі проведеного емпіричного аналізу вважаємо за доцільне навести досвід країн світу щодо детінізації економічної системи (табл. 3.8).

Таблиця 3.8 – Досвід країн світу щодо детінізації економічної системи

Країна	Захід детінізації
1	2
США	Взаємодія державних спеціальних служб із державною структурою в напрямку контролю за поширенням тіньового сектору в країні
Польща	Заборона здійснювати господарську діяльність особам, якими вчинили порушення податкового законодавства. Майнова відповідальність за скоєння економічного злочину
Великобританія	Формування системи покарань за хабарництво, підвищення рівня незалежності судів, формування високого рівня довіри населення владі

1	2
Франція	Заборона проведення експортно-імпортних операцій суб'єктами господарювання з фірмами, розміщеними в офшорних зонах для перешкоджання завищенню або зниженню цін на товари порівняно зі світовими. Боротьба з ухиленням від сплати податків та отриманням нелегальних прибутків на різниці в цінах
Німеччина	Реформування податкової системи шляхом її спрощення, зниження відрахувань із заробітної плати. Формування органів контролю, зокрема, Федеральної фінансової поліції, Відділу боротьби з організованою злочинністю та корупцією, Департаменту внутрішнього розслідування
Нідерланди	Формування системи моніторингу за джерелами виникнення корупції, діяльність соціальної поліції
Бельгія	Формування центрального управління щодо боротьби з корупцією
Австрія	Формування системи заходів щодо боротьби з корупцією у сфері державної служби

Узагальнено автором на підставі праць [1; 45, с. 58; 61, с. 18; 87, с. 30; 120, с. 13;].

Таким чином, серед найбільш дієвих заходів детінізації національної економічної системи варто віднести формування дієвої системи штрафних інструментів щодо протидії тіншовим заходам, комплексний моніторинг протидії щодо ухилення від сплати податків та отримання нелегальних прибутків, спрощення системи адміністрування податків і зменшення рівня податкового навантаження на працююче населення, забезпечення дієвого центрального органу управління щодо боротьби з корупцією, формування

незалежної суддівської системи та департаментів внутрішнього розслідування щодо протидії тіньовим економічним заходам.

Для зниження рівня тінізації економіки України необхідно дослідити та адаптувати зарубіжний досвід боротьби з цим явищем. Політика детінізації більшості країн базується на використанні правових засобів боротьби. Розроблено комплекс дій щодо стримування, боротьби та протидії тіньовій діяльності. Розглянемо основні принципи, заходи та механізми детінізації національних економік у країнах Європейського Союзу.

Австрія є однією з країн ЄС, де рівень тіньового сектору є невисоким, але показник сприйняття корупції є значним. Основним напрямком щодо протидії корупції тут було визначено розроблення низки заходів із запобігання корупції серед державних службовців та політичних партій. Проведення заходів щодо протидії тінізації національної економіки комплексно здійснюють органи податкової та митної служб, Контрольне відомство з нелегальної зайнятості закордонної робочої сили, Федеральне міністерство фінансів та ін.

Рівень корупції в Нідерландах відповідно до праці [184, с. 101-102] є досить низьким, що пояснюється проведенням низки заходів щодо запобігання корупції. Серед найбільш важливих варто виділити: формування досконалої системи моніторингу за джерелами та фактами виникнення корупції; постійну звітність і прозорість про будь-які виявлені факти корупції; формування ефективних антикорупційних положень/заходів для посадовців; формування системи покарань, зокрема систему штрафів/адміністративних стягнень, відсторонення/звільнення від виконання обов'язків; функціонування в усіх органах державної влади підрозділів/агентств, завданням яких є відстеження діяльності службовців щодо прозорості та запобігання корупції; формування системи навчання державних службовців із роз'ясненням особливостей їх діяльності, зокрема в контексті недопустимості корупції; реєстрацію та висвітлення уповноваженими органами всіх відомих їм випадків корупційних дій.

Більше того, Голландське кримінальне провадження щодо корупції повністю відповідає Кримінальній конвенції про боротьбу з корупцією, затвердженою Радою Європи в 1999 році [166]. Варто додати, що Україна також ратифікувала цю Конвенцію у 2006 році [64], вона є дійсним членом Групи країн проти корупції. А почала діяти згадана Міжнародна конвенція в Україні з початку 2010 року. В цілому Група країн проти корупції (Group of States against Corruption-GRECO) на початок 2018 року налічувала 49 дійсних членів, серед яких 48 Європейських країн та США.

Справа не лише в тому, що Україна стала дійсним членом Групи країн проти корупції і відповідно ратифікувала усі зобов'язання за визначеними конвенціями, а необхідно звертати увагу та прикладати зусилля щодо практичної імплементації підписаних угод та програм.

Українська торгова палата є дійсним членом Міжнародної торгової палати і відповідно ратифікувала пов'язані антикорупційні документи. Зазначимо, що Міжнародна торгова палата налічує близько семи мільйонів дійсних членів (підприємств, асоціацій та торгово-промислових палат національних країн), які регулярно одержують інформацію щодо протидії корупції та ведення чесного бізнесу.

Міжнародною торговою палатою (International Chamber of Commerce – ICC) було розроблено Кодекс поведінки «Протидія корупції», що передбачає ряд заходів боротьби з цим явищем на підприємствах. Основними положеннями цього документа є такі [165]:

- етика організації та особистий приклад керівництва, зокрема, кожен працівник, урахувавши керівництво, повинен вибудувати власну поведінку таким чином, щоб не бути зобов'язаним комусь чи залежати від когось; впровадження подібних компетенцій буде гарантувати якість виконання укладених контрактів не провокуючи при цьому тіньову чи корупційну складову.

- надання переваги працівникам, розмежувати ділові та особисті подарунками, коректна поведінка з органами влади і партнерами, уникнення конфлікту інтересів тощо;

- організаційні заходи внутрішнього характеру, що передбачає правильність ведення документації, ротація кадрів у ризикових (потенційно корупційних відділах), наявність дієвої системи інформування;

- контроль та санкції, що передбачають постійну перевірку достовірності, контроль стандартів та систему санкцій.

Досить важливим важелем протидії тіньовій економіці є запровадження високих штрафів за недодержання законодавства. У нашій країні система штрафів є найнижчою в Європі, що також може бути одним із чинників поширення тіньової діяльності [45, с. 56–58].

Проте як зазначають Є. Борщук та В. Приймак [15, с. 179], важливим є не розроблення нових принципів та підходів щодо детінізації економічної діяльності, а імплементація уже розроблених та перевірених світовою практикою, де вперше необхідно вжити заходів щодо обмеження монопольного становища суб'єктів господарювання.

Боротьба з тіньовою економічною діяльністю закріплена Резолюцією Парламентської асамблеї ради Європи № 1847 «Тіньова економіка: загрози демократії, розвитку та верховенству права» [183] та рекомендаціями Міжнародної організації праці щодо переходу від тіньової до формальної економіки Кат [177].

Останнім часом для країн, що входять до складу Європейського Союзу, актуальною стала проблема нелегального ринку праці. Значний обсяг нелегальної міграції та велика розбіжність між рівнями заробітних плат у країнах колишнього СРСР і країнах, що входять до складу ЄС, значно ускладнюють ситуацію. Унаслідок неконтрольованого розширення нелегального ринку праці в країнах ЄС значно зріс рівень безробіття, це, у свою чергу, спричинило збільшення соціальних виплат, що створило додаткове

навантаження на бюджет країн. Протидія тіньовій економіці в Європейському Союзі відбувається на рівні міжнародних організацій, членами яких є країни ЄС, в рамках самого союзу та на національному рівні. Основними векторами цієї протидії є реформування податкової політики, боротьба з корупцією та відмиванням «брудних» коштів, запобігання зростанню тіньового ринку робочої сили. Викорінення тіньового сектору економіки в Європейському Союзі відбувається комплексно та не обмежується лише санкціями за порушення умов господарювання.

У праці [35, с. 245] зазначається, що в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів зростає необхідність підвищення рівня економічної безпеки в Україні шляхом протидії зовнішнім та внутрішнім загрозам. Серед основних чинників, що знижують рівень економічної безпеки, названо корупційний фактор, останній прямо пов'язаний із тіньовою економічною діяльністю. Корупційний фактор часто є первинним щодо тіньової економічної діяльності, оскільки легальна система часто не зацікавлена у викоріненні тіньового сектору економіки. Коли мова йде про корупційний фактор та євроінтеграційні процеси, то збільшення тіньового сектору економіки стримує надходження прямих іноземних інвестиційних потоків до національної економічної системи. Більше того, в праці [43, с. 69] було доведено, що при збільшенні тіньового сектору національної економіки на один відсоток залучення прямих іноземних інвестицій зменшується на десять відсотків. Комплексний характер процесу детінізації національних економік забезпечується за рахунок підвищення оплати праці державних службовців, прозорості системи оподаткування, кримінального та цивільного права, дієвості ринкового механізму й досить високого рівня конкуренції. Саме такі дії можуть стати надійним підґрунтям для протидії процесу тінізації національних економік [120, с. 13 – 14; 149-150]. У деяких роботах вітчизняних науковців, зокрема [15, с. 180], відзначена фрагментарність проведення процесів детінізації національної економіки, коли вітчизняні посадовці

приймають рішення державної політики щодо детінізації під впливом і тиском міжнародних організацій, часто поступаючись національними економічними інтересами.

У праці [89, с.35] зазначено, що тіньова економічна діяльність створює загрози для економічної безпеки національної економіки в цілому через значний рівень майнової нерівності населення; деформації/викривлення структурних елементів господарського комплексу країни; посилення соціо-еколого-економічної нерівності розвитку регіонів України; посилення негативних проявів у моральних принципах населення. Саме тому ефективна програма державної політики детінізації економічної діяльності повинна бути спрямована зокрема і на забезпечення економічної безпеки країни в цілому.

Результатом тіньової економічної діяльності підривається довіра іноземних інвесторів до стабільності національної економіки та можливості ведення бізнесу в такій країні. Оскільки тіньова економіка тісно пов'язана із корупційною складовою, то іноземний інвестор не має гарантій повернення вкладених коштів законним шляхом. Варто зазначити, що національна безпека країни в умовах існування значного тіньового сектору також може підриватися за рахунок неможливості контролю грошових потоків як у національній, так і у валютних надходженнях. Зростання державного боргу країни в умовах тінізації економічної діяльності ускладнює процес довгострокового обслуговування міжнародних зобов'язань, зменшує довіру міжнародних донорів щодо продовження співпраці з підтримання національної фінансової системи. Усі вищеперелічені фактори негативного впливу тіньового сектору на фінансову складову національної економіки зменшують економічну безпеку країни шляхом зростання ризиків дефолтів за взятими міжнародним фінансовим та кредитним зобов'язаннями.

Вважаємо за доцільне розроблення узгоджених структурних етапів державної політики детінізації національної економіки, що повинні враховувати не лише управлінські заходи, а й підготовчі етапи (рис. 3.10).

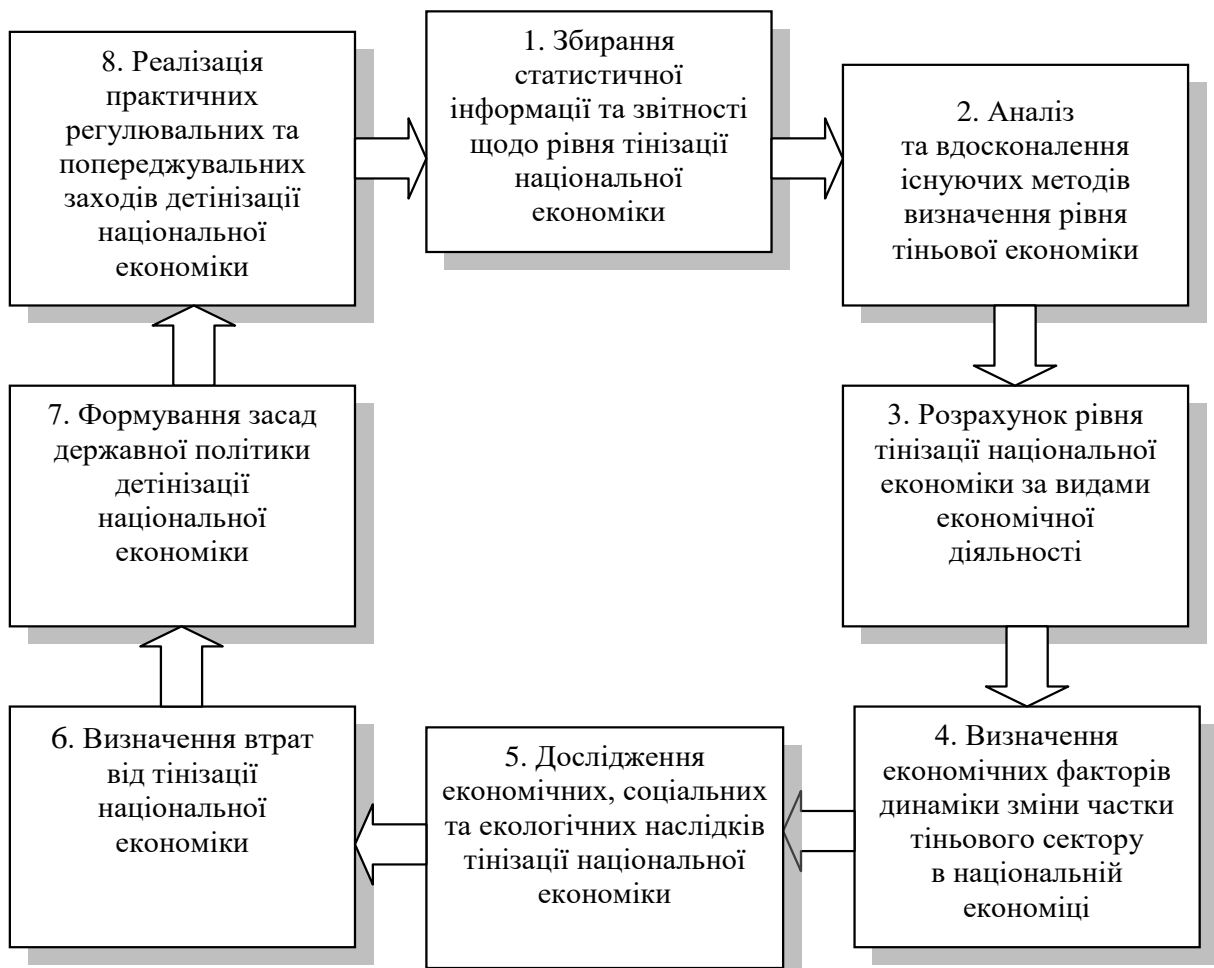

Рисунок 3.10 – Структурні етапи державної політики детінізації національної економіки (авторська розробка)

Так, зокрема, до підготовчих етапів державної політики детінізації національної економіки варто віднести збирання статистичної інформації та звітності щодо рівня тінізації національної економіки, а також заходи щодо аналізу й удосконалення існуючих методів визначення рівня тіньової економіки. Після того як буде зібрано інформаційну базу дослідження та проведено якісний та кількісний аналіз одержаних даних, можна переходити до третього етапу, а саме розрахунку рівня тінізації національної економіки за видами економічної діяльності. Зазначимо, що потрібні заходи потрібно проводити регулярно, не менше одного разу на рік, із метою дослідження динамічних властивостей явища в часі, зокрема визначення економічних

факторів динаміки зміни частки тіньового сектору в національній економіці. На етапі, коли уже визначено структурні та абсолютні величини тіньового сектору національної економіки, можна проводити дослідження економічних, соціальних і екологічних наслідків тінізації національної економіки та визначати втрати бюджетних надходжень від тінізації національної економіки. Зазначимо, що втратами бюджетних надходжень від тінізації національної економіки не обмежуються збитки від неформальної економічної діяльності. Необхідно брати до уваги ще й еколого-економічні збитки, які створюються тіньовим сектором економіки (методичні рекомендації щодо оцінювання останніх ми розглянули в попередніх розділах роботи). На етапі, коли визначено повні втрати від функціонування тіньового сектору економіки за галузями національного господарства створюються передумови, що визначають необхідні регульовальні та попереджувальні заходи детінізації національної економіки. Проте увесь процес детінізації національної економіки повинен відбуватися циклічно, а реалізацію практичних регульовальних та попереджувальних заходів детінізації національної економіки потрібно знову розпочати на першому етапі збирання статистичної інформації та звітності щодо рівня тінізації національної економіки. На підставі вищезазначених структурних етапів формуються засади державної політики детінізації національної економіки.

Таким чином, оцінювання ефективності інструментів державної політики регулювання тіньового сектору національної економіки є важливим елементом системного підходу щодо детінізації національної економіки.

3.3. Удосконалення інструментів державної політики детінізації національної економіки

Детінізація національної економіки полягає у виведенні економічної діяльності в легальну площину шляхом створення сприятливих умов для ведення законної діяльності. При цьому інтереси суб'єктів економічної діяльності повинні бути враховані максимально. Детінізація передбачає скорочення обсягів тіньового сектору економіки через формування єдиної системи дій, покликаних усунути та попередити основні причини й передумови виникнення тіньової діяльності, або ж переведення коштів, отриманих незаконним шляхом, у легальну площину. Складність цього процесу полягає в неструктурованості тіньового сектору, що не дозволяє сформувати єдину аналітично-інформаційну систему для подальшого розроблення заходів державної протидії тінізації національної економіки. Крім того, на цьому етапі розвитку економіки нашої держави, яка перебуває в кризовій ситуації, непростим завданням стає формування привабливих економічних умов для національних та іноземних суб'єктів правовідносин. Приєднання України до ряду міжнародних економічних та політичних організацій істотно обмежує її дії окремими зобов'язаннями перед цими організаціями. На цьому етапі свого розвитку тіньова економіка в Україні поширена в багатьох сферах, тому протидія їй подальшому поширенню повинна мати комплексний характер [16, с. 64].

С.О. Баранов політику детінізації в нашій країні пропонує будувати за такими напрямками [8, с. 58–59], як боротьба з корупцією, реформування податкової політики.

У рамках першого блоку пропонується проводити такі заходи:

- запроваджувати реформи у правоохоронній та судовій сферах для забезпечення справедливості судових процесів і виконання судових рішень, розробляти заходи боротьби з економічною злочинністю, щодо послаблення

залежності судової системи від державних органів управління, а також прозорості судових процесів. Унаслідок проведення цих заходів можна очікувати зростання інвестиційної привабливості нашої держави, встановлення соціальної стабільності, покращання системи захисту прав власності;

- забороняти займатися підприємницькою діяльністю народним депутатам та особам, які пов'язані з державною службою, встановлювати партнерські відносини між бізнесом та державою. Це дасть можливість знизити мотивацію посадовців здійснювати правопорушення щодо підприємницької діяльності та посилить інвестиційну привабливість держави;

- проводити відкриті та прозорі тендерні процедури стосовно закупівель у державних та комунальних організаціях, що дозволить знизити ціни на товари і послуги, підвищити дохідність постачальників, знизити соціальну диспропорцію в розподілі доходів та покращити інвестиційну привабливість;

- стимулювати безготівкові розрахунки, що посилить контроль за джерелам прибутку та перевищенням витрат над доходами підприємців;

- запровадити системи відкритого електронного уряду, що дозволить зробити більш прозорим процес прийняття рішень органами влади та посилить контроль корупційних процесів;

- запровадити відкритість та прозорість діяльності Національного банку України, що створить додаткові стимули для доброчесної діяльності банкірів та зміцнить довіру населення до банків;

- розробити заходи щодо повернення в державу коштів, отриманих внаслідок незаконної діяльності шляхом їх відмивання, це дозволить населенню краще розуміти значущість їх платежів та заохотить до участі в системі.

Реформування податкової системи передбачає такі дії:

- зниження податкового навантаження та єдиного страхового внеску, а також створення рівних умов для всіх платників податків, що знизить стимулювання переведення підприємницької діяльності «в тінь» та зробить

прозорою процедурою нарахування заробітних плат працівникам, підвищить рівень надходжень до бюджету;

- посилення контролю за працівниками, які здійснювали свою діяльність без укладення відповідного трудового договору з власниками підприємств та організацій, дозволить більш ефективно боротися з тіньовою зайнятістю в країні;

- зниження ставок оподаткування для суб'єктів підприємницької діяльності для легалізації її реальних оборотів.

Перспективними векторами в державній політиці детінізації національної економіки є такі [20; 23, с. 69 – 73; 63, с. 85]:

- забезпечення ефективного управління державними фінансами, що передбачає розроблення заходів для кожного окремого етапу планування та використання бюджетних коштів. Для цього необхідно запровадити систему стандартизації та кодифікації товарів, призначених для здійснення державних закупівель; сформувати процедуру управління ризиками під час планування бюджетних витрат, що дасть можливість вчасно виявляти правопорушення; посилення рівня відповідальності осіб, що займаються формуванням бюджету. Потребують удосконалення і механізм державних закупівель та методика оцінювання ефективності роботи державних структур;

- проведення комплексу дій щодо покращання зовнішньоекономічної діяльності, а саме: затвердження стандартів оснащення пунктів митного контролю, систематичний моніторинг контролю на митних постах та притягнення до відповідальності правопорушників;

- боротьба з економічною злочинністю полягає в розробленні комплексу заходів щодо протидії тіньовій економічній діяльності та обміну інформацією між органами державної влади і судами стосовно питань, пов'язаних із процедурою банкрутства;

- створення сприятливих умов для здійснення підприємницької діяльності: аналіз стану конкурентного середовища, вдосконалення системи

управління ризиками. Такі заходи дозволять зекономити державні кошти та знизити тиск із боку органів влади на суб'єктів, які займаються веденням малого та середнього бізнесу;

- боротьба з корупцією повинна відбуватися за такими напрямками, як: контроль та перевірка прозорості діяльності керівників державних органів управління; співпраця із зарубіжними організаціями, що займаються реалізацією антикорупційних програм та переймання іноземного досвіду; налагодження співпраці громадських інститутів та органів державного управління.

Одним із основних інструментів державного регулювання в системі адміністрування залишаються податкові платежі та відповідно контроль фіскальними службами. Остання, як згадується в працях [15, с. 180] реалізується в Україні через найбільш жорсткий підхід суцільної перевірки, у той самий час як недостатньо приділяється уваги щодо створення позитивної мотивації для платників податків у дослідженні податкового законодавства. Інструментарій податкового регулювання все ще залишається досить неефективним у боротьбі з проявом та причинами тіньової економічної діяльності, зокрема, в праці [90, с. 72] зазначено, що навіть після прийняття податкового кодексу в Україні система адміністрування податків усе ще залишається досить складною через паралельне існування двох взаємовиключних процесів, а саме наявності значної кількості податкових пільг та преференцій, і одночасне спрямування усієї податкової системи в напрямі максимального залучення коштів до Державного бюджету через наявний надмірний податковий тиск.

У праці [38] запропоновані використання моделі векторної авторегресії для моделювання фінансової безпеки національної економіки, а серед показників оцінювання фінансової безпеки національної економіки – використання індикатора злочинності в кредитно-фінансовій сфері, що безпосередньо є непрямим показником рівня тіньової економічної діяльності.

Ще одним показником, пов'язаним із тіньовим сектором економіки, є показник темпів зміни матеріальних збитків від злочинів/зловживань у кредитно-фінансовій та бюджетних сферах. Серед інших важливих економічних факторів, що визначають безпеку національної економіки, варто виділити імпортозалежність паливно-енергетичного сектору, недосконалу податкову політику та високі рівні тіньового сектору [39].

Для протидії зростанню тіньового сектору, зокрема в частині легалізації коштів, отриманих незаконно, в праці С. Леонова пропонується удосконалити роботу Державної служби фінансового моніторингу шляхом її співпраці з банківськими установами та правовими органами [85]. Більше того, для вирішення проблеми відмивання коштів необхідно впровадити систему оцінювання роботи фінансового моніторингу на різних рівнях економічної діяльності (від окремої фірми до національного рівня) та проваджувати кращі світові практики щодо фінансового моніторингу.

Зміна рівня тінізації держави має циклічний характер. У період економічної нестабільності зростає безробіття, знижуються наявні доходи, що змушує населення переміститися «у тінь», а підприємців – наймати працівників без офіційного оформлення для часткового відображення у звітності фактично нарахованої заробітної плати, таким чином компенсуючи втрату джерел доходу [20, с. 30–31].

Детінізація національної економіки – це комплекс заходів економічного, організаційно-управлінського, правового, технічного характеру, спрямованих на побудову організаційно-правової структури впливу на джерела відтворення тіньового сектору економіки.

До напрямів державної політики у сфері господарської діяльності щодо детінізації національної економіки варто віднести комплекс нормативних документів, зокрема, Закон України від 03.11.2016 № 1726-VIII «Про внесення змін до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» щодо лібералізації системи державного

нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», Закон України від 18.02.2016 № 1021-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення засад діяльності Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів»), Постанова Кабінету Міністрів України від 25.05.2016 № 364 «Деякі питання реалізації принципу «єдиного вікна» під час здійснення митного, санітарно-епідеміологічного, ветеринарно-санітарного, фітосанітарного, екологічного, радіологічного та інших видів державного контролю»; Постанова Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 № 361 «Деякі питання проведення перевірок органів державного нагляду (контролю)» [50-51; 112; 113]. Зазначені нормативні документи стосовно детінізації спрямовані зокрема на удосконалення фінансової системи контролю нелегальної економічної діяльності; обмеження тіньових економічних операцій; захисту інтересів підприємців та стимулювання роботи в правовому полі; демотивації тіньових схем випуску валового продукту шляхом використання інструментів позитивної та негативної мотивації; стимулювання добросовісної конкуренції в ринкових економічних умовах.

Як зазначає І. В. Варламова [19, с. 61], заходи держави щодо детінізації національної економіки необхідно поділити на два напрямки. Перший – передбачає усунення причин, що спонукають суб'єктів економічної діяльності йти «у тінь» та стимулювати їх перехід у легальну площину. До основних заходів уряду в цьому напрямку можна віднести такі:

- реформування податкової системи, помірне фіскальне навантаження, покращання інвестиційного клімату;
- лібералізацію у сфері ліцензування та підприємницької діяльності;

- створення сприятливих умов для малого та середнього бізнесу, зниження тиску на нього;

- боротьбу з нелегальною зайнятістю населення.

Другим напрямком державної політики детінізації економіки є попередження дій злочинного та антисоціального характеру. Основними заходами є:

- боротьба з економічною злочинністю;

- боротьба з відмиванням незаконно отриманих коштів та ухиленням від сплати податків;

- контроль за використанням бюджетних коштів цільового призначення.

Автор пропонує розробити довгострокову стратегію розвитку національної економіки, що має постійно діючий характер та базується на принципі «чесність народу повинна бути наслідком чесності уряду».

Оскільки процес детінізації національної економіки передбачає виведення капіталу з «тіні», це поняття часто замінюють категорією «легалізація», що, у свою чергу, включає комплекс заходів у таких сферах [118, с. 75]:

- інституційній (встановлення додаткового контролю над фінансуванням політичних процесів, проведення реформ митних органів);

- інформаційно-технологічній (контроль над трансфером інформації, державний захист прав інтелектуальної власності);

- економічній (розроблення комплексу мотиваційних заходів щодо функціонування суб'єктів господарської діяльності в легальному секторі економіки);

- якості людського капіталу (боротьба з корупцією у сфері охорони здоров'я, освіти і науки).

Крім того, дієвими механізмами детінізації національної економічної системи можуть стати такі:

- створення реєстру та загального списку декларацій із сумами ПДВ (що повинні бути відшкодовані), які є сумнівними;

- для підвищення контролю за належним веденням зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних суб'єктів підприємницької діяльності та їх оподаткування необхідно створити представницький орган із фахівців податкової та митної служб у зарубіжних країнах;
- контроль внутрішньофірмових цін у межах холдингів;
- контроль за здійсненням фінансової господарської діяльності, її законністю;
- обмін інформацією між органами виконавчої влади щодо результатів контрольної діяльності;
- впровадження змін в організаційних структурах холдингових компаній держави [58, с. 243; 92, с. 123].

Поряд із цим пропонується оптимізувати діяльність державних органів влади за допомогою системи моніторингу та оцінювання їх діяльності на всіх рівнях управління, а також прогнозувати потенційні ризики щодо виникнення незаконних схем у системі державного управління. Державні суб'єкти повинні постійно взаємодіяти з економічними, це дасть можливість сформувати ефективні державні інституції та зменшить адміністративний тиск на економічну діяльність у легальному секторі економіки. У процесі виявлення суб'єктів господарювання, що займаються тіньовою діяльністю, ефективним буде використання відповідних інформаційних технологій, це підвищить рівень контролю за ключовими категоріями та сферами національної економіки.

Попри те, що тіньова економіка на сьогодні проникла в усі сфери життя суспільства, спільною необхідністю для всіх галузей залишається розроблення механізму детінізації системи адміністрування податків. Адже через свою недосконалість, зокрема нестабільність нормативної бази, нерівномірне податкове навантаження на суб'єктів господарювання, заплутаність та незрозумілість податкового законодавства, а також значну величину податкових ставок, ця сфера стала надійним джерелом живлення тіньового

сектору економіки. Це, у свою чергу, стримує надходження інвестиційного капіталу в економіку України та гальмує виробництво [16, с. 64; 100, с. 169].

Кабінетом Міністрів України була розроблена Концепція реформування податкової системи України [60], що має на меті запровадити принципово новий механізм адміністрування системи оподаткування та оптимізувати кількість податків. Ця Концепція містить схему реформування податку на доходи фізичних осіб, що повинна скоротити кількість учасників нелегальної економічної діяльності.

Серед основних завдань реформування податкової системи нашої держави в Концепції зазначено зниження податкового навантаження на суб'єктів економічної діяльності. У період з 2004 до 2006 року в Україні відбулося зниження податку на доходи громадян до 13 %, тоді як у країнах ЄС цей показник залишався значно вищим (Естонія – 24 %, Словаччина – 19 %, Литва – 33 %). Розмір акцизного збору в Україні становить 15 – 20 %, в країнах Європи він вищий утричі. Відмінність між системами оподаткування європейських країн від нашої полягає у відсутності в них спрощених систем оподаткування суб'єктів малого бізнесу, проте державна підтримка малого підприємництва здійснюється в таких формах:

- наданні дозволів на ведення спрощеної системи бухгалтерської звітності;
- для фермерських господарств уведенні спеціальних режимів сплати податку на додану вартість.

Недоліками вітчизняної системи оподаткування є:

- фіскальний характер податкової системи, високе податкове навантаження на суб'єктів, зайнятих у виробничому секторі, та низький рівень оподаткування за користування природними ресурсами, що заважає економіці орієнтуватися на стале зростання;
- нестабільність та неоднорідність нормативно-правової бази оподаткування, оскільки значна частина питань регулюється підзаконними

актами, що є неприйнятним для нинішнього етапу розвитку економіки України;

- завищені витрати на адміністрування деяких податків;
- неузгодженість і неефективність дій державних органів влади щодо збору та акумуляції обов'язкових платежів.

Усі ці недоліки спричинили виникнення проблем у системі оподаткування, що набули системного характеру. Серед них основними є заборгованість платників податків перед державою, нерівномірність податкового навантаження, заборгованість бюджету щодо відшкодування податку на додану вартість, ухилення від оподаткування. Вважаємо за доцільне проведення узагальнення щодо оцінювання ефективності стратегії державної політики у сфері детінізації національної економіки (табл. 3.9.).

Таблиця 3.9 – Стратегії державної політики у сфері детінізації національної економіки

Характеристика	Назва стратегії державного впливу на тіньову економіку			
	консервативна	ліберальна	радикальна	антикорупційна
Напрямок впливу	Викорінювання кримінальної складової	Галузі з найвищими показниками тінізації економічних відносин	Боротьба зі всіма формами прояву тіньової економіки	Викорінювання корупційних відносин на всіх рівнях управління
Прийнятний рівень тінізації національної економіки	Вважається допустимим існування тіньового складника в НЕ, за винятком кримінальних	10–20 % від ВВП	Відсутність будь-яких форм прояву тінізації економічних відносин	Усунення виключно корупційної складової

1	2	3	4	5
Переваги стратегії	Відпрацьований механізм протидії	Позитивний вплив на інші сфери життя суспільства	Спрямованість на викорінення всіх форм прояву тіньової економіки	Поява сприятливих умов для розвитку промисловості та покращання інвестиційного клімату
Важелі впливу	Жорсткі силові методи	Реформування системи податків та ринку праці, розвиток безготівкових розрахунків	Усі можливі важелі державного впливу	Розроблення національної програми щодо боротьби з корупцією та контроль за її виконанням
Недоліки стратегії	Стосується лише частини галузей тіньової діяльності	Потребує постійного вдосконалення	Має дуже широкий спектр впливу	Складна в реалізації
Можливість застосування в Україні	Є найбільш простою в застосуванні	Вимагає постійних досліджень і нових розроблень	Вітчизняна економіка та суспільство не готові до подібної стратегії	Позиціонується як національна програма боротьби з тіньовою економікою

Узагальнено автором на підставі праць [7; 8, с. 58–59; 24, с. 34–35; 34; 41, с. 153; 45; 59, с. 53–54].

Концептуальними засадами реформування системи оподаткування України є:

- намагання зробити вітчизняний бізнес більш конкурентоспроможним;
- боротьба з тіньовим сектором економіки, його легалізація;
- стимулювання інвестиційних процесів в економіці;

- проста та зрозуміла нормативна база для платників податків;
- адаптація вітчизняної податкової системи до законодавства Євросоюзу;
- використання сучасних технологій для автоматизації процесу оподаткування.

Реформування податкової системи повинно відбуватися за принципом рівноправності та відсутності дискримінації платників податків, рівності їх прав і обов'язків; стабільності переліку платежів та податкових пільг у рамках бюджетного року; пошуку додаткових стимулів для розвитку підприємницької діяльності, а також залучення інвестиційних коштів; надання державної підтримки малозабезпеченим верствам населення через надання їм соціальних пільг.

Відповідно до Концепції стратегічними напрямками запровадження реформ у сфері оподаткування України є такі:

- формування сприятливого інституційного середовища сплати податків через установлення чітких прав та обов'язків платників й органів контролю, а також їх відповідальності, встановлення рівних умов ведення діяльності для всіх суб'єктів господарювання незалежно від форм власності та виду економічної діяльності;
- забезпечення структурних змін податкової системи завдяки скасуванню витратних (неефективних) податків, введенню податку на нерухоме майно, зниженню величини податку на прибуток підприємств, підвищенню розміру податку на доходи фізичних осіб у системі податкових надходжень, а також розміру частки місцевих податків у системі доходів місцевих бюджетів;
- реформування системи обов'язкових платежів (податку на прибуток підприємств, податку з доходів фізичних осіб, податку на додану вартість, акцизного збору, податку з власників транспортних засобів, природно-ресурсних платежів, плати за землю, збору за забруднення навколишнього

природного середовища, державного мита, місцевих податків і зборів, податку на нерухоме майно, введення спрощеної системи оподаткування суб'єктів малого підприємництва, встановлення фіксованого сільськогосподарського податку та податкових пільг, митно-тарифне регулювання).

Питання комплексності вирішення проблеми тінізації національної економіки підтверджується в працях [194, с. 149], де акцентується увага на економічних (податкова система, макроекономічна стабільність та інфляція), соціальних (високий рівень безробіття, низький рівень життя населення та наявність значних розшарувань у доходах населення), нормативних (недосконалість правового поля, низький рівень політичної та правової уваги населення) фактораї.

Кабінетом Міністрів України було проведено ряд заходів щодо сприяння реформуванню податкової системи. Вони стосуються запровадження нової схеми розподілу податку на прибуток та на додану вартість відповідно до місцезнаходження філій; установаження співвідношення між проданими платником податків обсягами товарів (робіт чи послуг) та податковим зобов'язанням; визначення співвідношення між фінансовим результатом діяльності суб'єктів господарювання та загальним податковим зобов'язанням із податку на прибуток.

Реалізація запропонованої Кабміном Концепції була розрахована до 2015 року. Проте через недосконалу роботу державного апарату в цьому напрямку та появи ряду підстав для внесення коректив термін реалізації Концепції було продовжено. Кабінет Міністрів України 8 серпня 2016 року прийняв Розпорядження про розроблення політики в деяких пріоритетних сферах діяльності [104], відповідно до якого основними напрямками, що потребують затвердження політичної пропозиції, стали, зокрема, такі: реформування у сфері дипломатичної служби, системи державного фінансового контролю, системи надкористування та охорони здоров'я, а

також податкової системи. Термін виконання цього рішення визначено до 2020 року.

При реалізації заходів щодо реформування податкової системи нашої держави варто враховувати ще один момент. Основою побудови системи оподаткування є класифікація податків, її врахування під час розроблення політики детінізації національної економіки могло б значною мірою підвищити її дієвість. Існують такі класифікаційні ознаки податків:

- форма оподаткування (прямі та непрямі податки);
- рівень державних структур (розрізняють місцеві та загальнодержавні податки);
- економічний зміст об'єкта оподаткування (податок на доходи, споживання, майно);
- спосіб зміни податкових ставок (існують прогресивні, регресивні, пропорційні, тверді та кратні суми);
- спосіб оподаткування (податки, що утримуються в джерелах виплат, кадастрові, за декларацією);
- платник (податок із фізичної чи юридичної особи);
- джерело сплати (виручка, дохід від реалізації, витрати на виробництво, заробітна плата);
- сфера використання (загального призначення, спеціальні чи змішані податки);
- форма сплати (готівкові чи безготівкові);
- періодичність (разові, регулярні).

Попри наявність достатньо детальної класифікації податків для застосування їх як одного з інструментів протидії тінізації економічної системи було б доцільним проаналізувати податки за ступенем їх впливу на бюджетоутворення. За цією ознакою їх можна розділити на три групи: податки з незначним ступенем бюджетоутворення (нижче ніж 1 % від ВВП); із середнім ступенем бюджетоутворення (1–3 % від ВВП); з високим рівнем

бюджетоутворення (більше ніж 3 % від ВВП). Для більш ефективного використання механізмів оподаткування в розробленні політики детінізації економічної системи необхідно враховувати цю класифікацію під час упровадження нових податків та узгоджувати з нею існування вже чинних. Одним із способів оцінювання раціональності введення податку є вимірювання очікуваних обсягів надходжень, загальної суми податкових надходжень та потреб бюджету. Це дасть можливість виявити реальну роль податку в наповнюваності бюджету та визначити, наскільки він спонукає суб'єктів оподаткування до уникнення від його сплати [41, с. 154–155].

Як бачимо, система оподаткування в нашій країні потребує значних системних перетворень, що є досить довготривалим процесом.

Формування ефективної державної стратегії легалізації тіньового сектору національної економіки передбачає використання комплексу інструментів та механізмів упродовж тривалого періоду, оскільки зниження рівня тінізації економічної системи в нашій країні гальмується через існування ряду факторів. До них можна віднести такі:

- неузгодженість економічної політики держави з інтересами підприємців через повільні зміни в структурі економічної системи та недосконалість ринкових механізмів; це змушує суб'єктів господарювання налагоджувати неформальні механізми взаємодії та співпраці;
- надмірну концентрацію державної податкової системи на максимізації бюджетних надходжень та неврахування негативних наслідків від надмірного податкового тиску;
- корумпованість державного апарату управління, що є значною перешкодою для України на шляху її входження до світового співтовариства;
- нестабільність політичного середовища;
- несприятливість інвестиційного клімату та недостатній захист інтересів інвесторів;
- нестабільність підприємницького клімату.

Тому в цій ситуації основним завданням апарату державного управління повинне стати не декларування положень детінізації економіки, а їх запровадження в процесі функціонування національної економічної системи. На даному етапі дії держави щодо легалізації тіньового сектору національної економіки мають фрагментарний характер та реалізуються без урахування особливостей сучасного етапу розвитку соціально-економічної сфери держави.

Одним із пріоритетних напрямків детінізації економіки в нашій країні залишається реалізація функції держави в напрямку адміністрування податкової системи за допомогою суцільних перевірок. Такий метод має низьку ефективність та є досить витратним, до того ж він часто має лише формальний характер і не передбачає надання реальної допомоги платникам податків у здійсненні ними податкового менеджменту [15, с. 179–180]. Що стосується економіки України, то подібної думки додержується також І. Мазур [89, с. 36], говорячи, що фіскальна складова державного управління реалізується через адміністративні методи, а соціальна складова державного управління реалізується через самозайнятність економічних агентів. Останнє є причиною низької довіри до суб'єктів владних повноважень і значного поширення тіньової економічної діяльності.

Окремим напрямком боротьби з тіньовою економікою в Україні повинна стати детінізація ринку праці, а передумовою реалізації цього напрямку – зміни в пенсійній системі, адже на даний момент система пенсійного забезпечення перебуває в незадовільному стані, а надмірно високі відрахування до Пенсійного фонду не створюють стимулів для детінізації ринку праці. Неефективність пенсійної системи України пояснюється тим, що вона значною мірою базується на радянських принципах функціонування. Результатом цього є низький рівень пенсій та значні витрати бюджету країни на компенсацію дефіциту Пенсійного фонду. В такій ситуації необхідним є проведення низки заходів за такими напрямками:

– сферою бізнесу (застосування додаткових адміністративних заходів у напрямку посилення рівня відповідальності за ведення діяльності без оформлення відповідних трудових відносин між роботодавцем та працівником, контроль за своєчасною сплатою страхових внесків та податків);

– працівниками (врегулювання розподілу податкового навантаження між роботодавцем і працівником за рахунок установлення оптимального рівня єдиного соціального внеску та податку на доходи фізичних осіб);

– державними органами (забезпечення виконання умов Податкового кодексу України, усунення проблеми надмірної частоти змін податкового законодавства, проведення якісного аналізу нових положень та проектів його змін) [24, с. 35; 34, с. 215].

Перехід України до збалансованого розвитку повинен супроводжуватися аналізом ключових дисбалансів економічної, соціальної та екологічної сфер і подальшим розробленням методів їх подолання з метою досягнення збалансованого розвитку. Основні завдання для України на шляху становлення сталого розвитку зазначено у Стратегії сталого розвитку «Україна - 2020», затвердженій Наказом Президента України № 5/2015 від 12.01.2015 року. Запровадження цієї Стратегії повинне стати основою для розроблення законодавчих актів та сприяти забезпеченню високої якості життя і здоров'я людей, відповідному рівню екологічної та соціальної захищеності населення за рахунок збалансованості соціально-економічного розвитку шляхом оптимального використання природно-ресурсного потенціалу України, враховуючи потреби майбутніх поколінь [75], окремі вектори якої стосуються врегулювання економічних відносин у нашій країні, а саме [145]:

- відновлення макроекономічної стабільності;
- забезпечення стійкого розвитку економіки, застосовуючи засоби, безпечні для довкілля;
- створення сприятливих умов для ведення бізнесу;
- досягнення максимальної прозорості податкової системи;

- очищення влади на всіх рівнях і боротьба з корупцією та ін.

Виконання цих та інших положень, зазначених у Стратегії, дозволить у перспективі ліквідувати системні фактори розвитку тіньового сектору національної економіки України.

Проте необхідною умовою ефективної реалізації положень політики детінізації економіки України є реальна зацікавленість органів державної влади, керівництва найвищого рівня та усіх гілок влади у протидії тіньовим відносинам. Необхідно підсилити юридичну відповідальність керівництва Національного банку України. Кабінет Міністрів України повинен стати реальним штабом національної фінансової системи, своєчасно та жорстко виправляти існуючі збої.

Усі заходи щодо протидії тіньовому сектору економіки повинні бути чітко сформульованими та мати практичне застосування в конкретних сегментах і в установлені терміни [59, с. 54]. Реалізація заходів державної політики щодо детінізації національної економіки із певним часовим лагом дає суб'єктам тіньової економічної діяльності можливість пристосуватися чи відкоригувати свою поведінку, щоб не потрапити під вплив адміністративного тиску.

Узагальнюючи вищенаведені теоретичні положення детінізації національної економіки, виділимо три основні напрямки їх реалізації та очікуваний ефект від застосування механізмів протидії тіньовій економіці (рис. 3.11).

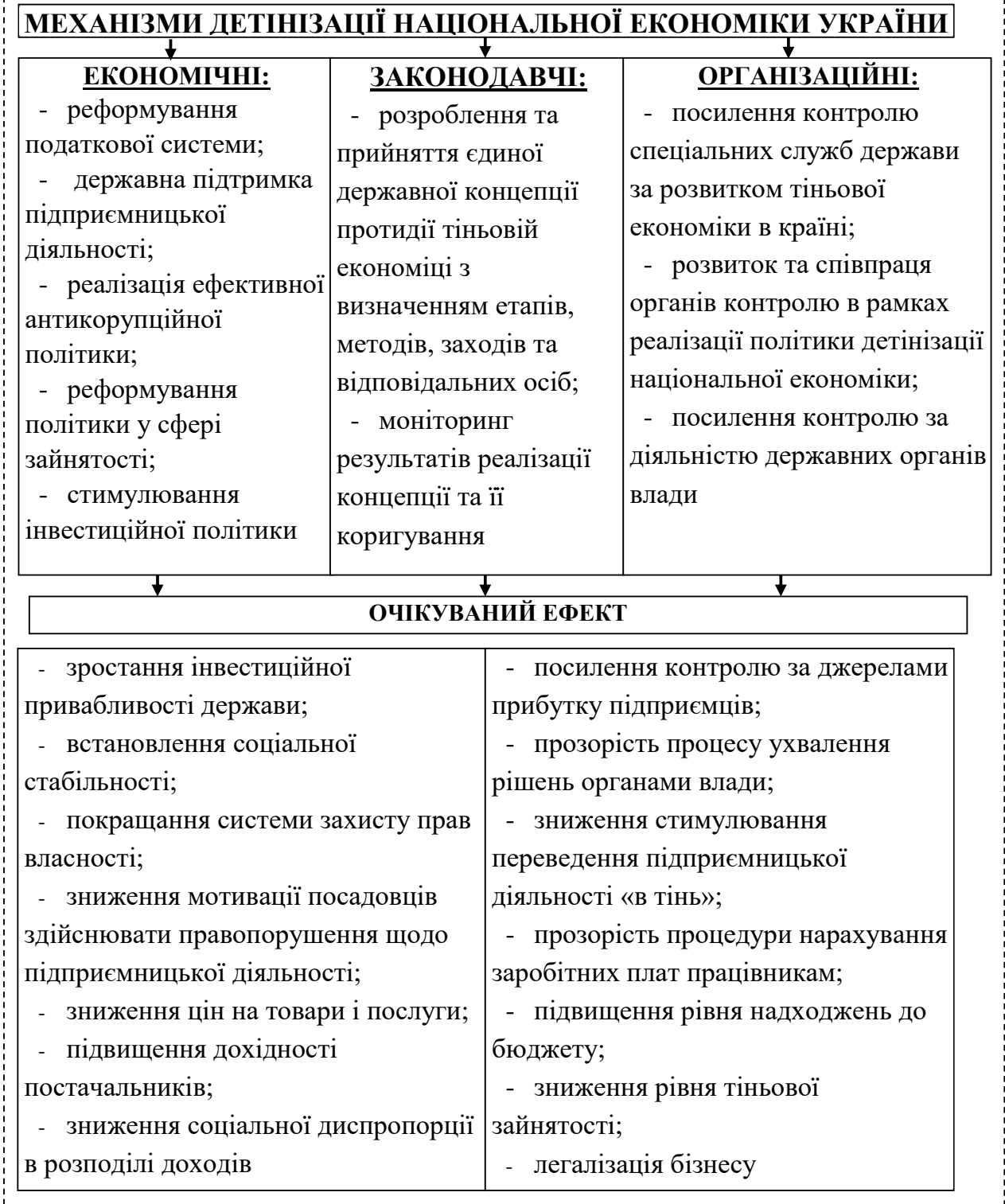

Рисунок 3.11 – Концептуальна схема державної політики детінізації національної економіки з урахуванням соціальних та еколого-економічних факторів (авторська розробка)

Необхідно умовою проведення ефективної політики детінізації національної економіки є реформування банківської системи. Для її забезпечення потрібно поширювати безготівкові розрахунки для повного контролю джерел доходів, відстежувати інформацію про власників банків та небанківських фінансових установ, розробити ефективну систему забезпечення повернення із-за кордону отриманих нелегальним шляхом коштів та активів. Ряд заходів повинен бути спрямований на реформування ринку праці через скорочення відрахувань до Пенсійного фонду. Пенсійна система нашої держави є застарілою і неефективною та ґрунтується на радянських принципах. Це стало причиною підвищення видатків із Державного бюджету на покриття дефіциту пенсійного фонду та пільги для деяких категорій пенсіонерів. Необхідно посилити застосування адміністративних заходів щодо збільшення відповідальності за ухилення від сплати податків і страхових внесків, а також перерозподілити податкове навантаження між роботодавцем та працівником шляхом зміни рівня єдиного соціального внеску та податку на доходи фізичних осіб, одночасно збільшуючи офіційну заробітну плату.

Таким чином, з урахуванням вітчизняної специфіки ведення господарювання найважливішими заходами з детінізації національної економіки є комплекс антикорупційних заходів та реформ. Зокрема, запровадження антикорупційних заходів та посилення ринкового регулювання економіки. Необхідним є перехід від застарілих радянських методів регулювання економічних процесів до нових принципів. Зміни повинні стосуватися органів влади та бути спрямованими на боротьбу з надмірною бюрократією. Покращання забезпечення діяльності підприємців дасть можливість значною мірою знизити стимулювання переходити «в тінь» та підвищить ефективність контролю держави за тіньовими операціями.

Висновки до третього розділу

Досліджуючи економіко-екологічні аспекти реалізації державної політики детінізації економіки України, було одержано такі висновки та рекомендації.

1. У роботі проведене моделювання збагачення населення на основі урахування факторів тіньової економіки, ВВП на одиницю споживання невідновних паливних енергоресурсів та викидів шкідливих речовин Nox Sox . Оцінивши масштаби тіньового сектору економіки та його вплив на навколишнє природне середовище, виникає необхідність розроблення нових чи вдосконалення вже існуючих програм щодо боротьби з тіньовою діяльністю в Україні. Основними заходами щодо детінізації економіки та мінімізації еколого-економічного збитку від забруднення довкілля тіньовими секторами повинні стати: реформування національної системи фінансового контролю за здійсненням протизаконної діяльності в напрямі розроблення конкретних інструментів обмеження тіньових систем перерозподілу фінансових ресурсів за кожним конкретним випадком; зниження податкового тиску, захист інтересів підприємців; застосування жорстких адміністративних і каральних заходів; усунення державних корумпованих структур на всіх рівнях влади.

2. Емпіричні результати доводять, що збільшення рівнів тіньової економіки має негативний та статистично значущий вплив на тривалість життя в групі вибраних країн із перехідною економікою. Останнє можна пояснити тим, що умови праці в тіньовій економіці часто не відповідають соціальним стандартам. У роботі визначено, що для України не має чітко виражених зв'язків між часткою тіньового сектору та тривалістю життя населення. Таким чином, можемо зробити висновки, що тіньова економічна діяльність тісно пов'язана з формальним сектором економіки та є джерелом доходів істотної частки громадян.

3. У роботі проаналізовано проблематику формування рентних відносин з урахуванням тіньового сектору національної економіки. На підставі даних

Державної служби статистики України розроблено економічну модель та встановлено взаємозв'язок між динамічними показниками розміру тіньового сектору економіки та інституційними показниками.

4. Розроблено науково-методичні положення щодо формалізації впливу зміни ставок екологічних платежів та загального податкового навантаження на суб'єктів господарювання на галузеву структуру тіньового сектору національної економіки. Зокрема, встановлено, що зменшення ставки податку на прибуток на 1 % привело до зниження обсягу тіньового сектору на 0,86 %.

5. Розглянуті в роботі підходи та методичні рекомендації дозволяють установити взаємозв'язки між динамічними показниками розміру тіньового сектору економіки за галузями національного господарства та такими факторами, як зміною реальних ставок екологічних платежів та зміна ставок податкового навантаження на суб'єкти господарювання. Зазначено, що зростання реальних ставок екологічних платежів призводить до підвищення частки тіньового сектору економіки в добувній та переробній галузях національного господарства. Серед важливих результатів варто підкреслити, що зростання реальних ставок екологічних платежів (у цьому разі плата за викиди оксидів азоту) на 100 грн призводить до підвищення частки тіньового сектору економіки на 2,7 % у добувній та переробній галузях національного господарства.

Основні положення цього розділу дисертаційної роботи опубліковані автором у працях [70, 74, 75, 80].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі наведено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення науково-прикладного завдання, що полягає в поглибленні науково-методичних засад та практичного інструментарію реалізації державної політики детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів.

Результати дослідження дозволили зробити такі висновки:

1. При визначенні сутності тіньової економіки запропоновано розширити коло наслідків тінізації НЕ (економічні, соціальні та екологічні збитки, завдані державі та суспільству), склад учасників економічних відносин, що її обумовлюють (органи державного регулювання, виробники, працівники, споживачі та посередники), уточнити роль та мотиви кожного з них (усвідомлена, опосередкована, або неусвідомлена участь), а також форми відповідних економічних відносин (неконтрольовані та нерегламентовані державою, неформальні та протиправні).

2. Основними передумовами вдосконалення державної політики детінізації економіки України, є: значний її вплив на економічну безпеку, обсяг та структуру ВВП, зростання рівня корумпованості, перебіг соціально-економічних реформ, криміналізацію суспільства, інвестиційну привабливість НЕ, якість довкілля тощо. Система принципів реалізації цієї політики охоплює як загальні (цілеспрямованості, відповідальності, ефективності, плановості, стимулювання тощо), так і специфічні (єдності цілей, взаємозалежності, оптимального поєднання галузевого та територіального управління тощо). Серед специфічних функцій, що виконує ця політика в системі управління НЕ, основними є: мотиваційна, акумуляційна, інтеграційна, трансформаційна.

3. Найбільше на частку тіньового сектору у ВВП впливають: членство країни в ЄС, ефективність «великої» приватизації та параметри розвитку енергетики; найменше – ефективність «малої» приватизації, загальний дохід на душу населення, обсяг прямих іноземних інвестицій, рівень безробіття молоді

та рівень податкового навантаження. Зростання рівня тінізації НЕ спричинений збільшенням рівня безробіття молоді, рівня енергоефективності ВВП, рівня сукупного податкового навантаження, ефективності «малої» приватизації; а зменшення – внаслідок збільшення ВВП на душу населення обсягу прямих іноземних інвестицій, ефективності «великої» приватизації, членства в ЄС.

4. Застосування модифікованого методу збитковості підприємств для оцінювання рівня тінізації ВЕД, що найбільше формують ВВП України, засвідчило, що за 2000–2017 рр. він виявився найбільше у добувній та переробній промисловостях (у середньому коливається на рівні відповідно 46 % та 39 % від валового випуску продукції); середнім – у будівництві, в оптовій та роздрібній торгівлі (35 %), у транспорті (33 %), найнижчим серед досліджених ВЕД – у сільському господарстві (22 %). Це створює обґрунтоване підґрунтя для встановлення достовірного коридору таргетованих цілей та коригування галузевих пріоритетів реалізації державної політики детінізації економіки України.

5. Для коректного оцінювання втрат бюджетних надходжень від тінізації НЕ розроблено підхід, що враховує галузеву структуру неформальної зайнятості, сукупне податкове навантаження в НЕ, валову додану вартість, яку створює один працівник, зайнятий у тіньовому секторі НЕ. Проведені розрахунки засвідчили, що у 2017 р. найбільший обсяг втрат бюджетних надходжень від тінізації НЕ мав місце в галузі сільського господарства, динаміка цього показника у 2008–2017 рр. була найвищою саме за цим ВЕД.

6. Для оцінювання економічних наслідків від забруднення довкілля суб'єктами тіньового сектору НЕ розроблено підхід, що враховує екологоемність та рівень тінізації відповідного ВЕД, а також обсяги несплачених податків через тіньову зайнятість населення. За результатами розрахунків, у 2017 році рівень еколого-економічних збитків від тінізації НЕ був найвищим у сільському господарстві, добувній та переробній промисловостях (відповідно 3,2 та 2,3 % від валової доданої вартості), тоді як на підприємствах

інших ВЕД (найбільших) він виявився меншим: на транспорті – 0,3 %, у будівництві – 0,2 %.

7. Зміна ставок екологічних податків та обсягів державних інвестицій в природоохоронне обладнання значно меншою мірою обумовлює зменшення еколого-економічного збитку від тінізації економіки України, ніж фактори інституційного середовища. Зі збільшенням плати за забруднення довкілля тіньові еколого-економічні збитки зростають, тому основним інструментом державного регулювання повинне стати посилення ефективності адміністрування екологічних податків. Зі зростанням сприйняття корупції й податкового навантаження рівень еколого-економічних збитків підвищується, тоді як збільшення свободи праці та інвестування призводить до їх зменшення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин Р. Р. Узагальнення світового досвіду формування ефективної системи детінізації національного господарства / Р. Р. Августин // Науковий вісник НЛТУ України. – 2014. – Вип. 24.1.– С. 192–197.
2. Ангелко І. В. Неформальна зайнятість населення України в сучасних умовах господарювання / І. В. Ангелко // Український соціум. – 2010. – № 3 (34). – С. 124–132.
3. Ангелко І. Тіньова діяльність як джерело доходу: основні форми вияву / І. Ангелко // Галицький економічний вісник. – 2010. – № 2 (27). – С. 108–115. (Серія «Економіка України»).
4. Ангелко І. В. Методичні основи оцінки обсягів тіньового сектору економіки / І. В. Ангелко // Вісник СумДУ. Серія «Економіка». – 2011. – № 1. – С. 3–7.
5. Ангелко І. В. Теоретико-методологічні проблеми дослідження тіньової економіки / І. В. Ангелко // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 1. т. 2. – С. 254–259.
6. Базилевич В. Методичні аспекти оцінки масштабів тіньової економіки / В. Базилевич, І. Мазур // Економіка України. – 2004. – № 8. – С. 36–44.
7. Баранов С. О. Тіньова економіка: сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні / С. О. Баранов // Вісник НАДУ. – 2013. – № 3. – С. 47–54.
8. Баранов С. О. Шляхи детінізації економічних процесів / С. О. Баранов // Аспекти публічного управління. – 2015. – № 7–8 [21–22] липень – серпень. С. 56–62.
9. Білей М. Соціальний характер організаційної функції державного управління / М. Білей // Актуальні проблеми державного управління. – 2016. - № 4 (68). – С. 55–59.

10. Білоскурський О. Неформальна економічна активність: спроба оцінки її масштабів в Україні / О. Білоскурський // Наукові записки НаУКМА : збірник наукових праць. – 2001. – Т. 19. Соціологічні науки. – С. 51–57.

11. Богатирьова Є. М. Податкове навантаження як індикатор результативності податкових реформ в Україні / Є. М. Богатирьова // Економічний простір : збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2014. – № 84. – С. 110–121.

12. Бондар В. Д. Мотивація як чинник підвищення ефективності управління: поняття та основні принципи / В. Д. Бондар // Наукові записки. Серія «Культура і соціальні комунікації». – 2009. – Вип. 1. – С. 255–261.

13. Бородюк В. Оцінка масштабів тіньової економіки та її вплив на динаміку макроекономічних показників / В. Бородюк, Т. Приходько, О. Турчинов // Економіка України. – 1996. – № 11. – С. 4–16.

14. Борщук Є. Концептуальні основи формування національної доктрини детінізації економіки / Є. Борщук, М. Заверуха // Ефективність державного управління. – 2018. – Вип. 1 (54), ч. 2. – С. 203–209.

15. Борщук Є. Системність процесів детінізації національної економіки / Є. Борщук, В. Приймак // Ефективність державного управління. – 2017. – Вип. 1 (50), ч. 2. – С. 176–181.

16. Бригінець О. О. Детінізація економіки як основа фінансової безпеки держави / О. О. Бригінець // Фінансове право. – 2014. – № 3 (29). – С. 62–67.

17. Буров В. Ю. Теневая деятельность малых и средних предприятий / В. Ю. Буров // ЭКО. – 2008. – № 4. – С. 67–74.

18. Ванькович Ю. М. Класифікація тіньової економічної діяльності / Ю. М. Ванькович // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.5. – С. 157–163.

19. Варламова І. В. Рівень тінізації економіки: національні та світові тенденції / І. В. Варламова // Економіка і регіон. – 2013. – № 4 (41). – С. 58–63.

20. Варналій З. С. Детінізація економіки як чинник розвитку підприємництва / З. С. Варналій, З. Б. Живко // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 4 (29). – С. 29–37.

21. Варналій З. Шляхи детінізації економіки України та її особливості / З. Варналій // Банківська справа. – 2007. – № 2. – С. 56–57.

22. Варналій З. С. Теоретичні засади детінізації економіки України / З. С. Варналій // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2014. – № 1. – С. 46–53.

23. Варналій З. С. Тіньова економіка в Україні: стан, тенденції, шляхи подолання: аналіт. огляд / упоряд. : С. С. Чернявський, В. А. Некрасов, А. В. Титко та ін. – Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2017. – 152 с.

24. Ведернікова С. В. Детінізація економіки як фактор економічної стабільності держави / С. В. Ведернікова // Економіка та держава. – 2015. – № 11. – С. 33–36.

25. Верстяк О. М. Етапи тінізації економіки України / О. М. Верстяк // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». – 2017. – № 2 (24). – С. 76–79.

26. Виноградов О. Аналіз впливу корупції на кадрові ресурси системи охорони здоров'я України / О. Виноградов // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2008. – № 1. – С. 91–98.

27. Вишневецький В. Ухилення від сплати податків: моделювання вибору та дій економічного суб'єкта : Розміри тіньового сектора економіки розвинених країн / В. Вишневецький, А. Веткін // Економіка України. – 2004. – № 1. – С. 9–15.

28. Вороб'єв Е. Теневая экономика в условиях системного кризиса / Е. Вороб'єв, Б. Тимченко // Экономика Украины. – 1998. – № 8. – С. 43–47.

29. Головатюк О. І. Тіньова економіка в Україні та оцінка її масштабів / О. І. Головатюк // Вісник Черкаського університету імені Богдана Хмельницького. Серія економіка, менеджмент, туризм. – 2008. – Вип. 6. – С. 63–65.

30. Головченко О. М. Неформальна економіка як інституційна загроза економічній безпеці України: історико-економічний аналіз / О. М. Головченко // Економічна безпека держави: теорія і практика. – 2008. – № 1. – С. 184–186.

31. Голян В. Рента за природні ресурси: скільки грошей отримав держбюджет [Електронний ресурс] / В. Голян. – Режим доступу: <https://mind.ua/openmind/20172923-renta-za-prirodni-resursi-skilki-groshej-otrimav-derzhbyudzheth> (актуально на 13.06.2017).

32. Гордієнко В. П. Природно-ресурсна рента у системі економічних відносин / В. П. Гордієнко, Н. В. Сидоренко // Екологічний менеджмент у загальній системі управління : збірник тез доповідей Дванадцятої щорічної Всеукраїнської наукової конференції, м. Суми, 18–19 квітня 2012 р. / відп. за вип. О. М. Теліженко. – Суми : СумДУ, 2012. – С. 163–165.

33. Грановська І. В. Теоретичні основи тінізації та детінізації української економіки / І. В. Грановська // Економіка і суспільство. – 2018. – Вип. 16. – С. 718–723.

34. Гришова І. Ю. Стратегія державної політики у сфері детінізації економіки України / І. Ю. Гришова, О. П. Дяченко // Право та державне управління. – 2016. – № 4 (25). – С. 212–218.

35. Губарева І. О. Менеджмент економічної безпеки України в умовах активізації інтеграційних процесів / І. О. Губарева // Бізнес Інформ. - 2016. - № 4. - С. 244-248. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2016_4_39

36. Губарева І. О. Моніторинг реалізації державного регулювання економічної безпеки країни [Електронний ресурс] / І. О. Губарева // Проблеми економіки. – 2018. – № 1. – С. 55–61. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pecon_2018_1_9.

37. Губарева І. О. Організаційний механізм державного регулювання модернізації національної економіки / І. О. Губарева // Соціальна економіка. – 2017. – № 2. – С. 21–26.

38. Губарева І. О. Прогнозування індикаторів фінансової безпеки України [Електронний ресурс] / І. О. Губарева, Г. В. Середіна // Економіка розвитку. –

2017. – № 4. – С. 38-48. – Режим доступу :
http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecro_2017_4_6.

39. Губарева І. О. Стратегічне управління економічною безпекою країни / І. О. Губарева, І. В. Ярошенко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2018. – Вип. 19 (1). – С. 109-113. – Режим доступу :
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevsg_2018_19%281%29__26.

40. Данилишин Б. М. Рента та розвиток рентних відносин в Україні / Б. М. Данилишин, В. С. Міщенко // Наука та інновації. – 2006. – № 5. – С. 81–92.

41. Дворянінов А. В. Напрями детінізації економіки України через застосування податкових механізмів / А. В. Дворянінов // Фінансовий простір. – 2013. – № 4 (12). – С. 151–156.

42. Дзеверіна К. С. Життєздатність тіньової економіки в умовах інституційної трансформації господарського механізму / В. В. Похилюк, К. С. Дзеверіна, В. В. Стеценко // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки. – 2017. – № 2. – С. 43-53.

43. Дзеверіна К. С. Оцінювання впливу тіньового сектору на макропоказники національної економіки / Б. Л. Ковальов, В. О. Ковач, К. В. Богомоллова // Вісник СумДУ. Серія «Економіка». – 2018. – № 1. – С. 65–71.

44. Длугопольський О. В. Корупція і соціальні реформи: аспекти взаємовпливу / О. В. Длугопольський, А. Ю. Жуковська // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 8 (110). – С. 229–240.

45. Дяченко О. П. Зарубіжний досвід щодо державних механізмів детінізації економіки країн Європейського Союзу / О. П. Дяченко // Держава та регіони. – 2017. – № 3 (59). – С. 55–60.

46. Жихор О. Б. Детермінанти розвитку тіньових відносин і механізми протидії / О. Б. Жихор, Н. В. Кузьминчук, С. В. Авершин // Вісник університету банківської справи Національного банку України. – 2012. – № 1 (13). – С. 40–45.

47. Жулавський А. Ю. Рента в системі економічних відносин / А. Ю. Жулавський, Н. В. Сидоренко // Вісник Сумського державного університету. Серія «Економіка». – 2012. – № 2. – С. 131–137.

48. Жураковська А. В. Розрахунок обсягів тіньового сектора в економіці регіону за причинами виникнення / А. В. Жураковська, О. Ю. Полякова // Бізнес Інформ. – 2012. – № 4. – С. 97–99.

49. Завадський Й. С. Економічний словник / Й. С. Завадський, Т. В. Осовська, О. О. Юшкевич. – Київ : Кондор, 2006. – 355 с.

50. Закон України від 03.11.2016 № 1726-VIII «Про внесення змін до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» щодо лібералізації системи державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності».

51. Закон України від 18.02.2016 № 1021-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення засад діяльності Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів».

52. Зверькова Н. Деякі питання визначення понять «тіньова економіка», «детінізація економіки» та «протидія тіньовій економіці» / Н. Зверькова // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 1. – С. 92–96. назв.

53. Зянько В. В. Тіньові доходи та шляхи їх зменшення в Україні / В. В. Зянько, Т. О. Журко // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2008. – №1. – С. 8–13.

54. Івченко Є. А. Природа трансформаційного процесу як соціально-економічного феномену та його вплив на систему економічної безпеки підприємства / Івченко Є. А. // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2016. - № 3 (227). – С. 40–44.

55. Інтеграційні процеси на фінансовому ринку України : монографія / А. О. Єпіфанов, І. О. Школьник, Ф. Павелка та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук А. О. Єпіфанова, д-ра екон. наук І. О. Школьник і д-ра екон. наук Ф. Павелки. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. – 258 с.

56. Кизим М. О. Оцінювання рівня економічної безпеки України та країн Європейського Союзу / М. О. Кизим, Ю. Б. Іванов, І. О. Губарева // Фінанси України. – 2018. – № 4. – С. 7–18.

57. Кирпа С. В. Тіньова економіка: її суть та генезис / С. В. Кирпа // Сталий розвиток економіки : зб. наук. праць ПВНЗ «Університет економіки і підприємництва» та ПП «Інститут економіки, технологій і підприємництва». – 2011. – № 4. – С. 60–64.

58. Клименко С. Механізми детінізації економіки: теоретико-методологічні підходи / С. Клименко // Ефективність державного управління // Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 37. – С. 242–247.

59. Ковальчук А. Детінізація економіки як нормативно-правовий імператив / А. Ковальчук, А. Криштоф // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 1. – С. 51–55.

60. Концепція реформування податкової системи України, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 лютого 2007 р. № 56-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/67791473>.

61. Корецька С. О. «Тіньова» економіка: наслідки та методи подолання / Корецька С. О. // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – № 20. – С. 15–18.

62. Кравченко О. А. Тіньова економіка України: проблеми і шляхи подолання / О. А. Кравченко, О. М. Головченко // Труды Одесского политехнического университета. – 2004. – Вып. 1 (21). – С. 1–3.

63. Краус Н. М. Регуляторні механізми детінізації національної економіки / Н. М. Краус, М. О. Максименко // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. – 2011. - № 6 (51), ч. 1. – С. 81–86.

64. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2007. – № 47–48.

65. Криницын О. Конкурентная разведка в преддверии недружественного поглощения: [Варианты защиты от рейдеров] / О. Криницын // Антикризисный менеджмент. – 2006. – № 12. – С. 25–26.

66. Кубатко В. В. Shadow economy estimation: economical and ecological aspects / В. В. Кубатко, В. М. Кислий // Економічні проблеми сталого розвитку : матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-річчю наукової діяльності факультету економіки та менеджменту СумДУ (м. Суми, 3–5 квітня 2012 року) : у 8 т. / за заг. ред. О. В. Прокопенко. – Суми : Сумський державний університет, 2012. – Т. 2. – С. 78–79.

67. Кубатко В. В. The shadow economy and its influence on an environment / В. В. Кубатко, В. М. Кислий // Economics for ecology ISCS'2012 : 18th International scientific conference, Sumy, April 27-30, 2012 / ред. кол.: Д. О. Смоленніков, А. С. Лавриненко. – Суми : СумДУ, 2012. – С. 78–80.

68. Кубатко В. В. Аналіз методів визначення рівня тіньової економіки / В. В. Кубатко, В. М. Кислий // Економічна політика держави в умовах трансформаційних змін: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Сімферополь, 15–16 лютого 2013 року) : у 2 ч. – Сімферополь : Наукове об'єднання «Economics», 2013. - Ч. 1 – С. 42–44.

69. Кубатко В. В. Вплив тіньового сектору економіки на конкурентоспроможність економіки держави / В. В. Кубатко, В. М. Кислий // Міжнародний науковий економічний журнал «Бізнес Інформ». – 2012. – №9. – С. 84–88.

70. Кубатко В. В. Детінізація національної економіки як фактор довгострокового сталого розвитку / В. В. Кубатко // Вісник СумДУ. Серія «Економіка». – 2017. - № 4. – С. 128–133.

71. Кубатко В. В. До питання еколого-економічної оцінки тіньової економіки / В. В. Кубатко, В. М. Кислий // Екологічний менеджмент у

загальній системі управління : збірник тез доповідей Тринадцятої щорічної Всеукраїнської наукової конференції, м. Суми, 17–18 квітня 2013 р. / відп. за вип. О. М. Теліженко. – Суми : СумДУ, 2013. – С. 65–66.

72. Кубатко В. В. Еколого-економічна оцінка обсягу тіньового сектору національної економіки у формуванні рентних відносин / В. В. Кубатко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2018. – №29.– С. 96–99.

73. Кубатко В. В. Методичні аспекти оцінювання еколого-економічних наслідків функціонування тіньового сектору національної економіки / В. В. Кубатко // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Економіка і управління». – 2018. – Том 29 (68), № 2.– С. 17–21.

74. Кубатко В. В. Науково-методичні основи еколого-економічної оцінки тіньового та неформального секторів сільськогосподарського виробництва / В. В. Кубатко, В. М. Кислий // Агросвіт. – 2012. – №2. – С. 29–33.

75. Кубатко В. В. Науково-методичні підходи до оцінки ефективності економічного механізму забезпечення сталого розвитку регіонів / В. В. Кубатко, О. В. Кубатко // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 4. – С. 67–74.

76. Кубатко В. В. Проблеми визначення впливу тіньового сектору економіки на довкілля / В. В. Кубатко, В. М. Кислий // Екологічний менеджмент у загальній системі управління : збірник тез доповідей Дванадцятої щорічної Всеукраїнської наукової конференції, м. Суми, 18–19 квітня 2012 року. – Суми : Сумський державний університет, 2012. – С. 93–95.

77. Кубатко В. В. Теневая экономика как фактор, сдерживающий развитие экономики государства / В. В. Кубатко, В. Н. Кислый // Глобальные проблемы модернизации национальной экономики : материалы I Международной научно-практической конференции (заочная) / М-во обр. и науки РФ ; ФГБОУ ВПО «Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина»; гл. ред. В. М. Юрьев, отв. ред.

А. А. Бурмистрова. – Тамбов : Изд-во ТРОО «Бизнес-Наука-Общество», 2012. – С. 220–223.

78. Кубатко В. В. Тіньовий сектор національної економіки як фактор, що стримує її розвиток / В. В. Кубатко // Альманах науки : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Наука та інформація», м. Київ, 7-8 серпня 2018 р. - Київ, 2018. - № 8 (17). – С. 13–15.

79. Кубатко В. В. Фактори тінізації національної економіки в контексті ресурсозбереження / В. В. Кубатко // Причорноморські економічні студії. – 2018. - № 30.– С. 42–46.

80. Кубатко В. В. Детінізація національної економіки як фактор довгострокового сталого розвитку / В. В. Кубатко // Вісник Сумського державного університету. Серія «Економіка». – 2017. – № 4. – С. 128–133. – DOI : 10.21272/1817-9215.2017.4-16.

81. Кузьменко О. В. Прогнозування соціально-економічного розвитку України з урахуванням впливу тіньових схем виведення капіталу / О. В. Кузьменко, А. О. Бойко, В. В. Боженко // Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія : Економіка, управління та адміністрування. – 2018. – № 4 (86). – С. 8–14

82. Ладюк О. Статистична оцінка масштабів тіньової економіки України як необхідний інструмент подолання перешкод на шляху до вступу України у ЄС / О. Ладюк, С. Огреба // Економічний аналіз. – 2012. – №10, ч. 4. – С. 220–223.

83. Латов Ю. В., Ковалев С. Н. Теневая экономика : учебное пособие для вузов / Ю. В. Латов, С. Н. Ковалев; под ред. проф. В. Я. Кикотя; проф. Г. М. Казиахмедова. – Москва : Норма, 2006. – 336 с.

84. Лех Г. А. Особливості тіньової економіки в Україні / Г. А. Лех, А. Я. Табачук // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.9. – С. 186–192.

85. Роль та значення національної системи протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, у сучасних умовах

розвитку фінансового ринку України / С. Леонов, А. Бойко, В. Боженко, І. Лучко // Проблеми і перспективи економіки та управління : науковий журнал. – Чернігів : ЧНТУ, 2018. – № 3 (15). – С. 137–144 с.

86. Луцик А. І. Тіньова економіка та розміри податкових надходжень : діалектика взаємозалежності / А. І. Луцик // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону : наук. зб. / за ред. І. Г. Ткачук. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2008. – Вип. IV, т. 2. – С. 66–70.

87. Мазур І. І. Детінізація економіки в контексті глобалізації / І. І. Мазур // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2005. – № 73. – С. 30–32.

88. Мазур І. І. Соціально-економічна природа тіньової економіки та причини її розвитку в підприємстві / І. І. Мазур, А. О. Шишак // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка». – 2017. – Вип. 1. – С. 13–20.

89. Мазур І. І. Вплив тіньової економіки на економічну безпеку / І. І. Мазур // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2012. – Вип. 27(3). – С. 31–37.

90. Мазур О. А. Тіньова економіка в Україні : причини, форми її прояву та обсяги / О. А. Мазур // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. : Економіка. – 2014. – Т. 22, вип. 8(2). – С. 70–77.

91. Малишко В. М. Державна регуляторна політика у сфері господарської діяльності / В. М. Малишко, І. В. Скринська // Актуальні питання публічного та приватного права. – 2014. – № 3. – С. 118–123.

92. Маслій І. В. Про систему заходів протидії тіньовій економіці / І. В. Маслій // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. - № 2 (6). – С. 118–125.

93. Матвійчук К. А. Тінізація економіки та легалізація тіньових капіталів в Україні / К. А. Матвійчук // V Міжнародна науково-практична конференція «Якість економічного розвитку : глобальні та локальні аспекти», м. Київ, 24–25 травня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.confcontact.com/2012_05_25/5_matvijchuk.php.

94. Матошук Ю. І. Вплив тіньової економіки України на суб'єктів макроекономічних відносин / Ю. І. Матошук // Магістеріум. Економічні студії. – 2011. – № 44. – С. 58–62.

95. Меда Н. С. Систематизація функцій банківської діяльності в сучасних умовах / Н. С. Меда // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2014. - № 1 (19). – С. 149–152.

96. Методи оцінки екологічних втрат : монографія / за ред. Л. Г. Мельника та О. І. Карінцевої. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. – 288 с.

97. Методы решения экологических проблем / под ред. проф. Л. Г. Мельника и доцента В. В. Сабадаша. – Суми : Винниченко Н.Д., ОАО «СОТ» издательство «Козацький вал», 2005. – 530 с.

98. Мороз О. В. Зміст та роль неформалізованої економіки : теоретико-методологічний аспект аналізу / О. В. Мороз, І. Ю. Чухрій // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2010. – № 5. – С. 23–28.

99. Наказ Міністерства економіки України «Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки» від 18.02.2009 р. № 123 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/LegislativeActs/>

100. Наконечна Н. В. Напрями застосування фінансового контролінгу в контексті детінізації економіки України / Н. В. Наконечна // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. - № 2. – С. 162–174.

101. Нехайчук Ю. С. Про вплив тіньової економіки на соціально-економічний розвиток / Ю. С. Нехайчук // Науковий вісник : фінанси, банки, інвестиції : науково-практичний журнал. – Сімферополь, 2010. – № 2 (7). – С. 24–28.

102. Новікова К. І., Ільїна А. В. Вплив тіньової економіки на фінансову безпеку держави / К. І. Новікова, А. В. Ільїна // Держава та регіони. Серія : Економіка та підприємництво. – 2011. – №4. – С. 36–41.

103. Ольхова Т. О. Загальнотеоретичні підходи до контрольно-наглядової функції держави / Т. О. Ольхова // Філософські та методологічні проблеми права. – 2014. - № 1. – С. 163–169.

104. Питання розроблення політики в деяких пріоритетних сферах діяльності, затверджені розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2016 р. № 612-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249263994>.

105. Пірнікоза П. В. Теоретична сутність економічної категорії «детінізація економіки» / П. В. Пірнікоза // Економічний аналіз. – 2017. – Т. 27, № 4. – С. 65–74.

106. Побута М. В. Еволюція тіньової економіки в Україні / М. В. Побута // Економічний аналіз : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет ; редкол. : С. І. Шкарабан (голов. ред.) та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2013. – Т. 14, №1. – С. 127–133. ISSN 1993-0259.

107. Податковий кодекс України (зі змінами та доповненнями станом на 10.06.2018 року) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 13–17.

108. Попов А. И. Экономическая теория. Учебник для вузов / А. И. Попов. – Санкт-Петербург : ЗАО Издательский дом «Питер», 2006. – 473 с.

109. Попова Л. М. Дослідження процесів тінізації в економіці України / Л. М. Попова // Право і безпека. – 2015. – № 1 (56). – С. 76–80.

110. Постанова Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 № 117 «Про затвердження порядку з питань зупинення реєстрації податкової накладної/розрахунку коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних».

111. Постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 № 204 «Про внесення змін до Порядку ведення Єдиного реєстру податкових накладних».

112. Постанова Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 № 361 «Деякі питання проведення перевірок органів державного нагляду (контролю)».

113. Постанова Кабінету Міністрів України від 25.05.2016 № 364 «Деякі питання реалізації принципу «єдиного вікна» під час здійснення митного, санітарно-епідеміологічного, ветеринарно-санітарного, фітосанітарного, екологічного, радіологічного та інших видів державного контролю».

114. Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03. 1999 р. № 303 (303-99-п) «Про затвердження Порядку встановлення нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору» (зі змінами і доповненнями від 22.06.2009) // Офіційний вісник України. – 1999. – № 9. – с. 347).

115. Прутська О. О. Заходи державної протидії тіньовій економічній діяльності в Україні / О. О. Прутська, І. Б. Юрчик // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону : наук. збірник / за ред. І. Г. Ткачук. – 2009. – Вип. V. – т. 1. – С. 329–333.

116. Пушак Я. Я. Оцінка тіньової складової в економіці України : методичний аспект / Я. Я. Пушак, О. І. Лиса // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 113–123.

117. Рябушкин Б. Т. Методы оценки теневого и неформального секторов экономики / Б. Т. Рябушкин, Э. Ю. Чурилова – Москва: Финансы и статистика, 2003. – 144 с.

118. Савич І. В. Детінізація економіки: теоретичні надбання та перспектива дослідження / І. В. Савич // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2013. – № 2. – С. 72–76.

119. Самойленко Є. Г. Сутність та етапи еволюції тіньової економіки / Є. Г. Самойленко // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – Т. 2, № 1 (5). – 2012. – С. 338–345.

120. Сандугей В. В. Детінізація вітчизняного ринку праці як необхідна умова ефективної євроінтеграції / В. В. Сандугей // Інфраструктура ринку. – 2017. – № 3.– С. 11–15.

121. Скидан О. В. Аграрна політика регулювання зайнятості на селі / О. В. Скидан, В. С. Ніценко // Вісник ЖНАЕУ. – 2011. – № 1, т. 2. – С. 3–10.

122. Ставицький А. В. Аналіз зв'язку між податковою політикою держави та тіньовою економікою України / А. В. Ставицький // Держава та регіони. – 2011. – № 1. – С. 11–14.

123. Статистичний збірник «Довкілля України» за 2005 рік / за заг. керівн. Ю. М. Остапчука. – Київ : Державний ком. стат. України, 2006. – 325 с.

124. Статистичний збірник «Довкілля України» за 2007 рік / за заг. керівн. Ю. М. Остапчука. – Київ : Державний ком. стат. України, 2008. – 216 с.

125. Статистичний збірник «Довкілля України» за 2014 рік / за заг. керівн. Ю. М. Остапчука. – Київ : Державний ком. стат. України, 2015. – 223 с.

126. Статистичний щорічник України за 2000 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; Державний комітет статистики. – Київ : Техніка, 2001. – 598 с.

127. Статистичний щорічник України за 2001 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; Державний комітет статистики. – Київ : Техніка, 2002. – 642 с.

128. Статистичний щорічник України за 2002 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; Державний комітет статистики. – Київ : Техніка, 2003. – 662 с.

129. Статистичний щорічник України за 2003 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; Державний комітет стат. – Київ : Консультант, 2004. – 631 с.

130. Статистичний щорічник України за 2004 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; Державний ком. стат.;. – К. : Консультант, 2005. – 592 с.

131. Статистичний щорічник України за 2005 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; Державний комітет статистики. – Київ : Консультант, 2006. – 575 с.

132. Статистичний щорічник України за 2006 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; Державний комітет статистики. – Київ: Вид-во «Консультант», 2007. – 552 с.

133. Статистичний щорічник України за 2011 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; Державний комітет статистики. – Київ : ТОВ «Август-трейд», 2012. – 559 с.

134. Статистичний щорічник України за 2012 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; Державний комітет статистики. – Київ : Консультант, 2013. – 552 с.

135. Статистичний щорічник України за 2013 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; Державний комітет статистики. – Київ : Державна служба статистики України, 2014. – 534 с.

136. Статистичний щорічник України за 2014 рік / за ред. І. М. Жук ; Державний комітет статистики. – Київ : Державна служба статистики України, 2015. – 586 с.

137. Статистичний щорічник України за 2015 рік / за ред. І. М. Жук ; Державний комітет статистики. – Київ : Державна служба статистики України, 2016. – 575 с.

138. Статистичний щорічник України за 2016 рік / за ред. І. Є. Вернера ; Державний комітет статистики. – Київ : Державна служба статистики України, 2017. – 611 с.

139. Статистичний щорічник України за 2017 рік / за ред. І. Є. Вернера ; Державний комітет статистики. – Київ : Державна служба статистики України, 2018. – 541 с.

140. Сущенко О. М. Сутність, принципи та пріоритети макрофінансової стабілізації України / О. М. Сущенко // Фінанси України. – 2013. - №1.– С. 71–90.

141. Тищук Т. А. Тінізація економіки України у контексті кризових тенденцій / Т. А. Тищук, О. В. Іванов // Збірник наукових праць Національного університету Державної податкової служби України. – 2011. – № 2. – С. 279–91.

142. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання : аналіт. доп. / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – Київ: НІСД, 2011. – 96 с.

143. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації : монографія / за ред. З. С. Варналія. – Київ : Вид-во НІСД, 2006. – 576 с.

144. Удосконалення національної системи протидії легалізації коштів, отриманих незаконним шляхом в контексті підвищення фінансово-економічної безпеки держави: звіт про НДР (проміжний) / кер. С. В. Леонов. – Суми : СумДУ, 2017. – 138 с.

145. Наказ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12 січня 2015 р. № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10>.

146. Федоренко Н. П. Исследование теневой экономики в Украине / Н. П. Федоренко // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 55, т. 3. – С. 54–56

147. Фінансові результати підприємств до оподаткування за видами промислової діяльності у 2016 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/LegislativeActs/>
https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2012/fin/fin_rez/fr_pr/fr_pr_u/fr_pr_16_u.htm

148. Франчук В. І. Аналіз методів оцінювання та виявлення тіньової економіки / В. І. Франчук, Ю. І. Кіржецький // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 4–11.

149. Харазішвілі Ю. Методичні підходи до оцінки тіньової зайнятості в Україні / Ю. Харазішвілі, Н. Дмитренко // Економіка України. – 2010. – № 12. – С. 16–28.

150. Харазішвілі Ю. М. Детінізація заробітних плат як чинник соціального розвитку та забезпечення економічної безпеки України / Ю. М. Харазішвілі // Стратегічні пріоритети. – 2013. - № 4 (29). – С. 38–49.

151. Харко Д. Правова природа тіньової економіки: поняття, причини та напрями детінізації / Д. Харко // Вісник Львівського університету. Серія юрид. – 2011. – Вип. 52. – С. 351–357.

152. Харченко В. Принципи формування системи стратегічного управління розвитком промислового підприємства / В. Харченко // Схід. – 2014. - № 4 (130). – С. 66–71

153. Чернецький Ю. О. Управлінсько-підприємницький потенціал і ресурси неформальної економіки світу: питання теорії / Ю. О. Чернецький // Екон. теорія. – 2007. – № 1. – С. 85–91.

154. Шепеленко О. Тіньова економіка та її легалізація в Україні // Вісн. Терноп. акад. нар. госп-ва. – 2005. – № 4. – С. 108–115.

155. Экологические издержки производства в Украине / под ред. Л. Г. Мельника и А. И. Каринцевой. – Сумы : РИО «АС-Медиа»; Первая украинская компания инновационно-инвестиционного развития «Экополус», 2003. – 72 с.

156. Эколого-экономические проблемы сельскохозяйственного производства / О. Ф. Балацкий, Л. Г. Мельник, С. Н. Козьменко и др.; под ред. О. Ф. Балацкого. – Киев : Урожай, 1992. – 144 с.

157. Янова В. В. Экономика. Курс лекций: учебное пособие для вузов / В. В. Янова. – Москва : Издательство «Экзамен», 2005. – 384 с. – (Серия «Курс лекций»)

158. Ali M., Alok K. Bohara (2017). How Does FDI Respond to the Size of Shadow Economy: An Empirical Analysis under a Gravity Model Setting, *International Economic Journal*, 31:2, 159-178, DOI: 10.1080/10168737.2017.1314533

159. Allingham M. G. and Sandmo A. (1972). Income tax evasion: a theoretical analysis / M. G. Allingham and A. Sandmo // *Journal of Public Economics*. – 1972. – № 1. – P. 323–338.

160. Causes of the Shadow Economy / M. Arsić, M. Arandarenko, B. Radulović, S. Randelović, I. Janković // Krstić G., Schneider F. (eds) *Formalizing the Shadow Economy in Serbia. Contributions to Economics*. – Springer, 2015. – Cham. : 21–46.

161. Bajada C. The shadow economies of the Asia-Pacific. / C. Bajada, F. Schneider // *Pacific Economic Review*. – 2005. – № 10 (3), P. 379–401.

162. Blackman A. Community Pressure and Clean Technologies in the Informal Sector: An Econometric Analysis of the Adoption of Propane by Traditional Mexican Brickmakers / A. Blackman and G. Bannister // *Journal of Environmental Economics and Management*. – 1998. – № 35. – P. 1–21.

163. Breusch V. Estimating the Underground Economy using MIMIC models / V. Breusch // *Journal of Tax Administration*. – 2016. – Vol. 2, № 1.

164. Chen M. A. The Informal Economy: Definitions, Theories and Policies / M. A. Chen // Working Paper 1. Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing (WIEGO) Working Papers. WEIGO: Cambridge, 2012. – 26 p.

165. Corporate Responsibility and Anti-corruption. Document No. 195–64 Rev. 2. VSI/YPR/amu 26/05/2015. ICC anti-corruption third party due diligence: a guide for small and medium size enterprise. – 41 p.

166. Criminal Law Convention on Corruption. Council of Europe. European Treaty Series. – No. 173. Strasbourg, 27.I.1999.

167. Davidescu (Alexandru) A. Shadow Economy and foreign direct investments: an empirical analysis for the case of Romania / (Alexandru) A. Davidescu and V. Strat. // Ecoforum. – 2015. – № 4 (2). – P. 110–118.

168. Economic Freedom index. Published by The Heritage Foundation [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.heritage.org/index/explore> (accessed 10 May 2018).

169. Eliat Y. The Shadow Economy in Transition Countries: Friend or Foe? A Policy Perspective / Y. Eliat and C. Zinnes // World Development. – 2002. – № 30,. – P. 1233–1254.

170. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). Transition indicators. [Electronic resource]. – 2008. – Access mode : <http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data.html> (accessed 12 April 2018).

171. Feld L. P. Tax compliance as the result of a psychological tax contract: the role of incentives and responsive regulation / L. P. Feld and B. S. Frey // Law and Policy. – 2007. – № 29 (1). – P. 102–20.

172. Feld L. P. “Black” activities low in Germany in 2006. / L. P. Feld and C. Larsen // News from the Rockwool Foundation Research Unit. – 2008. – March. – P. 1–12.

173. Frey B. S. The hidden economy: state and prospect for measurement / B. S. Frey and W. Pommerehne // Review of Income and Wealth. – 1984. – № 30 (1). – P. 1–23.

174. Gross Domestic product : World Bank [Electronic resource]. – 2014. – Access mode : // [http:// www.worldbank.org](http://www.worldbank.org). – Title from the screen.

175. Gross Domestic product: World Bank [Electronic resource]. – 2017. – Access mode : // [http:// www.worldbank.org](http://www.worldbank.org). – Title from the screen.

176. ICC Anti-corruption clause. International Chamber of Commerce (ICC). ICC Publication. – 2012. – №.740E. – 21 p.

177. International Labour Organization. Recommendation concerning the transition from the informal to the formal economy, 2015 (No. 204). Adoption: Geneva, 104th ILC session (12 Jun 2015) R204

178. Katsios S. The shadow economy and corruption in Greece / S. Katsios // South-Eastern Europe Journal of Economics. – 2009. – №1. – P. 61–80.

179. Medina L. Shadow Economies Around the World : What Did We Learn Over the Last 20 Years? / L. Medina, F. Schneider // IMF Working Paper WP 18/17, January 2018. – 76 p.

180. Melnyk L. Instruments and key factors of sustainable (“green”) economy formation / L. Melnyk. – 2016. – P. 178. 30-36.

181. Melnyk L. The impact of foreign direct investment on economic growth: case of post communism transition economies / L. Melnyk, O. Kubatko, S. Pysarenko // Problems and perspectives in Management. – 2014. – № 12 (1). – P. 17–24.

182. OECD (2014), Health at a Glance: Europe 2014 [Electronic resource]. OECD Publishing. – Access mode : http://dx.doi.org/10.1787/health_glance_eur-2014-en.

183. Parliamentary Assembly. Council of Europe. Resolution 1847 (2011). Final version. The underground economy: a threat to democracy, development and the rule of law [Electronic resource]. – Access mode : <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=18056&lang=en>

184. Peçi I. Corruption and legal certainty; the case of Albania and the Netherlands: Implementation of the Criminal Law Convention on Corruption in a

transitional and consolidated democracy / I. Peçi, E. Sikkema // *Utrecht Law Review*. – 2010. – № 6(1). – P. 101–118.

185. Rajevska O. Adequacy and equity of pensions as a function of pension system institutional design: a case of the Baltic States / O. Rajevska. – 2016. – DOI : 10.13140/RG.2.1.1418.4568.

186. Schneider F. Measuring the size and development of the shadow economy. Can the causes be found and the obstacles be overcome? / F. Schneider // Brandstaetter H. and Güth W. (eds) *Essays on Economic Psychology*. – Berlin : Springer, 1994. – P. 193–212.

187. Schneider F. Shadow economy and tax evasion in the EU / F. Schneider, K. Raczkowski, B. Mróz // *Journal of Money Laundering Control*. – 2015. – № 18 (1). – P. 34–51. – Access mode : <http://dx.doi.org/10.1108/JMLC-09-2014-0027>

188. Schneider F. *The Shadow Economy*, Institute of Economic Affairs / F. Schneider, Colin C. Williams. – 2013. – 96 p.

189. Schneider F. Shadow economies around the world: what do we really know? / F. Schneider // *European Journal of Political Economy*. – 2005. – № 21 (4). – P. 598–642.

190. Schneider F. Size and development of the shadow economy in Germany, Austria and other OECD countries: some preliminary findings. / F. Schneider // *Revue Economique*. – 2009. – № 60. – P. 1079–1116.

191. Schneider F. Comment on Feige's Paper, Reflections on the Meaning and Measurement of Unobserved Economies: What do we really know about the "Shadow Economy?" / F. Schneider // *Journal of Tax Administration*. – 2016. – Vol 2(2). – P. 82–92.

192. Sineviciene L. What makes countries to be energy efficient: case of Lithuania and Ukraine? / L. Sineviciene, I. Sotnyk, A. Lakstutiene, O. Kubatko // *Proceedings of the 2017 International Conference "Economic science for rural development"*. – 2017. – №. 45, Jelgava, LLU ESAF, 27–28 April, 2017. P. 213–220.

193. Sineviciene L. Determinants of energy efficiency and energy consumption of Eastern Europe post-communist economies / L. Sineviciene, I. Sotnyk, O. Kubatko

// Energy & Environment. – 2017. – № 28 (8). – P. 870–884. – Access mode :
<https://doi.org/10.1177/0958305X17734386>

194. Vinnychuk I. Shadow economy in Ukraine: Modelling and analysis / I. Vinnychuk, S. Ziukov // Business Systems and Economics. – Vilnius, 2013. – Vol. 3 (2). – P. 141–152.

195. World Development Indicators database. World Bank (2018). [Electronic resource]. – Access mode :
<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators> (accessed 12 April 2018).

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1 – Розрахунок частки тіньового сектору економіки для підприємств транспортного сектору за період 2001–2015 рр.*

Рік	Частка прибуткових фірм	Розмір прибутку, млн грн.	Частка збиткових фірм	Розмір збитку, млн грн.	Умовний прибуток збиткових фірм, млн грн.	Тіньовий прибуток, млн грн.	Валова додана вартість, млн грн.	Частка тіньової економіки	Частка тіньової економіки (зважена)
2001	52,6	4530,3	47,4	3823,6	4082,438	7906,03	15807	0,50016	48,7
2002	55	5019,6	45	883,9	4106,945	4990,45	19647	0,25402	35,2
2003	54,7	5483,4	45,3	1214	4541,097	5755,09	21990	0,26171	35,7
2004	58,2	6764,6	41,8	959,4	4858,424	5817,82	28022	0,20761	31,2
2005	60,7	7971,7	39,3	1306,1	5161,249	6467,34	34080	0,18977	29,1
2006	61,7	11408	38,3	1778,3	7081,465	8859,76	37775	0,23454	30,8
2007	62,8	11274,6	37,2	2774,9	6678,585	9453,48	44489	0,21249	29,2
2008	64,5	14727,3	35,5	3384,5	8105,723	1149,2	55463	0,20716	28,1
2009	59,5	16644,8	40,5	12125,9	11329,65	23455,5	68881	0,34052	37,2
2010	57	18400,5	43	7842,8	13881,08	21723,8	76657	0,28339	35,6
2011	54,6	10387,7	45,4	5328,8	8637,392	13966,1	87269	0,16003	30,7
2012	63,4	15692,2	36,6	6950,8	9058,904	16009,7	108123	0,14806	25,7
2013	61,8	13946,5	38,2	6421,6	8620,652	15042,2	103869	0,14481	26,3
2014	63,1	9429,9	36,9	8595,6	5514,474	14110,07	110085	0,12817	24,8
2015	62,7	12775,3	37,3	32479,2	7599,979	40079,18	100889	0,39726	38,51

*Авторські розрахунки на підставі даних Державної служби статистики

Таблиця А.2 – Розрахунок частки тіньового сектору економіки для підприємств будівництва за період 2001–2015 рр.*

Рік	Частка прибуткових фірм	Розмір прибутку, млн грн	Частка збиткових фірм	Розмір збитку, млн грн	Умовний прибуток збиткових фірм, млн грн	Тіньовий прибуток, млн грн	Валова додана вартість, млн грн	Частка тіньової економіки	Частка тіньової економіки (зважена)
2001	60	883,4	40	843,1	588,9333	1432,03	6102	0,234	31,73
2002	63,5	1384,3	36,5	661,5	795,7	1457,2	7929	0,183	27,43
2003	62,1	932,3	37,9	971,9	568,9882	1540,88	8408	0,183	28,11
2004	64,3	1323,5	35,7	1309,4	734,8204	2044,22	11099	0,184	27,05
2005	66,3	2051,8	33,7	1281,2	1042,921	2324,12	15621	0,1487	24,28
2006	66,2	2642,8	33,8	1770,6	1349,345	3119,94	17842	0,174	25,64
2007	68,1	3578,4	31,9	1975,3	1676,226	3651,52	22981	0,1588	23,89
2008	67,9	5417,8	32,1	3788,8	2561,287	6350,08	33430	0,189	25,5
2009	62,8	6159,3	37,2	12967,2	3648,503	16615,7	33118	0,501	43,68
2010	57	5433,2	43	8891,5	4098,73	12990,2	24702	0,525	47,79
2011	55,3	4905,1	44,7	9323,3	3964,882	13288,1	36648	0,362	40,47
2012	60,5	5373	39,5	9218,8	3507,992	12726,7	41057	0,3099	35,24
2013	60,5	9139,1	39,5	9210,2	5966,85	15177,0	40500	0,3747	38,487
2014	62,3	5968	37,7	11094,6	3611,454	14706,0	38450	0,3824	37,97
2015	62,7	6295,7	37,3	33584,1	3745,289	37329,3	36876	1,012	69,26

*Авторські розрахунки на підставі даних Державної служби статистики

Таблиця А.3 – Розрахунок частки тіньового сектору економіки для підприємств оптової та роздрібною торгівлі за період 2001–2015 рр.*

Рік	Частка прибуткових фірм	Розмір прибутку, млн грн	Частка збиткових фірм	Розмір збитку, млн грн	Умовний прибуток збиткових фірм, млн грн	Тіньовий прибуток, млн грн	Валова додана вартість, млн грн	Частка тіньової економіки	Частка тіньової економіки (зважена)
2001	63,7	5518,3	36,3	4323,2	3144,65	7467,85	14821	0,50387	43,3
2002	63,7	6807,2	36,3	4455,2	3879,14	8334,34	22505	0,37033	36,6
2003	64,3	9186,1	35,7	4829,7	5100,21	9929,91	24694	0,40211	37,9
2004	65,3	7672,6	34,7	7098,9	4077,17	11176,0	31734	0,35218	34,9
2005	68,4	14771,4	31,6	7841,2	6824,21	14665,4	41132	0,35654	33,6
2006	69,9	15488,8	30,1	6024,6	6669,71	12694,3	56008	0,22665	26,3
2007	68,4	15593,4	31,6	7423,7	7203,96	14627,6	68144	0,21465	26,5
2008	69,7	23346,8	30,3	10076,8	10149,3	20226,1	94408	0,21424	25,8
2009	64,8	21512,5	35,2	40354,7	11685,8	52040,5	129770	0,40102	37,6
2010	62,2	19805,2	37,8	24180	12035,9	36215,9	128440	0,28196	32,9
2011	62,5	42655,9	37,5	2777,4	25593,5	53365,9	162171	0,32907	35,2
2012	66,7	48487,9	33,3	26896,4	24207,6	51104	201746	0,25330	29,3
2013	66	43877,8	34	34269	22603,7	56872,7	210232	0,27052	30,5
2014	67,2	36528,5	32,8	42576	7829,39	60405,3	222789	0,27113	29,9
2015	66,7	34360,9	33,3	162495	17154,69	179650,4	233702	0,768716	55,0

*Авторські розрахунки на підставі даних Державної служби статистики

Таблиця А.4 – Розрахунок частки тіньового сектору економіки для підприємств сільського господарства за період 2001–2015 рр.*

Рік	Частка прибуткових фірм	Розмір прибутку, млн грн	Частка збиткових фірм	Розмір збитку, млн грн	Умовний прибуток збиткових фірм, млн грн	Тіньовий прибуток, млн грн	Валова додана вартість, млн грн	Частка тіньової економіки	Частка тіньової економіки (зважена)
2001	65.5	3285.3	34.5	1532.9	1730.42	3263.32	24573	0.13280	23.8900
2002	57.4	2550	42.6	1650.9	1892.50	3543.40	29514	0.12005	27.3029
2003	51.8	2036.6	48.2	2291.2	1895.06	4186.26	29509	0.14186	31.1931
2004	57.7	2932.1	42.3	2162.6	2149.52	4312.12	29121	0.14807	28.5538
2005	66.7	4327.6	33.3	1559.6	2160.55	3720.15	37317	0.09969	21.6345
2006	66.2	5409.7	33.8	1707.3	2762.05	4469.35	40589	0.11011	22.4056
2007	68.7	4687.9	31.3	1956.1	2135.82	4091.92	40902	0.10004	20.6521
2008	73.7	9617.9	26.3	1993.7	3432.16	5425.86	47192	0.11497	18.8987
2009	71.7	12007.3	28.3	5965.5	4739.28	10704.7	64754	0.16531	22.4157
2010	69.7	14073.5	30.3	6426.1	6118.03	12544.1	65397	0.19181	24.7407
2011	69.5	22306.1	30.5	5014.3	9789.00	14803.3	82948	0.17846	24.1732
2012	83	30615.2	17	5049.3	6270.58	11319.8	109961	0.10294	13.6473
2013	78.3	33906.7	21.7	6914	9396.87	16310.8	113245	0.14403	18.0515
2014	79.9	26496.5	20.1	11349.2	6665.57	18014.7	132354	0.13611	16.8555
2015	84.2	52171	15.8	30493.6	9789.8	40283.4	161145	0.249982	20.39912

*Авторські розрахунки на підставі даних Державної служби статистики

Додаток Б

Порівняльна характеристика використання офіційної та модифікованої методик збитковості підприємств для оцінювання частки тіньової економіки за ВЕД (2000–2017 рр.) (розраховано автором)

Добувна промисловість

Показник/методика	Методика збитковості підприємств			Модифікована методика збитковості підприємств		
	<i>Kmax</i>	<i>Kmin</i>	<i>Kavg</i>	<i>Kmax</i>	<i>Kmin</i>	<i>Kavg</i>
Середнє значення	45,68889	50,94456	48,31673	48,31673	3,958208	26,137
Стандартна похибка	1,787555	5,372281	3,579918	3,377401	0,489969	1,9
Медіана	44,9	44,13725	44,51863	45,18631	3,447437	24,31687
Мода	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д
Стандартне відхилення	7,583953	22,79266	15,18831	14,3291	2,078761	8,20393
Дисперсія вибірки	57,51634	519,5053	288,5108	205,3231	4,321247	104,8222
Екссес	-0,18346	4,651791	2,234166	4,398194	-1,06303	1,66758
Асиметричність	0,597816	2,014273	1,306044	1,855096	0,542884	1,19899
Інтервал	27,8	94,19208	60,99604	60,9254	6,400827	33,66311
Мінімум	34,9	26,43518	30,66759	30,73823	1,066228	15,90223
Максимум	62,7	120,6273	91,66363	91,66363	7,467055	49,56534
Сума	822,4	917,0022	869,7011	869,7011	71,24774	470,4744
Разом	18	18	18	18	18	18

Kmax, *Kmin*, *Kavg* (максимальне, мінімальне та середнє значення коефіцієнтів)

Переробна промисловість

Показник/методика	Методика збитковості підприємств			Модифікована методика збитковості підприємств		
	<i>Kmax</i>	<i>Kmin</i>	<i>Kavg</i>	<i>Kmax</i>	<i>Kmin</i>	<i>Kavg</i>
Середнє значення	35,1055	41,7108	38,40821	38,4082	6,99949	22,70385
Стандартна похибка	1,22411	5,04364	3,133882	2,45157	0,59274	1,522161
Медіана	35,7	35,5809	35,6405	36,5934	6,66319	21,62835
Мода	34,8	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д
Стандартне відхилення	5,19348	21,3983	13,29593	10,4011	2,51479	6,457981
Дисперсія вибірки	26,9723	457,890	242,4315	108,184	6,32419	57,25424
Екссес	0,19426	4,643998	2,419129	4,358176	0,606489	2,482332
Асиметричність	-1,0270	2,15132	0,562115	1,88658	1,08260	1,484595
Інтервал	16,6	84,5816	50,59082	43,5908	8,66426	26,12754
Мінімум	24,8	19,9967	22,39839	26,0983	4,09151	15,09495
Максимум	41,4	104,578	72,98921	69,6892	12,7557	41,2225
Сума	631,9	750,795	691,3478	691,347	125,990	408,6693
Разом	18	18	18	18	18	18

Kmax, *Kmin*, *Kavg* (максимальне, мінімальне та середнє значення коефіцієнтів)

Транспорт

Показник/методика	Методика збитковості підприємств			Модифікована методика збитковості підприємств		
	<i>Kmax</i>	<i>Kmin</i>	<i>Kavg</i>	<i>Kmax</i>	<i>Kmin</i>	<i>Kavg</i>
Середнє значення	24,89166	31,72638	28,30902	31,72638	2,566288	17,14634
Стандатна похибка	2,318631	1,44361	1,88112	1,44361	0,444977	0,944294
Медіана	22,35154	30,78941	26,57048	30,78941	1,542931	16,16617
Мода	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д
Стандартне відхилення	9,837117	6,124719	7,980918	6,124719	1,887878	4,006299
Дисперсія вибірки	96,76886	37,51218	67,14052	37,51218	3,564084	20,53813
Ексцес	1,027967	2,246789	1,637378	2,246789	0,800535	1,523662
Асиметричність	1,070794	1,153258	1,112026	1,153258	1,386085	1,269672
Інтервал	37,19862	26,06665	31,63263	26,06665	6,229663	16,14815
Мінімум	12,81744	22,64138	17,72941	22,64138	1,027122	11,83425
Максимум	50,01605	48,70803	49,36204	48,70803	7,256785	27,98241
Сума	448,0498	571,0749	509,5624	571,0749	46,19319	308,634
Разом	18	18	18	18	18	18

Kmax, *Kmin*, *Kavg* (максимальне, мінімальне та середнє значення коефіцієнтів)

Будівництво

Показник/методика	Методика збитковості підприємств			Модифікована методика збитковості підприємств		
	<i>Kmax</i>	<i>Kmin</i>	<i>Kavg</i>	<i>Kmax</i>	<i>Kmin</i>	<i>Kavg</i>
Середнє значення	36,1275	36,0387	36,0831515	36,037	5,853	20,94
Стандартна похибка	5,677048	2,896142699	4,2865954	2,896143	0,963264	1,929
Медіана	29,42126	33,49153066	31,45639614	33,49153	4,460347	18,97
Мода	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д
Стандартне відхилення	24,08568	12,28729285	18,18648406	12,28729	4,086784	8,187
Дисперсія вибірки	580,1198	150,9775656	365,5486592	150,9776	16,7018	83,83
Ексцес	2,517029	1,956167691	2,236598472	1,956168	1,88416	1,920
Асиметричність	1,659288	1,418747325	1,539017852	1,418747	1,563456	1,491
Інтервал	86,35131	45,37008585	65,86069928	45,37009	14,24431	29,8
Мінімум	14,87818	23,894662	19,3864225	23,8946	2,14884	13,02
Максимум	101,2295	69,26474785	85,24712178	69,26475	16,39315	42,82
Сума	650,2956	648,6978184	649,4967276	648,6978	105,3597	377,0
Разом	18	18	18	18	18	18

Kmax, *Kmin*, *Kavg* (максимальне, мінімальне та середнє значення коефіцієнтів)

Оптова та роздрібна торгівля

Показник/ методика	Методика збитковості підприємств			Модифікована методика збитковості підприємств		
	<i>Kmax</i>	<i>Kmin</i>	<i>Kavg</i>	<i>Kmax</i>	<i>Kmin</i>	<i>Kavg</i>
Середнє значення	34.79759	33.6099051	34.20375	33.6099	5.30508	19.4574
Стандартна похибка	3.425096	1.83942361	2.63226	1.83942	0.65647	1.24794
Медіана	30.74267	33.3128256	32.02775	33.3128	4.49391	18.9033
Мода	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д
Стандартне відхилення	14.53145	7.80401344	11.16773	7.80401	2.78517	5.29459
Дисперсія вибірки	211.1631	60.9026259	136.0329	60.9026	7.75717	34.3299
Ексцес	3.123995	2.11361710	2.618806	2.11361	1.07252	1.59307
Асиметричність	1.652469	1.12820271	1.390336	1.12820	1.14876	1.13848
Інтервал	57.4199	32.8599506	45.13993	32.8599	10.3209	21.5904
Мінімум	19.45167	22.2258333	20.83875	22.2258	2.19467	12.2102
Максимум	76.87157	55.0857840	65.97868	55.0857	12.5156	33.8007
Сума	626.3566	604.978291	615.6674	604.978	95.4915	350.234
Разом	18	18	18	18	18	18

Kmax, *Kmin*, *Kavg* (максимальне, мінімальне та середнє значення коефіцієнтів)

Сільське господарство

Показник/ методика	Методика збитковості підприємств			Модифікована методика збитковості підприємств		
	<i>Kmax</i>	<i>Kmin</i>	<i>Kavg</i>	<i>Kmax</i>	<i>Kmin</i>	<i>Kavg</i>
Середнє значення	14.03706	20.73242	17.38474	20.73242	1.682362	11.20739
Стандартна похибка	0.945251	1.315879	1.130565	1.315879	0.156732	0.736305
Медіана	13.44559	21.14332	17.29446	21.14332	1.570253	11.35679
Мода	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д	#Н/Д
Стандартне відхилення	4.010359	5.582801	4.79658	5.582801	0.664957	3.123879
Дисперсія вибірки	16.08298	31.16767	23.62532	31.16767	0.442168	15.80492
Ексцес	1.838561	-0.56119	0.638684	-0.56119	1.006771	0.222789
Асиметричність	1.274581	-0.01757	0.628507	-0.01757	1.023111	0.502772
Інтервал	15.2465	20.21733	17.73191	20.21733	2.580314	11.39882
Мінімум	9.751733	10.97587	10.3638	10.97587	0.825841	5.900854
Максимум	24.99824	31.19319	28.09571	31.19319	3.406155	17.29967
Сума	252.6672	373.1836	312.9254	373.1836	30.28252	201.733
Разом	18	18	18	18	18	18

Додаток В

Спеціалізованій вченій
раді із захисту дисертацій

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Кубатко Вікторії Василівни на тему:

“Державна політика детінізації економіки України
з урахуванням економіко-екологічних факторів”

Науково-практичні розробки і рекомендації Кубатко В. В. з питань удосконалення державної політики детінізації економіки України використані під час підготовки проектів:

Законів України від 3 листопада 2016 р. № 1726-VIII “Про внесення змін до Закону України “Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності” щодо лібералізації системи державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності”; від 18 лютого 2016 р. № 1021-VIII “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення засад діяльності Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів”);

постанов Кабінету Міністрів України від 25 травня 2016 р. № 364 “Деякі питання реалізації принципу “єдиного вікна” під час здійснення митного, санітарно-епідеміологічного, ветеринарно-санітарного, фітосанітарного, екологічного, радіологічного та інших видів державного контролю”; від 24 травня 2017 р. № 361 “Деякі питання проведення перевірок органів державного нагляду (контролю)”; від 21 лютого 2018 р. № 117 “Про затвердження порядків з питань зупинення реєстрації податкової накладної/розрахунку коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних” та від 21 лютого 2018 р. №204 “Про внесення змін до Порядку ведення Єдиного реєстру податкових накладних”.

На нашу думку, зазначені пропозиції сприятимуть підвищенню ефективності заходів щодо: реформування національної системи фінансового контролю за здійсненням протизаконної діяльності у напрямі розробки конкретних інструментів обмеження тіншових систем перерозподілу фінансових ресурсів; захисту інтересів підприємців та стимулювання роботи в правовому полі; демотивації тіншових схем випуску валового продукту шляхом використання інструментів позитивної та негативної мотивації.

Головний спеціаліст Департаменту
з питань безпеки життєдіяльності,
охорони навколишнього природного
середовища та агропромислового комплексу
Секретаріату Кабінету Міністрів України,
кандидат наук з державного управління

Підпис: *Микола Мелешко*
засвідчую

Микола Мелешко

“5” вересня 2018 року
Заступник директора Департаменту
забезпечення документообігу, контролю
та інформаційних технологій
Секретаріату Кабінету Міністрів України
М. Марчук

« » 20 р.

ГО «Сумське обласне регіональне відділення Спілки малих, середніх
і приватизованих підприємств України»
40030, м. Суми, вул. Белінського, буд. 2

До спеціалізованої вченої ради Д.55.051.06
Сумського державного університету

Довідка

Про впровадження результатів наукового дослідження

Здійснена фахівцями Сумського обласного відділення спілки малих, середніх і приватизованих підприємств України оцінка доцільності практичного впровадження наукових результатів, отриманих Кубатко Вікторією Василівною при підготовці дисертаційного дослідження на тему «Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів» поданої до спеціалізованої вченої ради Д.55.051.06 на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 8.00.03 – економіка та управління національним господарством, свідчить, що положення даної роботи мають високий потенціал для практичної апробації.

Результати дисертаційного дослідження Кубатко В.В., а саме науково-методичні положення щодо оцінювання та моделювання впливу ключових драйверів на рівень тінізації економічних систем, котрі беруть до уваги такі фактори як прямі іноземні інвестиції; безробіття молоді; енергоефективність ВВП; ціна нафтових енергоресурсів; інституційні показники ефективності «великої» та «малої» приватизації мають практичну цінність з точки зору реалізації цілей спілки підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств України, а саме послідовне сприянні детінізації розвитку окремих малих, середніх і приватизованих підприємств розширення їх діяльності для більш повного забезпечення потреб Сумської області і України в цілому.

Голова спілки підприємців

Б.І. Коган

Всеукраїнська
професійна громадська організація
**СПІЛКА
АУДИТОРІВ УКРАЇНИ**

01601, м.Київ, вул.
Велика Житомирська, 33, оф. 412С
код ЄДРПОУ 14306263, ипр 26005000023766
в ПАТ "Укрсвібанк" МФО 300023
тел. (044) 279-59-87, (063) 600-47-23
(066) 042-86-40, (067) 504-64-20

www.spilka-audit.org.ua

Ukrainian professional
public organization
**THE AUDITORS' UNION
OF UKRAINE**

01601, Kyiv,
33, Velyka Zhytomyrska,
office 412C
phone/fax (+38044) 279-59-87

E-mail: sau-vo@kw.ua

Вих. № 21/18 від 05.09.2018 р.

Спеціалізована вчена рада
Д 55.051.06

Сумського державного університету

ДОВІДКА
про впровадження
результатів дисертаційного дослідження к.е.н, доцента Сумського
державного університету
Кубатко Вікторії Василівни
у діяльність Всеукраїнської професійної громадської організації
«Спілка аудиторів України»

Дисертаційна робота Кубатко В. В. «Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів» пов'язана із вирішенням питань щодо оцінки ефективності економічних інструментів державної політики детінізації економіки України. Важливість виконаного дослідження для національної економіки полягає в тому, що в умовах значної тінізації економічної діяльності відбувається послаблення позицій конкурентної стратегії країни на міжнародному рівні та зниження соціально-економічного благополуччя на національному рівні.

Запропоновані рекомендації щодо встановлення детермінант тінізації національної економіки та наукові положення моделювання впливу ключових драйверів тінізації національної економіки дозволяють кількісно оцінити ступінь впливу структурних змін системи оподаткування та ефективності державного управління національною економікою.

Рекомендації та висновки дисертаційної роботи Кубатко В.В. впроваджені в роботу Спілки аудиторів України, зокрема розроблено систему заходів кількісного прогнозування рівня тінізації на галузевому рівні національної економіки.

Виконавчий директор ВШО
«Спілка аудиторів України»

В.П. Левченко

Приватне наукове
підприємство
**ЦЕНТР ЕКОНОМІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ**

Private Scientific Enterprise
**ECONOMIC RESEARCH
CENTRE**

40035, Україна, м. Суми,
вул. Заливна, 1, к. 29

Zalyvna St., 1, k. 29,
Sumy, Ukraine, 40035

phone: 380-542 - 635 658

№ 04.09-3 від «4» вересня 2018 р.

До спеціалізованої вченої ради Д 55.051.06
Сумського державного університету

**Довідка №14/2018 від 04.09.2018 року
Про впровадження результатів дисертаційного дослідження**

Результати наукових досліджень Кубатко Вікторії Василівни, отримані при підготовці дисертаційного дослідження на тему «*Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів*», свідчать, що положення даної роботи мають високий потенціал для практичної апробації.

Заслужують на увагу авторські положення щодо обґрунтування втрат бюджетних надходжень від тінізації національної економіки на основі урахування галузевої структури неформальної зайнятості населення та сукупного податкового навантаження на валову додану вартість. Зазначені положення використані ПНП «Центр економічних досліджень» при підготовці рекомендацій із розроблення стратегічних заходів розвитку національної економіки України на період до 2030 року.

Довідка видана для подання до спеціалізованої вченої ради Д 55.051.06 із захисту дисертацій (спеціальність 08.00.03 – економіка та управління національним господарством).

Довідку складено без фінансових зобов'язань перед автором дослідження.

Заступник директора

І. Б. Дегтярєва

ЗАТВЕРДЖУЮ
Перший проректор

Карпунца В.Д.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Кубатко Вікторії Василівни «Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів» у навчальний процес Навчально-наукового інституту фінансів, економіки та менеджменту імені Олега Балацького Сумського державного університету

25 вересня 2018 р.

м. Суми

Акт складено комісією у складі:

голова: директор Навчально-наукового інституту фінансів, економіки та менеджменту імені Олега Балацького, доктор економічних наук, професор Васильєва Т.А.

члени комісії:

– заступник завідувача кафедри управління з методичної роботи, кандидат економічних наук, старший викладач Мартинець В.В.;

– заступник директора ННІ ФЕМ з навчально-організаційної роботи, доцент кафедри економіки, підприємництва та бізнес-адміністрування Люльов О.В.;

– заступник начальника навчально-методичного відділу, кандидат економічних наук, доцент Криклій О.А.

В період з 12 по 24 вересня 2018 р. комісія виконала роботи з визначення фактичного впровадження результатів дисертаційного дослідження Кубатко Вікторії Василівни «Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів» у навчальний процес Навчально-наукового інституту фінансів, економіки та менеджменту імені Олега Балацького (СумДУ).

Комісія розглянула такі матеріали:

1. Дисертаційну роботу Кубатко В.В. «Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів» та робочі програми дисциплін:

- «Система публічного управління» (викладається на денному відділенні за програмою підготовки бакалаврів за спеціальністю «Публічне управління та адміністрування»);

- «Економічна політика та державне регулювання економіки» (викладається на денному відділенні за програмою підготовки бакалаврів за спеціальністю «Публічне управління та адміністрування»);

- «Державний фінансовий моніторинг» (викладається на денному відділенні за програмою підготовки магістрів за спеціальністю «Фінанси, банківська справа та страхування»).

2. Видані навчально-методичні матеріали для вивчення вказаних дисциплін.

За результатами проведеної роботи комісією встановлено:

1. Розроблені у дисертаційному дослідженні Кубатко В.В. «Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів» науково-методичні положення, а також практичні методики впроваджені як розділи курсів таких дисциплін:

- «Економічна політика та державне регулювання». Розділи: «Економічна політика держави», «Фінансово-кредитне регулювання економіки», «Державне регулювання розвитку основних сфер господарської діяльності».

- «Система публічного управління». Розділи: «Державна влада та державна політика», «Законність та відповідальність в системі публічного управління», «Антикорупційна діяльність в системі публічного управління».

- «Державний фінансовий моніторинг». Розділи: «Боротьба з відмиванням грошей в банківському секторі економіки», «Міжнародні стандарти у сфері протидії легалізації (відмивання) злочинних доходів».

2. Методичні підходи, розроблені у дисертаційній роботі Кубатко В.В. «Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів», покладено в основу ряду практичних занять з наступних дисциплін: «Економічна політика та державне регулювання», «Система публічного управління», «Державний фінансовий моніторинг».

3. Застосування у навчальному процесі Навчально-наукового інституту фінансів, економіки та менеджменту імені Олега Балацького Сумського державного університету матеріалів дисертаційного дослідження Кубатко В.В. «Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів» дало змогу удосконалити вказані комплекси дисциплін, поглибити їх теоретико-методичні основи та підвищити якість підготовки фахівців з економічних спеціальностей.

Голова комісії

 Т.А. Васильєва

Члени комісії:

 В.В. Мартинець

 О.В. Люльов

 О.А. Криклій

Додаток Г
СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Розділи у колективних монографіях

1. Kubatko V., Smolennikov D., Kovalyov B. International dimension of national economic sustainable development // *The Economics of the XXI Century: Current State and Development Prospects* : monograph. London. Sciemcee Publishing, 2018. P. 329–344 (1,02 друк. арк.). *Особистий внесок: розроблено стратегії розвитку НЕ з урахуванням тіньового сектору та наявного природно-ресурсного потенціалу (0,34 друк. арк.).*

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Кубатко В. В., Кубатко О. В. Науково-методичні підходи до оцінки ефективності економічного механізму забезпечення сталого розвитку регіонів // *Механізм регулювання економіки (CEJSSH, Index Copernicus та ін.)*. 2010. № 4. С. 67–74 (0,65 друк. арк.). *Особистий внесок: визначено засади еколого-збалансованого розвитку НЕ (0,32 друк. арк.).*

3. Кубатко В. В., Кислий В. М. Науково-методичні основи еколого-економічної оцінки тіньового та неформального секторів сільськогосподарського виробництва // *Агросвіт (Index Copernicus)*. 2012. № 2. С. 29–33 (0,56 друк. арк.). *Особистий внесок: досліджено основи еколого-економічного оцінювання тіньового та неформального секторів (0,28 д. а.).*

4. Кубатко В. В., Кислий В. М. Вплив тіньового сектору економіки на конкурентоспроможність економіки держави // *Міжнародний науковий економічний журнал «Бізнес Інформ» (Index Copernicus та ін.)*. 2012. № 9. С. 84–88 (0,52 друк. арк.). *Особистий внесок: досліджено вплив тіньового сектору на конкурентоспроможність НЕ (0,26 друк. арк.).*

5. Кубатко В. В. Детінізація національної економіки як фактор довгострокового сталого розвитку // *Вісник СумДУ. Серія «Економіка» (РІНЦ)*. 2017. № 4. С. 128–133 (0,48 друк. арк.).

6. Кубатко В. В. Еколого-економічна оцінка обсягу тіньового сектору національної економіки у формуванні рентних відносин // *Науковий вісник*

Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки» (Index Copernicus). 2018. № 29. С. 96–99 (0,47 друк. арк.).

7. Кубатко В. В. Методичні аспекти оцінювання еколого-економічних наслідків функціонування тіньового сектору національної економіки // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Економіка і управління» (Index Copernicus та ін.). 2018. Т. 29 (68), № 2. С. 17–21 (0,52 друк. арк.).

8. Кубатко В. В. Фактори тінізації національної економіки в контексті ресурсозбереження // Причорноморські економічні студії (Index Copernicus та ін.). 2018. № 30. С. 42–46 (0,47 друк. арк.).

Статті в інших наукових виданнях

9. V. Kubatko, Yu. Yevdokimov, L. Melnyk et al. Economic freedom and democracy: determinant factors in increasing macroeconomic stability / V. Kubatko // Problems and Perspectives in Management (Scopus та ін.). 2018. Vol. 16, Issue 2. P. 279–290 (1,02 друк. арк.). *Особистий внесок: визначено напрямки державного регулювання для забезпечення економічного зростання (0,2 д. а.).*

Тези доповідей на науково-практичних конференціях

10. Кубатко В. В., Кислий В. М. Shadow economy estimation: economical and ecological aspects // Економічні проблеми сталого розвитку: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Суми, 3–5 квітня 2012 року): у 8 т. / за заг. ред. О. В. Прокопенко. Суми: Сумський державний університет, 2012. Т. 2. С. 78–79 (0,12 друк. арк.). *Особистий внесок: проаналізовано методи оцінювання тіньового сектору НЕ (0,06 друк. арк.).*

11. Кубатко В. В., Кислий В. М. Проблеми визначення впливу тіньового сектору економіки на довкілля // Екологічний менеджмент у загальній системі управління: збірник тез доповідей XII Всеукраїнської наукової конференції, м. Суми, 18–19 квітня 2012 року. Суми: Сумський державний університет, 2012. С. 93–95 (0,11 друк. арк.). *Особистий внесок: обґрунтовано зв'язок екологічного фактора та тінізації НЕ (0,06 друк. арк.).*

12. Кубатко В. В., Кислий В. М. The shadow economy and its influence on an environment // Economics for ecology ISCS'2012 : 18th International scientific conference, Sumy, April 27-30, 2012. / Ред. кол.: Д. О. Смоленніков, А. С. Лавриненко. Суми : СумДУ, 2012. С. 78-80 (0,16 друк. арк.). *Особистий внесок: досліджено вплив мінізації НЕ на довкілля (0,08 друк. арк.).*

13. Кубатко В. В., Кислый В. Н. Теневая экономика как фактор, сдерживающий развитие экономики государства // Глобальные проблемы модернизации национальной экономики : материалы I Международной научно-практической конференции (заочная) / М-во обр. и науки РФ ; ФГБОУ ВПО «Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина» ; гл. ред. В. М. Юрьев, отв. ред. А. А. Бурмистрова. Тамбов : Изд-во «ТРОО «Бизнес-Наука-Общество», 2012. С. 220–223 (0,24 друк. арк.). *Особистий внесок: досліджено функції тіньової економіки (0,12 друк. арк.).*

14. Кубатко В. В., Кислий В. М. Аналіз методів визначення рівня тіньової економіки // Економічна політика держави в умовах трансформаційних змін : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Сімферополь, 15–16 лютого 2013 року) : у 2 ч. Сімферополь : Наукове об'єднання «Economics», 2013. Ч. 1. С. 42–44 (0,19 друк. арк.). *Особистий внесок: проаналізовано методи оцінювання тіньового сектору НЕ (0,1 друк. арк.).*

15. Кубатко В. В., Кислий В. М. До питання еколого-економічної оцінки тіньової економіки // Екологічний менеджмент у загальній системі управління : збірник тез доповідей XIII Всеукраїнської наукової конференції, м. Суми, 17–18 квітня 2013 р. / відп. за вип. О. М. Теліженко. Суми : СумДУ, 2013. С. 65–66 (0,11 друк. арк.). *Особистий внесок: запропоновано методи оцінювання рівня мінізації НЕ (0,06 друк. арк.).*

16. Кубатко В. В. Тіньовий сектор національної економіки як фактор, що стримує її розвиток // Альманах науки : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Наука та інформація», м. Київ, 7-8 серпня 2018 р. Київ, 2018. № 8 (17). С. 13–15 (0,27 друк. арк.).